

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १६

अप्रिल : २०२२

अंक : १०

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

माधव रामानुज

कीर्तिदा शाह
महामंत्री

प्रफुल्ल रावल

संपादक
भरत भडेल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नहीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब ❖ अप्रिल, २०२२

३

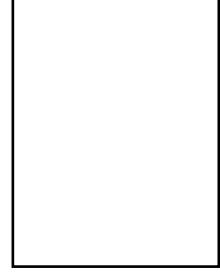
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
  - ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
  - ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
  - ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
  - ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____

અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર / ચૂંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ / લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ: આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

કવિતા

- ◆ અચરજ, અનિલ યાવડા 7 પળોના પાયદળમાંથી, જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ 7 બે કાવ્યો, પારુલ ખખ્ખર 8 મોનો ઇમેજ, હર્ષદેવ માધવ 9 ત્રણ કાવ્યો, કે. સચ્ચિદાનંદ, અનુ. હસમુખ કે. રાવલ 10 રમેશ પારેખ, વિનોદ જોશી 14 ઊડે છે એક પંખી..., હાર્દિક વ્યાસ 14

વાર્તા

- ◆ ચિતારો, વંદના શાંતાઈન્દુ 15 વાર્તા-કલહ, દીવાન ઠાકોર 19

અભ્યાસ

- ◆ સમયરંગના પ્રતિબદ્ધ કવિ: ઉમાશંકર જોશી 25 સામાજિક વાસ્તવને કળામાં રૂપાંતરિત કરતી વાર્તા: 'ઓથાર', ડૉ. ચીમનલાલ બી. પટેલ 38 દ્રૌપદીથી આધુનિક નારીની સંવેદના પ્રગટાવતું નાટક, ઋષિકેશ રાવલ 'ઋષિરાજ' 49 ખમ: લાકડાના ઢોલનો સૂર-સદેશ, વિક્રમ ચૌધરી 57

ગ્રંથાવલોકન

- ◆ 'વોરાદાદા ઉવાચ' : વ્યક્તિ-પ્રદેશ નિમિત્તે લોકસંસ્કૃતિની ગાથા, ડૉ. નીલેશ મકવાણા 65 ટૂંકનું દર્શન થાય છે?!, ઉદયન ઠક્કર 68 'નીરવ' હશે કદાચિત?!, દિનેશ ડોંગરે 71 ઓટલાદાવ: સંસ્કારી કુટુંબે કરેલી વ્યક્તિત્વ-ઘડતરગાથાનો સંસ્મરણલેખ, કીર્તિદા શાહ 74 'રાઈજાઈ'ની રાઈજાઈ, મહેન્દ્ર જોશી 76

અંજલિ

- ◆ કવિશ્રી હરકિશન જોષીની વિદાય, ડૉ. એસ. એસ. રાહી 81

અને છેલ્લે...

- ◆ જનસંહારને આલેખતું સર્જન કેવું હોય?, ભરત મહેતા 84
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : કીર્તિદા શાહ 87
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત, ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 88
- ◆ આ અંકના લેખકો 89
- ◆ મુખપૃષ્ઠ : યોગેશ ભટ્ટ

અચરજ | અનિલ ચાવડા

હે જગત, હું ક્યાં કહું છું ભજ મને?
પણ સતત આ રીતથી ના ત્યજ મને!

કોઈ વાતે ના થતું અચરજ હવે,
એનું પણ સ્હેજે નથી અચરજ મને.

આજ રજકણ જેમ ખંખેરી ગયા,
કાલ લગ ગણતા હતા સૂરજ મને.

એ સ્વયં તાકી રહ્યા 'તા તાજને,
હાથમાં દઈ કાંતિનો એક ધ્વજ મને.

ભેટ માટે આપનો આભાર પણ,
સ્હેજ પણ પોસાય નહિ ગુંબજ મને.

કોઈ કૂંકો વાંસળી માફક હવે,
સૂર રેલાવી કરી દો વ્રજ મને.

નીકળ્યો જ્યારે મદદમાં કોઈની,
લાગ્યું ત્યારે એ 'નીકળવું' હજ મને.

પળોના પાયદળમાંથી | જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ

વિચારોના વમળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો,
સ્મરણનાં શીત જળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો.

ચરણના ચાકબળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો;
જીવનના કરકમળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો.

ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં એ મને લઈ જાય છે કાયમ;
પળોના પાયદળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો.

હજુ એ સ્વપ્ન મીઠું ને મધુરું યાદ આવે છે;
પથારીના એ સળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો.

અગાસી, ઓરડો, ફળિયું, ગલી-શેરી અને પાદર;
વતનના ગામતળમાંથી હજુ નીકળી નથી શકતો.

બે કાવ્યો | પારુલ ખખ્ખર

1. તમે ચૂપ રહેજો

રમાડે, પછાડે તમે ચૂપ રહેજો,
ગમે તે વિતાડે તમે ચૂપ રહેજો.

તમે ચૂપ રહેવાની શીખ્યાં છો જે જે
કળા એ જિતાડે તમે ચૂપ રહેજો.

ભલે કોઈ ખુદને સબળ સિદ્ધ કરવા,
નગારાં વગાડે તમે ચૂપ રહેજો.

‘નથી બોલવું’ કહી સૂતા છે એ સૌને,
સમય છો જગાડે તમે ચૂપ રહેજો.

પછી મૌનની બોલબાલા થવાની,
જઈને અખાડે તમે ચૂપ રહેજો.

2. ચીસ પડી છે

ધાજો... ધાજો, ચીસ પડી છે,
સાવધ થાજો, ચીસ પડી છે.

જાય મદદમાં સસલાં-સાવજ,
તમેય જાજો, ચીસ પડી છે.

ભાવિ પેઢી શું શું પૂછશે!
જરાક લાજો, ચીસ પડી છે.

ચૂપ ન રહેજો, યોદ્ધાઓનાં
મંગળ ગાજો, ચીસ પડી છે.

કદાચ ડંખે મન તો કેવળ,
માથે ન્હાજો, ચીસ પડી છે.

મોનો ઇમેજ | હર્ષદેવ માધવ

વળગણી

૧

તેણે એક તિરછી નજર નાખી
ને
મારી નજર સાથે
એક વળગણી બાંધી દીધી
હવે
એના પર લટકતું દિલ
નથી
ભીંજાતું - નથી સૂકાતું.

૨

હે અર્જુન!
વળગણી પરથી સુકાયેલાં વસ્ર
ઉતારીને ફેંકવાથી
નિર્વસ્ર નથી બનાતું,
અનાસક્ત બનાય છે.
ભીનાં ભીનાં મનને
અનાસક્તિની વળગણી પર
નાખીને
સૂકવું છું
ત્યાં પાછી
ઇચ્છાની એક ચકલી
ચરકી જાય છે.

૩

દરેક વળગણી પર
લટકતાં કપડાં
આપણાં હોય એવું લાગ્યા કરે
પણ
વળગણીએ વળગણીએ
ઝીણી ઝીણી ચદરિયા
ભીની ભીની પણ હોય છે, કબીરા!

૪

વળગણી બાંધતી વખતે
એને

ક્યારેક છોડવી પડશે
એ વાતનો ખ્યાલ ન રહ્યો
એટલે
વળગણી ખીલો બની ગઈ.

૫

વળગણી પર
કોઈનું લીલું ગવન નથી
પણ
હવે તો
મનને વળગણી જ વળગાડ બનીને
વળગી છે.

ત્રણ કોવ્યો | કે. સચ્ચિદાનંદ, અનુ. હસમુખ કે. રાવલ

૧. આ પૃથ્વી પર

૧

આપણે જુદા જુદા તારાઓ પરથી પૃથ્વી પર ઊતર્યા છીએ
તેથી જ જુદી જુદી ભાષાઓ બોલીએ છીએ.
આપણો દરેક શબ્દ
છોડેલા તારાની યાદોનું તેજ વહન કરે છે.
તંદ્રામાં આપણે પેલાં ચમકતાં રહેઠાણોની મુસાફરી કરીએ છીએ.
ને ગરોળી એની દરેક દીવાલ જાણે છે.
એમ આપણે ત્યાં પૂર્વજો સાથે વાતો કરીએ છીએ.

આપણી ત્વચા પર એ તારક-રજ ભાળતા
આપણે જાગી જઈએ છીએ.

૨

પરોઢિયે તારા ખભા પર
વાદળી રજ જોઈને હું પૂછું છું,
'તું કયા ગ્રહ પરથી આવી છો?'
તું મારી છાતી પરની
લાલ રજને ઈર્ષ્યાથી તાકે છે.

આપણે હવે કોઈ કલ્પિત વૈજ્ઞાનિક કથાઓનાં પાત્રો છીએ
આપણાં માથાં પણ હવે માનવી લાગતાં નથી.

૩

આપણા મૃત્યુ પછી આપણે છોડેલા તારકો પર પરત થઈશું
ને પૃથ્વી પરનો રહેવાસ ભૂલી જઈશું.
નવું શરીર અને નવી ભાષા ન મેળવીએ ત્યાં સુધી આપણે
વજન વિહોણા આત્માઓ તરીકે અવકાશમાં તરતા રહીશું.

૪

હું ફરી પૃથ્વી પર જન્મવા ચાહું છું.
આ વખત વૃક્ષ તરીકે.
તું એ વૃક્ષની ડાળ પરનું પક્ષી બનીશ.
તારી પાંખો પરની વાદળી રજ પરથી હું તને ઓળખી કાઢીશ
અને મારી છાલ પરની લાલ રજ પરથી તું મને ઓળખી કાઢીશ.

આ વખત આપણે નહીં ઝઘડીએ.
આપણે તારાં ગીત અને મારાં ફળોની આપ-લે કરીશું.

ત્યાં જોવા કે સાંભળવા માટે
કોઈ માણસો નહીં હોય.

પતંગિયાં,
કેવળ પતંગિયાં.

૨. શોક નામે ઘર

શોક એક ઘર છે.
એની દીવાલો પીળી
ને છત પર લીલી ફૂગ છે.

તેમાં ઘણા ઓરડા છે,
વિષાદ અને દુખથી મનના ઉત્તાપ અને ભીતરની ખિન્નતા
અંધકાર અને ઠંડી
એક ઓરડાથી બીજામાં વધતાં જ રહે છે.

પાનખર પછી શિયાળો
એક ઓરડાથી બીજા ઓરડામાં જવાના દરવાજા છે
પણ તેમાં બારીઓ નથી
હા, પસાર થવા માટે નાની ડોકાબારીઓ છે.

છેલ્લો ઓરડો ઊંડા કૂવા પર ખૂલે છે.
તેના દરવાજા બહાર પગ મૂકનારની
ચીસો પણ બહાર નથી સંભળાતી.

આ ઘરમાં થોડા ભાડવાતો રહે છે
પણ કેટલાક તો કાયમી વસનારા છે.

જ્યાં સુધી કોઈ મોટી દુર્ઘટના અનંત અંધકારમાં
ધક્કેલી મુક્ત કરે ત્યાં સુધી
કાયમી વસનારા છે.

ત્યાં વસનારા એ પણ જાણતા નથી કે બહાર આનંદનો બગીચો છે.
હિલ્લોળાતું હાસ્ય અને ચુંબનોના સિસકારા
પીળાં બારણાં સાથે અફળાય છે
અને ચૂર થઈને ભીની ધરતી પર પટકાય છે.
મીઠી સુગંધો ટપકાંઓવાળી પંખો ફફડાવતી
એમના ઉગમસ્થાન પર
ભીતરના અંધકારથી ડરી જઈ પાછી વળી જાય છે.

સામેના રસ્તા પર ઉતાવળે પસાર થતા રાહદારીઓએ
એ મકાન તરફ સહેજ નજર નાખી હશે
પણ માંડ પેટિયું રળનારાઓને
ત્યાં થોભવાનો ભાગ્યે જ સમય મળે.

એ ઘરની ચોકી કરતી પરીઓ મને પણ ત્યાં રોકાવા નિમંત્રે છે.
પણ મારા ટૂંકા રોકાણ દરમ્યાન
આજુબાજુના ઓરડાઓમાંથી
ઊઠતી ગૂંચળાતી ચીસો
અને એમાંથી ચૂસી ફેંકેલાં હાડકાં
મને રોકતાં હતાં.

ત્યારે મારી ભાષા પણ મને છોડી ગઈ.
ઊઘઈના રાફડાની જેમ મૌન મને વીંટળાઈ ગયું.
અને હું તેમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે
મારા હાથમાં ત્રણ ધજાઓ હતી
એક લીલી,
એક ભૂરી,
એક લાલ.

૩. સિત્તેર-પંચોતેર

સિત્તેર-પંચોતેર વચ્ચે
યાદો જેવી બહોળી અને મૃત્યુ જેવી ઊંડી
એક ઘેરી જગ્યા છે.
તેમાં ફસાયેલા પાછા વળી શકતા નથી.
તેઓ નાનપણનાં ઝાડવાંઓમાં ભટકતા રહે છે
કે જીર્ણવસ્થાના ફૂવામાં ઊંઘા માથે પટકાતા રહે છે.
સિત્તેર-પંચોતેરના જ્યારે જુવાન જેવું વર્તે ત્યારે ચેતજો,

તેઓ ખરેખર જુવાન હોય છે.

તેઓ પ્રેમ કરી શકે છે, સંગીત સાથે નૃત્ય કરી શકે છે,
અને જરૂર પડે તો યુદ્ધ અને ક્રાન્તિનું નેતૃત્વ પણ કરી શકે છે.
હકીકતમાં તેઓ ઘણા જુવાનોની જેમ મડદાલ નથી હોતા.

સિત્તેર-પંચોતેર વચ્ચેના ભ્રાંતિના શિકાર બની શકે.

ક્યારેક તે ઘોડેસવારી ઇચ્છે છે તો ક્યારેક દરિયા ને ડુંગરા પર ઊડવા ઇચ્છે છે.
ગરુડની પીઠે ચડી ઊડવા ઇચ્છે છે
રણોમાં રખડે છે.

ને જ્યાં પાણી નથી ત્યાં પાણી જુએ છે,

વરસાદમાં નાગા નહાય છે

કે હજુ નહીં લખાયેલી કવિતા વાંચે છે

ક્યારેક ઇતિહાસ તેમને પાછા પગલે ચાલતો દેખાય છે.

ને તેઓ મોટે મોટેથી રડતા, લગભગ ચીસો પાડતા હોય એવું અનુભવે છે.

સિત્તેર-પંચોતેર વચ્ચેનાઓનું એકાંત ભૂખરું હોય છે.

જેમ કે વહેલી સવારનાં સપનાં, અથવા જૂનાં આલ્બમોમાં મિત્રોની તસવીરો

જ્યારે તેઓ હસે ત્યારે ગામડાંની શેરીઓમાં સૂરજ આથમતો હોય છે,

તેઓનો પરસેવો તલના છોડના ફૂલ જેવો સુંવાળો બની જાય છે.

તેઓ સોવેરી રાગના અવરોહ જેવી સાલ ચાલે છે

અને તેઓની તરનુમ વાણીમાં ગમક પ્રસરે છે.

તમને થશે કે આ બધું પુરુષો માટે જ કેમ.

હા, સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે સિત્તેર-પંચોતેર વચ્ચેથી પસાર થતી જ નથી

આપણા માટે અદૃશ્ય હોય છે.

તેઓ તો -

સુવાસિત સ્વર્ગની પરીઓના કોમળ પગ ધારણ કરી

કરેણપુષ્પ જેવું સ્મિત વેરતી, મુક્તિ માટે નિમંત્રણ આપતી

કમનીય મેઘધનુ પર મંદમંદ સરકતી હોય છે.

સોવેરી : કર્ણાટકી સંગીતનો એક રાગ

ગમક : સંગીતનોંધ પરનું સુશોભન

આભાર : શ્રી પ્રદીપ ખાંડવાલા. પોતે સતત કાર્યરત છતાં કોરોનાકાળમાં ઓનલાઇન

અનુવાદ તપાસી અમૂલ્ય સૂચનો કર્યાં.

રમ્બેશ પારેખ | વિનોદ જોશી

રમ્બેશ પારેખ જેવા રમ્બેશ પારેખનીય સોનલમાં હોય એક બાયડી
અસ્સલ ઓલાદની જ તંગી છે આજકાલ પરજા વટલાઈ ગઈ વાયડી...

વંટેલી હોય એવી વાતના વતેસરથી દાબી દાબીને ભરે હુક્કા,
પારકી ગડાકુની ગંધમાં તણાય પંડ વાળીને પાથરેલ તુક્કા;

બાંઠકી હવાને ફૂંક મારો તો વંટોળે વળગીને થાય પછી ટાયડી...

ચોપડીમાં ચોમાસું વાંચવાથી આંખોમાં આવે વરસાદ એવું માને,
એકલું ઉધારીમાં જીવતરને આળખીને રખડે છે રોજ પાનેપાને;

ભાષાને આમતેમ ભરડીને ફાકવાથી ભાયડાનું થાય નહીં ભાયડી...

ઊડે છે એક પંખી... | હાર્દિક વ્યાસ

ઊડે છે એવું એક પંખી

પીંછાનું નામ લઈ રાતદિન સળવળતી ડાળખી રહે છે જેને ઝંખી!

ઊડે છે એવું એક પંખી.

પંખી તો પાણીના રેલાનું નામ એને હોય નહીં કાંઠો-કિનારો.

વહેતી હવાની સાથે વીંઝાતી પાંખો ને ઊડવાનો આવે ન આરો

મનગમતી દિશામાં ઊડવાનું હોંશભેર બાંધવાની હોય નહીં કંઠી

ઊડે છે એવું એક પંખી.

ટહુકાના અણસારે ખોવાતો દેશ એક આવે નજીક જ્યારે સાવ.

તરણાને ઝાલીને દેખાતો સૂરજ ને પડછાયા સાચવતી વાવ..

પર્વતના હિસ્સાને તોળીએ જો ત્રાજવામાં ખાલી પલ્લું તો રહે ઝંખી!

ઊડે છે એવું એક પંખી...!

આકાશનું પ્રતિબિંબ ઝીલતું ભૂરું પાણી આકાશ જેવું સપાટ ન હોય એટલે હવાનાં પગલાં જેવી છાલકો સરોવરકાંઠે ચીતર્યા પછી રવિને હવા ચીતરવા જેવો સંતોષ થયો. થોડો દૂર ખસી ચિત્રને જોવા લાગ્યો. કાંઈક ખૂટતું હોય તેવું લાગ્યું. થોડી વાર પહેલાંનો હવા ચીતરવાનો આનંદ હવાઈ ગયો. આખા કેન્વાસ પર નજર નાખી, આંખ ઝીણી કરીને ફંફોસી જોયું, પણ શું ખૂટે છે તે પકડી ન શક્યો. આવું તો કદી નહોતું થયું! પીંછીના એક લસરકે પ્રકૃતિ સર્જતો રવિ ગૂંચવાઈ ગયો હતો. પોતે ચીતરેલી શકુંતલાના ચહેરા સામે એકીટથે જોઈ રહ્યો. શકુંતલાની આંખોમાં પ્રતીક્ષાનો ભાવ બરોબર નિખર્યો હતો. તે તેની આંખોમાં ડૂબવા લાગ્યો હતો...

શકુંતલાએ આંખો પટપટાવી. રવિએ આંખો ચોળીને ફરી જોયું. એને લાગ્યું કે આજે બહુ થાક્યો છું તેથી આવો ભ્રમ થાય છે! તેણેય શકુંતલા સામે આંખો પટપટાવી અને ખાટ પર સૂવા પડ્યો. હજુ તંદ્રામાં હતો ત્યાં જ કશો અવાજ થયો હોય તેવું લાગ્યું. આંખ ખોલી આજુબાજુ જોયું, એક નજર ચિત્ર પર નાખી અને પડખું ફરી સૂઈ ગયો, પણ હવે ઊંઘ આવે તેમ ન હતી. એને ફરી એવો અહેસાસ થયો હતો કે શકુંતલાએ આંખો પટપટાવી છે! ઊભો થઈ ગયો. બારીકાઈથી જોવા લાગ્યો, પેલી કાંઈક ખૂટતું હોવાની ફાંસ ફરી ખટકી ને ચહેરા પર ઊગતા સૂરજ જેવો અજવાસ પથરાઈ ગયો.

ફરી કેન્વાસ સામે બેઠો. પીંછી હાથમાં લીધી. સરોવરકાંઠે ચીતરેલા ઝાડનો પડછાયો જ રહી ગયો હતો! સાંજનો સમય બતાવવા ઝાડનો પડછાયો સરોવરમાં પડવો જોઈએ. સાંજ પડે ઘરે આવતા પ્રેમીની રાહ જોતી, સરોવર વચ્ચે ચીતરેલ ચબૂતરા પર શકુંતલાને બેસાડી હતી. તેણે પીંછીના બે-ત્રણ લસરકા માયાં, પાણીને ઘેરું બનાવ્યું ને ઊપસી આવ્યો ઝાડનો કાળો પડછાયો. આસમાની પાણી પર આમતેમ થોડા લસરકા કર્યા, સંધ્યાની લાલી ખીલી આવી. હવે તે બહુ થાક્યો હતો. ખાટ પર પડતાં જ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો. તેના ચહેરા પર સંતોષ હતો.

શકુંતલાએ ધીરે રહીને કેન્વાસ બહાર પગ મૂક્યો. તેના શરીરેથી નીતરતા પાણીથી સ્ટુડિયોની જાજમ ભીંજાવા લાગી. ચીતરેલું પાણી ડહોળાઈ ગયું. તે ચાલવા લાગી. તેણે રવિ સામે જોયું. કોઈ સપનું જોતો હશે, કેમ કે એની બંધ આંખોના ડોળા સતત ફરતા હતા. શકુંતલા ઝડપથી ચાલી નીકળી. તેને ઉતાવળ હતી. તે આખી નીતરી જાય એ પહેલાં એને વિદ્યાધર વાવ પહોંચ્યું હતું. બે ડગલાં ચાલ્યા પછી તે દોડી, સડસડાટ વાવનાં પગથિયાં ઊતરી. આજુબાજુ ક્યાંય પણ છાંટો ન ઊડે તેનું તેણે ધ્યાન રાખવાનું હતું, કેમ કે પરિણામ એ જાણતી હતી. તે પોતે પણ એનું જ પરિણામ છે એ એને ક્યાં ખર ન હતી! છેલ્લે પગથિયે પહોંચતાં જ તેણે ઝટપટ સાડી કાઢી અને વાવમાં નિચોવવા લાગી. તે જ પ્રમાણે ચોળી અને

ચણિયો પણ કાઢીને નિચોવ્યાં. તે હસી પડી. જો રવિ આ હાલતમાં એને જોઈ લે તો આમ કરવાનું કારણ પૂછવાને બદલે કપડાં નિચોવતી શકુંતલા ચીતરવા બેસી જાય, જેમ પાછળ જોઈને એક પગ ઊંચો કરી પગમાંથી કાંટો કાઢતી શકુંતલા ચીતરી છે એમ જ. ચિત્રધેલો કે પ્રેમધેલો? શકુંતલાનું હાસ્ય છેક વાવની બહાર પ્રસરી રહ્યું હતું. તેને લીધે રાજમહેલનાં વૃક્ષો ઝૂમી ઊઠ્યાં હતાં. પગીને અજબ અનુભૂતિ થઈ. પેલું હાસ્ય એના ચહેરા પર પણ વિલસી રહ્યું. તેને ઘેન ચડ્યું અને ઊઘી ગયો.

વાવમાં ભરાયેલા નાના ખાબોચિયામાં શકુંતલા પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ રહી. ભૂરા પાણીમાં તેનો આકાર સુંદર લાગતો હતો. તેનાથી વાવમાં કંડારેલી મૂર્તિઓ તરફ જોવાઈ ગયું. સાવ સરખાં વક્ષ તથા કટી, મૂર્તિઓનાં તથા તેનાં! આ મૂર્તિઓ જોઈને જ રવિએ તેને ચીતરી હશે કે શિલ્પકારે ચિત્ર જોઈને આ મૂર્તિઓ કંડારી હશે?

શકુંતલા કપડાં પહેરી બહાર આવી. પોં ફાટવાની તૈયારી હતી. તે ફરી દોડી, સ્ટુડિયોમાં આવી, ફરી કેન્વાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ. ફરી ચીતરેલું પાણી ડહોળાયું અને સ્થિર થઈ ગયું. શકુંતલાને પેલી છોકરીઓ યાદ આવી જે એનું પેઈન્ટિંગ જોવા આવી હતી. ઈશા અને શકુંતલા. તે બન્નેની વાતો તેણે સાંભળી હતી. ઈશા શકુંતલાને કહેતી હતી કે, ‘દરેક સ્ત્રીની આવી જ દશા થતી હશે? પ્રેમી પ્રેમ કરીને ભૂલી જાય!? મને તો એટલે જ પ્રેમમાં પડવાનો ડર લાગે છે. પ્રેમ તો આદિ-અનાદિ છે તો એનો કમ પણ એવો જ, દુષ્યંત-શકુંતલા જેવો જ હોય ને? પણ હવે ક્યાં કણ છે, કે ક્યાં એ આશ્રમ છે, કે ક્યાં નદી-નાળાં-તળાવ છે! સ્વિમિંગ પુલમાં નાહતા હોઈએ ને વીંટી નીકળી જાય એવું બને પણ સ્વિમિંગ પુલમાં માછલી ક્યાંથી કાઢવી, કે એ વીંટીને ગળી જાય અને માછીમારના હાથમાં માછલી આવે અને એને ચીરે તો વીંટી નીકળે! મને તો લાગે છે કે, રવિ વર્મા માટે જ આ પાત્રોનું સર્જન થયું હશે. રવિ રાજા ચીતર્યા કરે, જાણે જીવંત હોય તેવા જ! બસ પ્રાણ ફૂંકવાના બાકી હોય છે. આપણે આપણા અભ્યાસના ભાગ રૂપે અહીં આવ્યા કરીએ છીએ, બાકી કોને પડી છે બોલ?’

‘બસ આટલા માટે જ પ્રેમમાં નહિ પડવાનું! પ્રેમ થવો એ હાથની વાત છે શું? થઈ જાય છે. કોઈનું જીવન જોઈને આપણા જીવનનો નિર્ણય ન લેવાય.’ શકુંતલા ઈશાનીને કહેતી હતી.

‘તો તને પ્રેમ થઈ ગયો છે એમ કહે ને! ક્યાં છે તારો પ્રેમી? દુષ્યંત ન નીકળે એ જોજે, પાછું તારું નામ પણ શકુંતલા!’ ઈશાનીએ કહ્યું.

શકુંતલા શકુંતલાના ચિત્રમાં પોતાનો ચહેરો જોતાં બોલી, ‘એ બધું તો ક્યારનું થઈ ગયું પૂરું.’

‘હું સાચી પડી ને? એવું જ થાય, સદીઓની પરંપરા છે. તેય પૂરું કર્યું ને? સારું થયું, બાકી મારે આ ચિત્રકારને કહેવું પડે કે ભાઈ ચિતારા, હવે ચીતર દુષ્યંતને આ મારી શકુંતલા માટે!’ ઈશાની શકુંતલાનો હાથ પકડતાં બોલી.

શકુંતલાએ ઈશાની સામે જોયું અને કહ્યું, ‘ના, પૂરું નથી થયું. મારે મારા દુષ્યંતને યાદ દેવડાવવાનું છે, એ રીતે જેમ શકુંતલા યાદ દેવડાવવું પડ્યું હતું. પણ, મારી વીંટી વિદ્યાધર વાવમાં પડી ગઈ હતી અને એને માછલી ગળી ગઈ. મેં મારી આંખે જોયું. માછલીએ વીંટી ગળી અને તરત પાણી સુકાઈ ગયું. માછલી પથરની થઈ ગઈ. છે ને આશ્ચર્ય!’

ઈશાની ગભરાઈ ગઈ, ‘શકુંતલા... તું શું કહે છે! કયા જમાનાની વાત કરે છે! કલા કલા

કરતી સતત ખંડેરોમાં ફર્યા કરે છે તે કોઈ એવા સ્થળેથી તને ઝોડ વળગ્યું લાગે છે! જૂના જમાનામાં આ બધું હતું જ. ચાલ...'

‘ઈશાની, મને કાંઈ નથી વળગ્યું. મારી સાથે જે થયું તે તને કહું છું. જે જોયું નથી એને નથી માનતા એવું કહી દેવું બહુ સહેલું નથી?’

‘મારી મા, ચાલ હવે. આ રાજમહેલોમાં કેટલીયે શકુંતલાની આહુતિ લેવાઈ ગઈ હશે, કેમ કે એણે પ્રેમ કર્યો હશે. એમાંથી કોઈનો ને કોઈનો આત્મા તો ભટકતો હોય જ, જે તને વળગ્યો હોય! ભાગ અહીંથી હવે.’ ઈશાનીએ ભાગવાનું કર્યું પણ શકુંતલા ત્યાંથી હટી નહિ. તે એકીટશે શકુંતલાને જોઈ રહી હતી. તેને લાગ્યું, કે શકુંતલા સાંભળી રહી છે. તેથી એકદમ નજીક જઈને ધીમેથી બોલી,

‘રવિએ દોરેલ આ સરોવરનું પાણી જો વિદ્યાધર વાવમાં પહોંચાડ તો માછલી જીવતી થાય, તો એના પેટમાંથી વીંટી નીકળે, તો મને રવિ ઓળખે. હું રવિની પ્રેમિકા છું. જો એના ચીતરેલા તમામ ચહેરા મારા જેવા નથી લાગતા? તારો પણ. રવિ પર એ જ તો આરોપ લાગ્યો હતો અને એની પર કેસ થયો હતો. તને ખબર છે? હું એ જ છું જે ત્યારે હતી.’ ઈશાની શકુંતલાનો હાથ પકડી ખેંચી ગઈ, ધરાર.

*

રવિ ઊંચ્યો, પરવાર્યો અને સ્ટુડિયોની બહાર જતાં પહેલાં ફરી શકુંતલાના ચિત્ર સામે આવ્યો. કાલે પૂરું કરેલું પેઈન્ટિંગ જુદું લાગ્યું! કાલે રાત્રે છલોછલ ભરેલું સરોવર થોડું સુકાયેલું-ડહોળાયેલું લાગ્યું. તેને થયું, કે શું કાલે એટલો બધો થાક્યો હતો, કે ધ્યાન ન રહ્યું! તેણે શકુંતલા સામે જોયું. તેના ચહેરા પર પ્રસ્વેદબિંદુ બાઝેલ હતાં. તેને આશ્ચર્ય થયું, ‘અરે! થાકેલી ક્યાં ચીતરી હતી તને! પ્રેમીની રાહ જોવામાં થાક શાનો! મેં તને આનંદથી રાહ જોતી ચીતરી હતી શકુંતલા. પણ, લાગે છે, કે મારો થાક તારા ચહેરા પર ચીતરી બેઠો હોઈશ! તે નીચું જોઈ ગયો. જાજમ ભીની દેખાણી અને તે બહાર દોડ્યો, પગીને બોલાવ્યો. પગી દોડી આવ્યો. કાલ રાતની નશીલી ઊંઘ હજુ તેની આંખોમાંથી સાવ ગઈ ન હતી. રવિએ પૂછ્યું,

‘કોણ સ્ટુડિયોમાં આવ્યું હતું?’

‘કોઈ નહિ, સા’બ.’

‘તો આ પાણી?’ રવિએ ભીની જાજમ બતાવી. પગીએ જાજમને અડી જોઈ. તેનાં ટેરવાં ભૂરાશ પડતાં ભીનાં થઈ ગયાં, ‘સા’બ, રંગ બેળાયો છે, જુઓ. તમને ખબર નથી.’ રવિના મને સ્વીકાર્યું નહિ, પગીને જવાનું કહ્યું.

પગી બહાર જઈને ઊભો રહ્યો. તેને દૂર જતાં ભૂરા રંગનાં પગલાં દેખાયાં. તે ફરી અંદર આવ્યો,

‘સા’બ, કોઈ તો આવીને ગયું એ સાચી વાત. બહાર ભૂરા રંગમાં પગ બોળીને કોઈ ચાલ્યું હોય તેવાં પગલાં છે.’

‘ચાલ તો.’ કહી રવિ ઊભો થયો. બેઉ જણા પગલે પગલે ચાલતા ગયા. પગલાં વિદ્યાધર વાવમાં ઊતરતાં હતાં. પગીએ રવિનો હાથ પકડી લીધો, ‘ના સા’બ. ન ઊતરતા. જુદું કળાય છે. કોઈ ચરિતર રાતે આવ્યું જોઈ.’ તેના ચહેરા પર ડર હતો. રવિએ એને જવાનું કહ્યું. પોતે પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યો. વાવમાં ભૂરા પાણીનું ખાબોચિયું ભર્યું હતું. એ બેઠો. પાછું

વળીને ઉપર જોયું. પે'લું પગથિયું અને તેની ઉપર ઝળૂંબી રહેલ વૃક્ષો અને સૌથી ઉપર ભૂરું આકાશ દેખાતાં હતાં. તેને થયું, કે પાણીમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તો પછી વૃક્ષોનું કેમ નહિ! તેણે પાણીને ડબોળી નાખ્યું. છાલક ઉડાડી. નજીકમાં હતી તે મૂર્તિને પાણી ઊડ્યું. તે સજીવન થઈને કહેવા લાગી,

‘રવિ, બસ કર. પાણી ખૂટી જશે તો જીવતી થયેલી માછલી ફરી પથ્થરની બની જશે. પાણીમાં રહેલી માછલીને બહાર કાઢ.’

‘ત...તમે! આ પાણી! માછલી! શું છે આ બધું!’

‘માછલી શોધ પછી કહું.’

‘પણ, આમાં! કઈ રીતે? ભૂરા જળમાં કઈ રીતે શોધું? આ પાણી ભૂરું કેમ છે?’

‘રવિ, તું પાણી ઉપર પાણી ચીતર. નીતર્યાં જળમાં માછલી ઉપર આવશે. પકડી લેજે.’

‘કેમ, મેં ચીતરેલી દમયંતીને જોઈએ છે? એના હાથમાંથી સરકતાં માછલાં મેં ચીતર્યાં જ છે... તો હવે!’

‘કલાકાર, કલા... કલા અને ફક્ત કલા! કલા માટે જીવન કે જીવન માટે કલા! જવાબ દે કલાકાર. જવાબ મને નથી જો’તો. જા માછલીને ચીરજે. તને ઘણા જવાબ મળશે.’ મૂર્તિ પરનું પાણી સુકાઈ ગયું તો સજીવન થયેલી મૂર્તિ ફરી મૂર્તિ થઈ ગઈ.

રવિ ભૂરા જળ પર નીતર્યું જળ ચીતરવા માટે પીંછી લઈ આવ્યો. ભૂરા પાણી પર નીતર્યાં કાચ જેવું પાણી ચીતર્યું! તેણે માછલી જોઈ. પકડવા માટે હાથ લંબાવ્યો. માછલી સામેથી એના હાથમાં આવી ગઈ. માછલીને બદલે તેને શકુંતલાની આંખ હાથમાં આવી ગઈ હોય તેવું લાગ્યું. તે ધ્રુજી ગયો. માછલીને પાણી પાણીમાં મૂકવા જતો હતો ત્યાં માછલી બોલી,

‘આ બધું શું થઈ રહ્યું છે એવું આશ્ચર્ય નથી. થતું તને, કલાકાર! કલાકાર થઈને આશ્ચર્યથી પર છો!’ રવિને હવે સમજાયું કે તે પાણી પર પાણી ચીતરી શક્યો છે! જડને આરેખવામાં ચેતનને કેમ ભૂલી ગયો! એને એક પછી એક ઘટનાઓ યાદ આવવા લાગી. ત્યાં માછલી ફરી બોલી, ‘કલાકાર, તારી કલા થકી તો બધું જીવંત બને છે. તારું ચીતરેલું પાણી પણ પાણી બની શકે છે. શકુંતલા તારા કેન્વાસમાંથી ઊભી થઈ, નીતરતી આવીને વાવમાં વસી નિયોવીને ગઈ. હું પથ્થરની હતી, તારા ચિતરેલા પાણીએ જીવતી થઈ. મૂર્તિને છાલક લાગી તો એ...’ રવિ આગળ સાંભળવા ઊભો ન રહ્યો, માછલીને પાણીમાં છોડી દીધી. શકુંતલા! તે સ્ટુડિયોમાં આવ્યો. તેને લાગ્યું કે શકુંતલા તેની રાહ જોતી બેઠી છે!

‘એ પણ શકુંતલા જ હતી, જેને છોડીને મેં પીંછી ઉપાડી હતી. અને એ મારી રાહ જુએ છે! ઓહ! કલા માટે પ્રેમને છોડવાની ક્યાં જરૂર હતી. પણ... પણ... હું પણ મારા પિતાજી જેવો કલાકાર થાઉં, તો મારી પત્નીના જીવનમાં મારી માના જીવનનું પુનરાવર્તન થાય તો! ના... ના. ચીતરેલ જીવન કરતાં જિવાતું જીવન મહત્ત્વનું છે એ માનું, પણ હું તને ન્યાય ન કરી શકત શકુંતલા, જેટલો ચિત્રિત શકુંતલાને કર્યો છે.’

તેણે પીંછી હાથમાં લીધી, શકુંતલાના ચિત્રનો પ્રસ્વેદ દૂર કરવા. તેના ચહેરા પર નીતરતા પરસેવામાં એનાં આંસુ ભળી જતાં હતાં.

મેં જોયું તો એ ખુરશીમાં બેઠા બેઠા સિગરેટ પી રહ્યા હતા. નવા ફ્લેટની બાલ્કનીનો એ ખૂણો તેમના માટે આરક્ષિત હતો. જમણા હાથની આંગળીઓ વચ્ચે સિગરેટ પકડેલી. એ હાથની નસો ઉપસી આવેલી. નસોનો રંગ લીલો અને વાદળી હતો. સિગરેટ પીવાઈ ગઈ હતી. હવે ચાનો વારો હતો. ચાની કીટલી આવી અને ચા રકાબીમાં ઠલવાઈ. એમણે જમણા હાથમાં રકાબી પકડી. વરાળ ઊંચે ઉઠી. મેં ચાની સુગંધ અનુભવી. ચા પીવાની ઈચ્છાને રોકી રાખી. નિરીક્ષણ ચાલુ રાખ્યું. એ ખૂબ ગમતી ખુરશીમાં બેઠા હતા. બાજુમાં તેમની લાકડી પડી હતી. ખુરશીના પાયા જેવા દેખાતા એમના પગ નીચે લટકતા હતા. એમણે કથઈ રંગની શાલ ઓઢેલી. એકવાર મેં એ શાલ ઓઢેલી ત્યારે મારા પર ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયેલા. નાની વાતમાં ગુસ્સે થઈ જવું એ એમનો સ્વભાવ હતો. ગુસ્સે થતા ત્યારે એમનો અવાજ મોટો થતો. મને એમનો અવાજ ચાબુકના ટકા જેવો અનુભવાતો. એ તડકે બેઠા હતા. મોં સૂરજ તરફ રાખેલું તેથી મોં બરાબર દેખાતું ન હતું. તમનો ચહેરો અડધો દેખાતો હતો. ચહેરાની દરેક રેખા સ્પષ્ટ દેખાતી ન હતી. આવા સમયે તેમના મનમાં શું ચાલતું હતું તે વિષે અનુમાન કરવું અઘરું હતું. મેં જ્યારે પણ તેમના વિષે વિચાર્યું છે, ત્યારે મારો અંદાજ ખોટો પડ્યો છે. એમની બાબતે હું પૂરેપૂરો અભુધ છું. એનો રંજ મનમાં કાયમ રહ્યા કરે છે. ચહેરા પર ભાવની ગેરહાજરી હતી. જાડી મૂંછો ધ્યાન ખેંચતી હતી. મૂંછોને લીધે તેમનો ચહેરો કડક જણાતો હતો. તાપને લીધે મોં ઝૂકી ગયું હતું. એ ભોંય જોતાં બેઠાં હતા. મના મનમાં શું ચાલતું હશે તે કોઈ કલ્પી શકતું ન હતું. મને એક વિચાર હંમેશા આવતો હતો કે હું તેમને બરાબર ઓળખી શક્યો નથી. તેમને અને લાકડીને હું વારાફરતી જોઈ રહ્યો હતો.

અમારો સંબંધ પિતા-પુત્રનો હતો. જો કે મને એ ક્યારેય પિતા જેવા લાગતા ન હતા. અંદરથી હું તેમનાથી ડરતો. તેમના સ્વભાવથી હું પરિચિત હતો. તેમની સામે જતા મારા પગ પાછા પડતા. તે ક્યારે શું બોલશે ? તે કલ્પવું અઘરું હતું. મારો વાંક કાઢવો કે મારી કોઈ વાતની ટીકા કરવી, એ એમને માટે સામાન્ય બાબત હતી. હું આજદિન સુધી કોઈ વાતે એમને ખુશ કરી શક્યો ન હતો. હું વારંવાર એમને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં એ ક્યારેય ખુશ થયા ન હતા. એકવાર શિયાળામાં ખાદીહાટમાંથી તેમના માટે સ્વેટર લાવ્યો હતો. એ છાપું વાંચતા બેઠા હતા ત્યારે મેં પેકેટ ધર્યું.

‘શું છે ?’

‘તમારે માટે લાવ્યો છું. ખોલીને જુઓ.’

હું ખુશ હતો. એ ખુશી અવ્યક્ત હતી.

એમણે પેકેટ હાથમાં લીધું, ખોલ્યું અને જોયું તો સ્વેટર. સ્વેટર આમતેમ ફેરવ્યું પછી પૂછ્યું, ‘કેટલાં રૂપિયા આપ્યાં ?’

‘બહુ નથી આપ્યા. ગાંધી જયંતિને કરણે વળતર મળે છે. ઠંડીમાં તમારે પહેરવા કામ

લાગશે. ધ્યોર ઉનનું છે.’

‘મને નહીં ફાવે.’

‘કેમ ?’

એમણે મારી સામે સ્વેટર પહેર્યું. સાઈઝ બરાબર હતી. થોડું નીચે તરફ ખેંચ્યું. ધારીને જોયું. મને એમ હતું કે તેઓ મારે માટે પ્રશંસાના બે શબ્દો કહેશે. એમણે સ્વેટર કાઢી નાખ્યું.

‘મજા નથી આવતી. ઉન કરડે છે.’

હું સ્વેટરને અને તેમને જોઈ રહ્યો. એ છાપું વાંચવામાં મશગૂલ હતાં. મને વિચાર આવતો કે હું તેમને બરાબર ઓળખી શક્યો નથી. મને ગુસ્સો આવે છે. મને તેમની સાથે ઝઘડો કરવાનું મન થાય છે.

તેમણે જમણો હાથ ઊંચો કર્યો અને ખુરશીના હાથા પર ગોઠવ્યો. પગને લાંબા કર્યાં. થોડીવાર એ જ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યા. એ પછી ઊભા થઈને ખુરશી છાંયડે લીધી. નીચે પડી ગેયલી લકડી હાથણાં લઈ દીવાલને ટેકે ઊભી કરી અને મોં સૂરજની અવળી બાજુ રાખી બેઠા. ઘના અંદરના ઓરડા તરફ મોં હતું. ઓરડો ખાલી હતો. ખાલીપણું વિસ્તરતું હતું. હવે તડકો મોં પર આવતો ન હતો. મોં પર પડતો છાંયો ચહેરાના પ્રભાવને ઢાંકી દેતો હતો. ઘણો સમય એ સ્થિર બેસી રહ્યા. દૂરથી જોનારે એ ચિત્ર હોય એમ ભાસ થતો. એ ચિત્ર જોતા હું ખોવાઈ ગયો.

મેં એમને બરડા પાડતા, ગાળો બોલતા, ઝડપથી ચલતા કે દોડતા જોયા નથી. મોટેભાગે મૌન કે સૂનમૂન જોયા છે. એ મારા પપ્પા છે છતાં કેમ જાણે મને એમ લાગે છે કે અમારી વચ્ચે પિતા-પુત્ર જેવું કાંઈ નથી. એવી કોઈ આત્મીયતા નથી. મને યાદ નથી કે હું કોઈવાર એમની પાસે શાંતિથી બેઠો હોઉં ? એમની સાથે કોઈ વાત કરી હોય ! હું નાનો હતો ત્યારે ક્યારેય એમણે મને મને પૂછ્યું નથી કે બેટા તારે શું જોઈએ છે ? મારે જે જોઈએ તે અંગે મારા કાયમ માને કહેવાનું. માને કહીએ એટલે મા તરત કોઈ નિર્ણય લે નહિ. એ એમ કહે, ‘તારા પપ્પાને પૂછીને કહું.’ મા ક્યારે પૂછશે તેનું ઠેકાણું નહીં. એક દિવસ, બે દિવસ કે અઠવાડિયું પણ થાય. હું ભૂલી જાઉં. મને મારા મિત્ર ભરતની ઈર્ષા આવતી. હું જ્યારે મળું ત્યારે એ તેના પપ્પા સાથે બેઠો હોય. બંને ગપસપ કરતા હોય કે હસતા હોય. એ લોકો નવા મકાનમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા છે. હું એજ બાપદાદાના જૂના ખખડધજ મકાનમાં રહું છું. મને ફ્લેટ લેવાની, સુખ સગવડના સાધનો વસાવવાની ઈચ્છા થયા કરતી.

‘પપ્પા, મને ફ્લેટ લેવાની ઈચ્છા છે.’

‘એક ઘર છે, બીજું લેવાની શું જરૂર છે ?’

‘અરે ! આ મકાન છે કે ગાયની ગમાણ ?’

મને આમ બોલતો એ જોઈ રહે. આંખો ફાડી મને તાકે. આંખોનો રંગ લાલ થવા માંડે. મારે તેમના ગુસ્સાને સહન કરવો પડે. હું અંદરથી ડરી જાઉં. ડરતાં ડરતાં કહું,

‘લોકો કેવા સરસ મકાનમાં રહે છે !’

‘આ ઘર સરસ નથી ?’

‘જમાના પ્રમાણે સગવડવાળું મકાન તો જોઈએ.’

‘કેમ આટલાં વર્ષોમાં તને કોઈ સગવડ મળી નથી ?’

‘એમ નહિ, હવે છોકરાં મોટાં થયા દરેકને વધારે સગવડ જોઈએ.’

‘તારી પાસે એટલાં પૈસા છે ?’

‘પૈસા તો ગમે ત્યાંથી મળી જાય.’

‘કેમ પૈસાની ખાણ શોધી છે ?’

‘એમ નહિ પણ લોન લઈ શકાય. આજકાલ બેંકો લોન આપે છે.’

‘લોનના હપ્તા કોણ ભરશે ? મારામાં હવે એટલી ત્રેવડ નથી.’

‘હું ભરીશ. તમે કેમ ચિંતા કરો છો ?’

વાતાવરણ થોડું ઉગ્ર થયું હતું. વાત હવે અટકી જાય એમ સૌ ઈચ્છતા હતા. પત્નીએ મને દરવાજા ખાછળથી ઈશારો કર્યો, હું ચૂપ થયો. જો કે મનમાં ખટકો રહી ગયો. મારી ઈચ્છા બર ન આવી. વાત અટકી. ભારઝલ્લી શાંતિ છવાઈ ગઈ. એમની સંમતિ મેળવવી અઘરી હતી. દરેક વખતે આમ જ વાત અટકે છે. વાત અટકે એટલે એમનાથી જ અટકે. હવે આમને શું કહેવું ? જમાનો કેટલો બદલાયો છે ? લોકો ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયા છે ? મારા મનમાં સંવાદ આગળ ચાલે.

‘જમાનો કેટલો બદલાઈ ગોય છે ?’

‘એટલે આપણે પણ બદલાઈ જવાનું ? તારું કહેવું ન કરું તો તું મને તગેડી મૂકે ?’

‘મેં એવું ક્યાં કહ્યું છે ?’

‘જમાનો બદલાયો નથી, તું બદલાયો છે. તારે જવું હોય તો જા. અમે અહીં ઠીક છીએ.’

મકાન તો લેવાઈ ગયું. આમતેમ સગવડ કરીને મકાન લઈ લીધું. થોડી બચત, થોડી લોન, થોડી મદદ. હવે મા-બાપને મૂકીને કોઈ અલગ રહેવા જતું હશે ? કોણ સમજાવે ? એમને કોઈ નહિ સમજાવી શકે. ખુદ ભગવાન આવે તો પણ તે નહિ સમજે. માને કહ્યું. નવા મકાનમાં રહેવા જવાની વાત એ જ કરે. માએ કહ્યું, ‘થોડી ધીરજ રાખ. તમે બાપ અને દીકરો બંને સરખા છો. એકવાર ના થઈ એટલે હા ન થાય.’ માએ વાત કરી અને એ સંમત થી ગયા. મને ખુશી થઈ. જીંદગીમાં પહેલીવાર મારું ધાર્યું થયું હતું.

હું એમને જોઈ અને એમ થાયકે હું પપ્પાને બરાબર સમજી શક્યો નથી. ક્યારેક ધ્યાનથી જોતાં કોઈ અજાણ્યા પુરુષને જોતો હોઈ એમ લાગે. હું ઘણીવાર ધારીને જોઈ છું. મને તાકી રહેતો જોઈ એ પૂછતાં.

‘કેમ આમ તાકી રહ્યો છે.’

‘કાંઈ નહીં.’

‘કેમ કાંઈ નહીં ? એ રીતે જોઈ રહ્યો છે. જાણે ઓળખતો જ ના હોય.’

‘તમને ઓળખવા અઘરાં છે.’

આ સાંભળીને એ ડોળા કાઢતાં જોઈ રહે.

હું તેમના પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકતો નથી. તેમના મુખેથી શ્રીવચનો સાંભળવા ગમતા નથી. જો કે ક્યારેક ગમ્મત ખાતર હું તેમની સાથે જીભાજોડી કરું છું. એમને ગુસ્સો કરવા મથું

છું. બસ ગમ્મત ખાતર. એમને ગુસ્સે કરવાની મારી ઈચ્છા હું રોકી શકતો નથી. એ ગુસ્સે થાય તો હું ખુશ થાઉં. હું ગમે તે કહું એ ગુસ્સે ન થતા મારી યુક્તિ નિષ્ફળ થઈ જતી. એમના વ્યક્તિત્વને ઉકેલવું અઘરું કાર્ય હતું. હંમેશા મને એવું લાગતું હતું કે કેમ હું તેમને સમજી શકતો નથી ! હું તે બાબતને મારી નબળાઈ ગણતો. તેમના ખુશ થવાની રાહ જોતો. જો કે મેં તેમને ખુશ થતાં, હસતા, ટીખળ કરતાં જોયા નથી. મા કહેતી કે એમણે બચપણમાં બહુ દુઃખ જોવું છે. લોકોની ગાળો ખાધી છે. મજૂરી કરી છે. એક જોડ કપડાંથી આખું વર્ષ કાઢ્યું છે. લોકો જ્યારે તહેવાર ઉજવતા હોય ત્યારે એમણે કામ કર્યું છે. આ બધું સાંભળી મને વિચાર આવતો. એ બધું બરાબર છે. હવે એનું શું છે ? હવે પૈસો છે. સુખ છે. સંપત્તિ છે. તેને ભોગવો અને આનંદ કરો. હું એવું કોઈ બીંદુ શોધું છું જે બિંદુથી એમની સાથે હું જોડાઈ શકું. બહુ શોધતાં હજુ સુધી એ બિંદુ મળ્યું નથી. મને સ્વપ્નમાં એમનો રોદ્ર ચહેરો દેખાય છે. જાડી મૂંછો અને સહેજ લાલાશ પડતી આંખો દેખાય છે. ચહેરાની ખેંચાયેલી રેખાઓ તીરની જેમ ભોંકાય છે. મને મારા પિતા કોઈ અજાણ્યા પુરુષ જેવા લાગે છે. એમને જોતાં ધીમે ધીમે મારો ડર વધતો જાય છે.

નવા મકાનમાં રહેવા આવ્યા પછી એ થોડા બીમાર રહે છે. ખાસ કશું નહીં. શરદી, તાવ, થાક, દુઃખાવો અને અશક્તિ. ક્યારેક અપચાની ફરિયાદ હોય છે. તકલીફ વધી જાય એટલે ના છૂટકે ડોક્ટર પાસે જવા રાજી થાય. એ પણ માના કહેવાથી.

એમને દવાખાને લઈ ગયો. ડોક્ટરે પૂછ્યું,

‘દાદા શું થાય છે ?’

એમણે છાતીની ડાબી બાજુ બતાવી કહ્યું, ‘અહીં ઝીણું ઝીણું દુઃખે છે.’

એ પછી રીપોર્ટ કરાવ્યા. તકલીફ સામાન્ય હતી. ડોક્ટરનું કહેવું હતું. ઉંમરને લીધે સ્નાયુનો દુખાવો છે. દવા શરૂ થઈ. સવારે એક ગોળી એ સાંજે એક ગોળી. ડોક્ટરે નિયમિત દવા લેવાનું કહ્યું છે. મારે ઘણીવાર યાદ કરાવવું પડતું. કોઈવાર એ ભૂલી જતા, ઉંમરને લીધે હશે. તે નિયમિત દવા લેવાનું ટાળે છે. દેશી કે ઘરગથ્થુ ઉપચારમાં તેમને ભારે શ્રદ્ધા છે. જો કે એક વાત સારી થઈ. એ પછી એમનો ગુસ્સો ઓછો થયો છે. હવે તે ઓછું બોલતાં અને ઓછું સાંભળતા હતા.

મેં એની નોંધ લીધી. કદાચ શરીરની તકલીફને લીધે મન પર આવી અસર થઈ હશે. તે મનોમન ગભરાઈ ગયા હશે. ચાલો જે થયું એ સારું થયું. એમનો સ્વભાવ બદલાયો છે, તેથી એમને જ ફાયદો થશે. મોટેભાગે એ વાત કરવાનું ટાળતા હતા. બહુ ટૂંકમાં જવાબ આપતા. જો કે હવે ગુસ્સો શબ્દમાં ઓગળીને આવતો. હવે પહેલાંની જેમ બહું બોલતાં નથી. એમની સાથે કોઈ મુદ્દે ચર્ચા કરવાનું ટાળવું પડતું. ક્યાંક એ ઉગ્ર થઈ જાય અને વલી કોઈ મોટી તકલીફ થઈ જાય તો ?

‘થોડું તડકે બેસવાનું રાખો.’

‘કેમ ?’

‘ડોક્ટરે કહ્યું છે. તેમને રોજ તડકે બેસાડવાના.’

‘મને તડકે બેસવું ગમે છે.’

સવારનો કૂણો તડકો બાલ્કનીમાં આવે એટલે ખુરશી બાલ્કનીમાં મૂકાય. એ ધીમી ચાલે ચાલતા ખુરશી પાસે આવે, ટેકો લે અને બેસે. હું મારા કામમાં પરોવાઈ જઉં. એ બાલ્કનીના ખૂણામાં ગોઠવેલી ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં આકાશને તાક્યા કરે છે. મા બહુ ચિંતા કરે છે. કહે છે : ‘તારા બાપુ હવે પહેલાંની જેમ બરાબર ખાતા નથી, વાત કરતા નથી. બહુ ઓછું બોલે છે. બસ આખો દિવસ ચૂપચાપ રહે છે. તું એમને પૂછ. તેમને કેમ છે ? કાંઈ જોઈએ છે ?’

ઘણીવાર એવું બન્યું હશે. મારા ધ્યાનમાં મોડું આવ્યું. વાત કરવાના ઈરાદે હું તેમની પાસે જઈ ઊભો રહ્યો. વાતની શરૂઆત કેમ કરવી ? એ બાબતે મનમાં અવઢવ ચાલતી હતી. ડરને કારણે હશે. મને મારા પર ગુસ્સો આવતો હતો. તેમણે મોં ઊચું કરી મારી સામું જોયું.

‘આવ અહીં બેસ.’

મને આશ્ચર્ય ન થયું. એ ઘણીવાર મારા મનના વિચારો જાણી જતાં હતા. એવું થયું ત્યારે મને વધારે ડર લાગતો. સુરજ પશ્ચિમમાં ઊગ્યો ન હતો. એમણે માને લાપસી બનાવવા કહ્યું હતું. રસોડામાંથી લાપસીની સુગંધ આવતી હતી. એ ખુશ દેખાતા હતા.

‘બોલ, તારે શું કહેવું છે ?’

વર્ષોથી મનમાં પેડવો પ્રશ્ન સામે આવીને ઊભો રહ્યો. પૂછે કે ના પૂછું ? માંડ આટલા દિવસ પછી થોડાં ખુશ છે. હું પૂછીશ તો ગુસ્સે થઈ જશે. તેમની તબિયત બગડશે. મેં માથું હલાવ્યું. કાંઈ પૂછવું નથી.

‘કેમ કાંઈ બોલતો નથી. કાંઈ કહેવું છે ? જે કહેવું હોય તે કહી નાંખ.’

શું કહેવું ? હું જવાબ આપી ન શક્યો.

તેમની નજર દરવાજા તરફ વળી. એ દરવાજામાંથી દેખાતા આકાશને તાકી રહ્યાં. હું જે પ્રશ્નો પૂછવાના હતા તે ભૂલી ગયો. તે સામે હોય એટલે આવું થઈ જાય છે. તે ખુશ દેખાતા હતા. મેં કહ્યું,

‘તમે આજે ખુશ દેખાવ છો.’

‘તને ખબર છે હું કોણ છું ? હું તારો બાપ છું. જે પૂછવું હોય તે સીધેસીધું પૂછ.’

‘એ તો બરાબર છે. તમે મારા પિતા છો. પિતા એટલે તમે મને જન્મ આપ્યો છે. મને મોટો કર્યો છે. મને ભણાવ્યો છે. મને પરણાવ્યો છે. એ તો બધું બરાબર છે.’

‘તો પછી ?’

આટલું બોલતાં મારો અવાજ ઊંચો થયો. શબ્દોમાં ગુસ્સો ભળ્યો.

‘હું તમારો પુત્ર છું એટલે તમારી ઈચ્છા મુજબ ભણ્યો, ગણ્યો, પરણ્યો. તમારી ઈચ્છા મુજબ તમારી સેવા કરું છું. તમારી દરેક વાત સાંભળું છું. તમને સાંભળું છું. એ તો બધું ઠીક છે પણ... હમણાંથી તમે કોઈ જોડે કશી વાત કરતાં નથી. બધાંને ચિંતા થાય છે. હું કેમ તમને સમજી શકતો નથી. મારે એ જાણવું છે કે હું આટલાં વર્ષોથી હું કેમ તમને જાણી શક્યો નથી ?’

‘કેવી વાત કરે છે ? તારું મગજ ઠેકાણે છે ?’

‘મગજ ઠેકાણે છે એટલે જ આ પ્રશ્ન થાય છે. મારે તમને જાણવા જોઈએ, ઓળખવા જોઈએ. તમારી પસંદગીઓ, ટેવો, કૂટેવો, ગુણ અને અવગુણ, માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતો. તમને શું ગમે છે અને શું નથી ગમતું ? દરેક બાબત મારે જાણવી છે.’

‘તું મારો સાહેબ થવા નીકળ્યો છે ?’

‘ના હું તમને પૂરેપૂરા ઓળખવા માંગું છું એટલે કે સમજવા માંગું છું. જો હું એમ કરીશ તો તેથી હું તમને ખુશ રાખી શકીશ. મને આનંદ થશે. તમને કોઈ તકલીફ નહિ પડે. મને એ ગમશે.’

એમની આંખોનો રંગ ધીમે ધીમે લાલ થવા લાગ્યો. મને ખબર છે એ જ્યારે જ્યારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે તેમની આંકોનો રંગ લાલ થાય છે અને એ લાકડી ઉગામે છે અને એ પછી એમને કશું ભાન રહેતું નથી કે સામે કોણ છે. ગાય છે, કૂતરું છે કે માણસ ?

હું થોડો દૂર ખસી ગયો. એમણે બૂમ પાડી.

‘કોઈ છે ઘરમાં ?’

મારી બા અને પત્ની દોડી આવ્યા. મારે શું કહેવું ? શું સાંભળવું ? બા બોલી,

‘માથાકૂટ મૂકો અને જમી લો.’

હું ઓરડામાં ગયો. પત્ની મારી સામે આંખો કાઢી તાકી રહી હતી. મને તેનું વર્તન ન સમજાયું. એ ચૂપ હતી. તેને જોતાં મારી અકળામણ વધતી જતી હતી. મેં કહ્યું, ‘શું મેં કાંઈ ખોટું કહ્યું ?’

‘હા. સાડીસત્તરવાર.’

એ ધારદાર નજરે જોતાં ગુસ્સામાં બોલી,

‘તમને ખબર છે ? પપ્પાએ આજે તમારા માટે લાપસી બનાવવાનું કહ્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું આજે લાપસી બનાવો. ભોલુંને બહુ ભાવ છે. આજે બધાં સાથે લાપસી જમીશું.’

મને તેની વાત સાંભળી આંચકો લાગ્યો. હું પત્ની સામે જોઈ રહ્યો હતો. તેના ચહેરા પર મારા પ્રત્યેનો રોષ દેખાતો હતો. તેની આંખોમાં લાલ રંગ પ્રગટ થયો. એ થોડાં ઊંચા અવાજે બોલી,

‘આટલાં વર્ષો થયાં હું તમને ઓળખી શકી નથી. હે ભગવાન, મારું શું થશે ?’

મારી નજર બાલ્કીનીમાં બેઠેલાં પપ્પાને તરફ ગઈ. એ ખુરશીમાં બેઠા હતા. બાજુમાં લાકડી પડી હતી. એ દરવાજા બહાર દેખાતા આકાશને તાકી રહ્યા હતા. તેના ચહેરા પર દેખાતી ખુશી હજુય અકબંધ હતી.

મિત્રો અને મુરબ્બીઓ,

આપણી ભાષામાં મોટા ગજાના કવિ અને લેખક તરીકે પોંખાયેલા ઉમાશંકર જોશીનાં સર્જનોમાં વીસમી સદીના ગુજરાતના, દેશના અને કંઈક અંશે વિશ્વના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવનના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે. આજે એકવીસમી સદીની શરૂઆતે પણ એમણે ચર્ચેલા મોટા ભાગના પ્રશ્નો એટલા જ પ્રસ્તુત રહ્યા છે. તેથી એ સર્જનો આપણા એક મહત્વના ઇતિહાસનો મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ બને છે. ૧૯૪૭માં એમણે ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિક શરૂ કર્યું, જે ૩૮ વર્ષ ચલાવ્યું અને ૧૯૮૪માં પોતે જ આટોપી લીધું. ‘સંસ્કૃતિ’ પાછળનો ઉમાશંકરનો મુખ્ય આશય સમય સાથેનું સંધાન, એટલે કે ‘સમયરંગ’નું સંધાન હતો. સર્જન અને સંશોધનની એકલવાયી જિંદગીમાં પુરાઈ રહેવાને બદલે એમણે પોતાની આસપાસની દુનિયાના સતત બદલાતા જતા સમયને સમજવાનો અને ઝીલવાનો જીવનરંગ અપનાવ્યો હતો. ‘સંસ્કૃતિ’ના આ તંત્રીએ ગુજરાતી સર્જનાત્મકતા, પત્રકારત્વ અને પ્રતિબદ્ધતા... આ ત્રણેયને ચાર દાયકા સુધી ખુલ્લો મંચ પૂરો પાડ્યો છે. ઉપરાંત ગુજરાત અને રાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક-રાજનૈતિક જીવનની નિરામયતા માટે લગાતાર ચિંતા કરનાર પ્રહરીની ફરજ બજાવી છે. એમનાં જીવન, સર્જન અને કાર્યની વૈચારિક ભૂમિ એક જ રહી છે. ૧૯૨૮માં ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યારથી માંડીને ૧૯૮૦ના ઉદારીકરણના યુગ સુધી ઉમાશંકર સમાજ, ઇતિહાસ અને રાજકારણના મુખ્ય બનાવો સાથે સંકલાયેલા હતા, છતાં આ નખશિખ સમાજપુરુષ પોતાને તો ‘કવિ’ તરીકે જ ઓળખાવાનો આગ્રહ રાખે છે. ૧૯૭૩ની ૭મી માર્ચે, દિલ્લીમાં, ‘મહેફિલ’ને આપેલી એક મુલાકાતમાં તેઓ કહે છે કે...

‘As a poet, who in spite of his often getting involved in public affairs or perhaps because of them, wrote some lyrics and made a significant contribution to poetry and drama, wrote some good prose and might be read for a sense of beauty and perspective’ (થોડું અંગત, પૃ. ૧૭૯)

તેમણે પ્રથમ કવિતા લખી ૧૯૨૮ની દિવાળીમાં, સત્તર વર્ષની વયે. એ જ વર્ષે પ્રાંતિજમાં ભરાયેલા મહીકાંઠા એજન્સીના યુવક સંમેલનમાં ભાગ લીધો હતો. એ પછી રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં, આઝાદી બાદ દેશની નામાંકિત વિદ્યાકીય સંસ્થાઓમાં, રાજ્યસભામાં સંસદ સભ્ય તરીકે... એમ અગણિત જાહેર સેવાઓમાં તેમણે સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી હતી. આ જોતાં સમજાય કે તેમનું કવિજીવન અને જાહેરજીવન જોડાજોડ જન્મ્યું અને વિકસ્યું છે. ૧૯૮૧માં પોતાની ‘સમગ્ર કવિતા’ પ્રગટ કરતી વખતે, પ્રસ્તાવને તેઓ લખે છે,

* ઉમાશંકર જોશીની જન્મતિથિ નિમિત્તે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં તા. ૧૧-૭-૨૦૨૧ના રોજ આપેલ ઓનલાઇન વ્યાખ્યાન.

‘ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો. શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો? સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં, એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં, તો ક્યારેક માનવમૂલ્યોના સમકાલીન સંઘર્ષોની ધાર પર, કોઈક પલે બે ડગલાં એ સંઘર્ષોનાં કેન્દ્ર તરફ પણ.’

આ વર્ષે તેમના જન્મને ૧૧૦ વર્ષ પૂરાં થાય છે. પરિષદપ્રમુખ શ્રી પ્રકાશ ન. શાહની ભાષામાં કહું તો એક સર્જકને નાતે સંઘર્ષનો મહિમા કરનાર (જનકવિ)નું સંકેલાતું એક સો દસમું અને ઊઘડતું એક સો અગિયારમું વર્ષ છે. એ નિમિત્તે આપણે ઉમાશંકરના ‘સંસ્કૃતિ’માં લખાયેલી સમસામયિક નોંધો, નામે ‘સમયરંગ’, ઉપરાંત સ્વાતિ જોશીએ ૨૦૦૪માં સંપાદિત કરીને આપેલ ‘શેષ સમયરંગ’, રાજકારણ અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખોનું ૨૦૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સંપાદન ‘જગતરંગ’ અને આત્મકથનાત્મક લખાણોનું ૧૯૯૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સંપાદન ‘થોડુંક અંગત’ – આ ચારેયને નજર સમક્ષ રાખીને ઊભી થતી ઉમાશંકરની પ્રતિબદ્ધ સર્જક તરીકેની છબીને જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આ ચાર પુસ્તકોમાં રજૂ થતાં સમાજપુરુષ ઉમાશંકરનો પુદ્ગલ પેલા સર્જક ઉમાશંકરને માટે કેવોક પાયો રચે છે, એનો ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ.

સદ્નસીબે ઉમાશંકરની સાહિત્યસેવાને ઉજાગર કરવાનો જેવો અને જેટલો પ્રયત્ન થયો છે, કમનસીબે તેવો અને તેટલો પ્રયાસ તેમના જાહેરજીવનની છબીને ઉપસાવવાનો થયો નથી. એટલું જ નહીં, પણ એમનાં સર્જનોને માપદંડોથી માપી લીધા પછી એ રચનાઓનાં મૂળ સંવેદન સુધી, અર્થાત્ સર્જનના સ્રોત સુધી પહોંચવાના પ્રયત્નો થયા નથી. એટલે કે ‘સંસ્કૃતિ’ના ‘સમયરંગ’ની સાથે ‘સમગ્ર કવિતા’ની રચનાઓ સરખાવવાનો, એટલે કે ઉમાશંકરની કટિબદ્ધતાને સર્જકતા સાથે મૂલવવાનો, એટલે કે તેમના સોશિયલ કમિટમેન્ટને પોએટિક જસ્ટિસ સાથે તપાસવાનો, એટલે કે કવિકર્મ અને પ્રતિબદ્ધતાનો જોડાજોડ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન બહુ ઓછો થયો છે, બલ્કે થયો નથી એમ ગણીએ તો ખોટા પડાય તેમ નથી.

*

કારણ કે, ઉમાશંકર જીવનરંગના કવિ છે, કારણ કે તેઓ જેટલા જીવનના પક્ષધર છે તેટલા કળાના પક્ષધર નથી, કારણ કે તેઓ ‘જીવન ખાતર કળા’ના હિમાયતી છે, તેથી એમનાં સર્જનોને ‘સમયરંગ’ની પ્રતિબદ્ધતાને અવગણીને તપાસીએ તો તે તપાસ એકાંગી બની રહે. અલબત્ત, ઉમાશંકર તો ‘ચેતના ઉપર સર્વોપરી કૃતિની કળામયતા’ સ્વીકારે છે, છતાં સાહિત્યને જીવનસંદર્ભથી વેગળું કે સામાજિક નિસબતથી છેદું માનતા નથી. માટે જ ‘થોડુંક અંગત’ (પૃ. ૧૦૨)માં લખે છે,

‘હું સમજી શક્યો નથી કે શા માટે માણસ કવિતામાં પોતાના જમાનો નિર્દેશ કરી ન શકે.’

કાકાસાહેબ કાલેલકરે આરંભમાં જ ઉમાશંકરની આ સમજ પારખીને કહેલું કે, ‘હું કવિ છે પણ તારો અભિગમ બૌદ્ધિક છે.’ તેમનો આ બૌદ્ધિક અભિગમ ૧૯૬૮માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનાં ભાષણમાં છે. બધાં જ સર્જકો, સાહિત્યકારો-કલાકારો માટે ‘કવિ’ શબ્દ વાપરતા ઉમાશંકર એલિયટને ટાંકતાં કહે છે,

‘કોઈ કૃતિ એ કાવ્ય છે કે કેમ એ કાવ્યકળાનાં ધોરણે નક્કી થાય, પણ એ કાવ્યકૃતિ

મહાન છે કે કેમ તે તો જીવનના સંદર્ભમાં જ નક્કી કરવાનું રહે.’ (પરિષદ-પ્રમુખોનાં ભાષણો, પૃ. ૪૫૯).

પોતાનો આ અભિગમ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારના સ્વીકાર વખતે દોહરાવે છે:

‘એટલું ખસૂસ કહી શકું કે કવિ તરીકે વિકસવું હોય એણે ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ બહોળા સમાજ સંદર્ભમાં ઓતપ્રોત થતા રહેવાનું હોય છે.’ (થોડુંક અંગત, પૃ. ૫૨).

૧૯૫૮માં સાહિત્ય અકાદમીના ફેલો તરીકે વરણી થઈ ત્યારે આપેલ ભાષણમાં તેઓ આ જ વાત કરે છે:

‘મારે એ સ્વીકારવું જોઈએ કે જાહેર જીવનના પ્રશ્નોમાં હું વારંવાર અને નજીકથી સામેલ ન થયો હોત તો મારા માટે લેખક બનવું શક્ય ન હતું.’ (નિરીક્ષક, ૧૬-૭-૨૦૧૧).

૧૯૩૬માં ઉમાશંકર મુંબઈમાં ઈન્ડિયન બૌદ્ધિક ભણી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમણે પાંચ જ દિવસમાં ૧૭ સોનેટોની એક સોનેટમાળા ‘આત્માનાં ખંડેર’ અચાનક લખી. ‘વિશ્વશાંતિ’ લખ્યાનાં છ વર્ષની અંદર એમનાં સર્જનોએ જે વળાંક લીધો, તેનો સર્જનાત્મક આવિષ્કાર આ સોનેટોમાં છે. મહાનગર મુંબઈમાં પોતાને આધારે ટકી રહેવા મથતો એક યુવક જે ભૂમિનો વિજેતા બનવા ચાહે છે, એ જ ભૂમિને છેવટે ખંડેર રૂપે જુએ છે. નિરાશાની આ ક્ષણોમાં નથી ફરિયાદનો સૂર કે નથી આધ્યાત્મિક અનુભવનો વિકલ્પ. છેવટે એ તો યથાર્થમાં, જે છે એમાં જ પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. મહાનગરમાં વ્યક્તિની ઈન્નમિન્નતા અને વાસ્તવનો સ્વીકાર, એ ઉમાશંકરની વૈચારિક ભૂમિનો નવો-જુદો આવિષ્કાર બને છે. એમનાં કાવ્યોમાં યથાર્થના સ્વીકારનું આવું જે વલણ અભિવ્યક્ત થાય છે, તેનાં મૂળિયાં એમની જાહેરજીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં મળે છે. આ બંનેનો જોડાજોડ અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ‘સમયરંગ’ની નોંધો, ‘નિરીક્ષક’ના અગ્રલેખો, રાજ્યસભાનાં વક્તવ્યો, અનેક મુલાકાતો, આ બધું જ પાઠકેરે તેમની સર્જનઅભિવ્યક્તિ પણ બન્યું છે.

આ કવિ વારંવાર કળાના, સાહિત્યના, સર્જનમાત્રના જીવનલક્ષી અભિગમ વિશે મોટા અવાજે બોલ્યા છે. તો પછી આપણે તેમનાં જીવનકાર્યને ઉવેખીને સર્જનકાર્યને કેવી રીતે પામી શકીએ? ચાલો આપણે ‘સમયરંગ’ વગેરે પેલાં ચાર ગણાવ્યાં તે પુસ્તકોમાંથી થોડુંક આચમન કરીએ. જેથી તેમની પ્રતિબદ્ધતાના પહોળા પટનું વિહંગાવલોકન કરી શકીએ અને એ વિહંગાવલોકનમાંથી એવાં ઘણાં પ્રતિબદ્ધ વિચારબીજને તારવીએ, જે કળામાં રૂપાંતરણ પામીને સર્જન બન્યાં હોય. એટલે હવે ઓવર ટુ ‘સમયરંગ’, ‘જગતરંગ’ એક્સેટ્રા ઓન્લી. જેમથી નમૂનારૂપ ઉમાશંકરની પ્રતિબદ્ધતાનાં પ્રસંગો-ઘટનાઓનો આછો પરિચય મળશે.

*

ઉમાશંકર રાજ્યસભાના સેન્ટ્રલ હોલ – કેન્દ્રીય ખંડને ‘ભારતચોરો’ તરીકે ઓળખાવતા. ત્યાં એમનું પહેલું ભાષણ ૧૨ નવેમ્બર, ૧૯૭૦એ ‘હરિજનો અને ગિરિજનો’ના હેવાલ પર હતું અને છેલ્લે ૧૯૭૬ની ચોથી ફેબ્રુઆરીએ સેન્સરશિપ ખરડાની વિરુદ્ધમાં તેઓ બોલ્યા હતા. આ વર્ષો દરમિયાન એમણે સતત સરકાર સામે, સરકારના એક નિયુક્ત સભ્ય ભાગ્યે જ કરે એવી દરમિયાનગીરી કરી હતી, તેના થોડાક દાખલાઓ...

(૧) આઝાદી પછીનો મોહભંગ :

સ્વતંત્રતાનું એક બિહામણું અને કદરૂપું સ્વરૂપ એમની આંખ સામે હતું. આ નિર્ભીતિનું

કારણ કેવળ ભારતનું વિભાજન નહીં, પરંતુ સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતાનો અભાવ હતું. ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટે ‘સમયરંગ’માં તેમણે લખ્યું કે:

‘આપણી આઝાદીના’ જમા પાસે રાજકીય સ્વતંત્રતા છે અને ઉધાર પાસે અમાનુષી કાળાં બજાર, આસમાન છૂતો ભાવવધારો, વકરતો જતો કોમવાદ, સત્તાલોલુપ અધિકારીઓ, સ્ત્રીઓ પર થતો અત્યાચાર અને બળાત્કાર વગેરે છે.’

આ જ સંવેદન તેઓ જ્યારે કવિતામાં ગાય છે ત્યારે એ ગુજરાતી ભાષાની સીમાને અતિક્રમીને ભારતીય કવિતા સુધી પહોંચે છે)

હજાર હસવા કરું, હૃદયમાં ખુશાલી નથી,
મુખો નિરખતો હું, મુક્તિ તણી ક્યાંય લાલી નથી.
નથી ચમક નેત્રમાં, વિમલ દિવ્ય સ્વાતંત્ર્યની,
ન ઝમક-કંઠમાં પરમ મુક્તિના મંત્રની.

૧૯૫૫માં ‘આઝાદીનાં આઠ વર્ષ’ અને ૧૯૬૮માં ‘૨૧ વર્ષનું સરવૈયું’ શીર્ષક હેઠળના ‘સમયરંગ’માં આ જ સૂર આલાપ્યો છે કે ‘જે આદર્શવાદ સાથે દેશને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર કરવા લડ્યા હતા, એનું પરિણામ સુખદ નથી. રાજ્ય અને નાગરિક સમાજ વચ્ચે અંતર વધ્યું છે, લોકોનાં મોઢાં બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં છે, તેથી તેમનાં મુખ પરની ‘લાલી’ ઊડી ગઈ છે.’

(૨) રાજકીય દખલગીરી :

૧૯૪૮માં મુંબઈ સરકારે પ્રાથમિક શાળામાં સરકારી પાઠ્યપુસ્તકો ચલાવવાનો આદેશ આપ્યો. કૉંગ્રેસી આગેવાનોની બનેલી ‘ગુજરાત સ્થાનિક સ્વરાજ મધ્યસ્થ સમિતિ’નો આગ્રહ હતો કે શાળાઓમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકો ચાલવાં જોઈએ. ઉમાશંકરને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકો ચાલે તેની સામે વાંધો ન હતો, પણ ક્યાં પાઠ્યપુસ્તકો ચાલવાં જોઈએ તે શિક્ષણના અનુભવી સ્કૂલબોર્ડને બદલે રાજકારણીઓની બનેલી ‘મધ્યસ્થ સમિતિ’ નક્કી કરે એ તેમને કઠ્યું. તેથી ‘૪૯ના ઓક્ટોબરે, ‘સંસ્કૃતિ’માં ઊંચા અવાજે આંગળીચીંધણું કર્યું કે, ‘એક રાજકીય પક્ષ પોતાની સરકારે આરંભેલાં કામમાં કેટલી હદે આવી શકે.’

(૩) સત્તાની સાઠમારી :

આઝાદી આવ્યા પછી રાજકારણ સાધનને બદલે સાધ્ય, સમાજકારણને બદલે સત્તાકારણ બનવા લાગ્યું. તેની સામે ઉમાશંકરે ચેતવણી ઉચ્ચારી હતી કે:

‘રાજકારણ એ જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ છે, છતાં એક ભાગમાત્ર છે, સમગ્ર જીવન નથી. પ્રજાજીવનની પ્રગતિનું એ સાધન હોઈ શકે. પ્રજાજીવનની ઈતિશ્રી કદી હોઈ ન શકે. સાચું રાજકારણ પ્રજાકારણની છાયા બની રહેવામાં કૃતાર્થતા માને, નહીં કે પ્રજાને માથે ચઢી સતત પોતાનું મહિમા-પ્રદર્શન કરવામાં... અંગ્રેજ સરકારનું આંધળું અનુકરણ કરી આખા પ્રજાજીવનને સરકારની આજુબાજુ, એટલે કે સત્તાની આસપાસ રાસ લેતું કરી મૂકીશું તો તેના જેવી આપત્તિ હોઈ કોઈ નહીં હોય.’ (સંસ્કૃતિ, જાન્યુ. ૪૯).

ઉમાશંકરનાં આ વિધાનો આજે ૭૦ વર્ષ પછી પણ વર્તમાનકાળમાં લાખી શકાય એમ છે. ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૨એ લખાયેલાં એક કાવ્યમાં સ્વતંત્રતા પાસે કવિ વરદાન માંગે છે કે...

‘અને થઈ કવિ, માંગુ એટલું,
ના તું અમારા કવિવૃંદને કદી

ઝૂલંત તારે કર પિંજરના
બનાવજે પોપટ-ચાટુ બોલતા.'

(૪) સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તતા :

બીજા વિશ્વયુદ્ધ અને હિરોશિમા પછીની દુનિયામાં શરૂ થયેલા સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના ભય સામે તેમણે ઘણું લખ્યું છે. તેઓ માનતા કે બે વિશ્વયુદ્ધો પાછળ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો. વૈયક્તિક અને સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તતા પર ભાર મૂકતાં, ૧૯૫૬ના ઓક્ટોબરમાં, 'નવભારત' માટે લખાયેલા લેખમાં તેઓ કહે છે કે,

'પોતાથી ભિન્ન ભાસતા સમાજો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવી... (અને) બધી માનવ-સંસ્કૃતિઓનાં ગૌરવની સ્થાપના એ જ કદાચ પોતાની સંસ્કૃતિના ગૌરવની સ્થાપનાનો ઉચ્ચ પ્રકાર હશે.' (જગત-રંગ, પૃ. ૬૯).

(૫) અમાનુષી કટોકટી :

૧૯૭૩ની કટોકટી સમયે હિંસાના બિહામણા ચહેરાનો એમને અનુભવ થયો હતો. પોતાના હક્કો માટે લડતાં લોકો પર પોલીસ અને લશ્કરે ચોતરફ અમાનુષી હિંસા આચરી હતી. આમ છતાં જ્યારે સરકારે કટોકટીને લોકોના ભલા માટેનું અનિવાર્ય પગલું ગણાવીને પોતાની ભૂલનો લૂલો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે ઉમાશંકરે તેમને વાસ્તવિકતાનો ચહેરો બતાવતાં કહ્યું કે,

'સરકાર અને ધનવાન લોકોની સાંકળાંઠને પરિણામે અરાજકતા ફેલાઈ છે. પ્રજાનો વધુ વર્ગ ગરીબી રેખા નીચે ધકેલાયો છે. જરૂરી ચીજોના ભાવો વધ્યા છે... મજૂરવર્ગને વધુ સોસલું પડ્યું છે... (એકલા) ધનવાનો વધુ ધનવાન બન્યા છે. અનેક રાષ્ટ્રીય (મલ્ટિનેશનલ) ઉદ્યોગો માટે હવે દેશમાં મોકળું મેદાન છે.' (સમયરંગ, માર્ચ ૧૯૭૭, પૃ. ૪૬૬).

નહેરુપુત્રી ઇન્દિરા ગાંધીએ દેશમાં કટોકટી લાદી ત્યારે નહેરુ સાથે નજીકનો નાતો ધરાવતા ઉમાશંકરે રાજકારણની બદલાયેલી તાસીર વિશે બેધડક કહેલું કે,

'ઇન્દિરા સાધનશુદ્ધિ માટે કૂણો ભાવ રાખવા જાણીતાં નથી... છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વરસમાં રાજકીય વર્તન નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચ્યું છે... દરેક કક્ષાએ જે ભ્રષ્ટાચાર છે, તે બધાં પાછળ નવી રાજકીય શૈલીનો ફાળો નાનોસૂનો નથી... શ્રીમતી ગાંધીની છત્રછાયા નીચે પ્રદેશ-રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનપદની અમુક લાખ કિંમત અંકાય છે... હવે જે લાખો ખર્ચાયા તે ક્યાંથી આવવાના? માલેતુજારો પાસેથી લીધા, પણ તેમને ભાવવધારાનો લાભ ગોઠવી આપી દરેકેદરેક પ્રજાજન મારફત જસ્તો.' (સંસ્કૃતિ, ઓક્ટો. ૧૯૭૩).

કટોકટીનો વિરોધ કરવો એ સર્જકનો ધર્મ છે, ફરજ છે એમ માનતા આ જનકવિ અંતરતમ અવાજ માટે સતત ઝઝૂમ્યા છે. એ માટે વીંધાવું પડે, ઉઝરડાય સહન કરવા પડે, તોય અંતરતમના અવાજને ઉદ્ઘોષિત કરવા તેઓ તૈયાર છે.

'બને કે ઉઝરડાવું - જામમોનું ઊંડા જવું,
એ જ ઉગાર હશે, ઉપાય હશે.
આતંક-ઓંથાર ફગાવી દેતા,
અમૃતના રેલા સમા,
મુક્ત અંતરતમ અવાજને સ્ફુરવાનો.'

(5) મૂડીવાદી હિંસા :

૧૯૭૦ના દાયકાના અંતે ભારતમાં ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. મૂડીવાદ અતિ-મૂડીવાદની દિશામાં આગળ વધી રહ્યો હતો. હિંસાનું આ નવું સ્વરૂપ 'સપ્તપદી'નાં કાવ્યોમાં ડોકાય છે. 'વિશ્વશાંતિ'માં પ્રગટ થયેલી ઇતિહાસના ફલક પરની હિંસા છેવટે સદીના અંતમાં અણ્ણયુગ અને મૂડીવાદની હિંસા રૂપે પ્રગટ થાય છે. 'સપ્તપદી'નાં કાવ્યોનું દુરિત-જેનું હોવું મનુષ્યને એની સામે સંઘર્ષ કરવા માટે સુગ્રાહિત કરે છે, તેમાંથી 'પંખીલોક'ની કલ્પના આકાર લે છે.

સમય સાથેનું એમનું સંધાન ધરાવતી એમની ઐતિહાસિક ચેતના (historical consciousness) એમનાં સમગ્ર સર્જનમાં પ્રગટ થતી રહી છે. તેથી જ એ ગાઈ શકે છે કે, 'વ્યક્તિ મટી બનું હું વિશ્વમાનવી, માથે ધરું મૂળ વસુંધરની.'

(૭) દલિત અત્યાચાર :

જ્ઞાતિપ્રથાના કારણે આભડછેટ અને દલિતો પરના અત્યાચારો સાંસદ ઉમાશંકર રાજ્યસભામાં આકોશપૂર્વક ધાલવે છે,

'ભારતના સમાજ માટે મોટામાં મોટી ધમકીરૂપ વસ્તુ હોય તો તે કમજોર વર્ગ પ્રત્યેની, ખાસ કરીને હરિજનો પ્રત્યેની અન્યાયવૃત્તિ છે... મૈસૂરમાં જે ગામડાંઓમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટે પારિતોષિકો મળ્યાં હતાં તે ગામડાંઓમાં જ અસ્પૃશ્યતા પળાય છે... ૧૯૭૦-૭૧માં ગુજરાતમાં પણ કુલ ૧૮,૪૨૮ ગામડાંમાંથી માત્ર ૯૪ ગામડાંમાં અસ્પૃશ્યતાના કાયદાના ગુનાઓ અંગે કામ ચાલ્યું હતું.' (જગત-રંગ, પૃ. ૮૭-૮૮).

અમદાવાદમાં દલિત ઉપરના અત્યાચાર વખતે પોલીસની બેજવાબદાર વર્તણૂક વિશે રાજ્યસભામાં ડિસેમ્બર, ૧૯૭૩માં તેઓ બોલ્યા કે,

'કોલેજમાં ભણતાં સર્વણ છોકરી અને દલિત છોકરાનાં લગ્નથી હિંસાને કારણે દલિત વિદ્યાર્થીને સ્વરક્ષણ કરવું મુશ્કેલ બને છે... અને તેથી કેળવણીસંસ્થાઓમાં ભડકો થાય છે.'

ભૂમિહીનોને જમીનવહેંચણી અને વિકાસયોજનાઓનો લાભ મળે એ માટે એમણે કહ્યું...

'નીચામાં નીચા વર્ગો માટેની કાંતિ જો ભારતમાં ત્રીજી વાર નિષ્ફળ જશે તો એક પ્રજા તરીકે આપણે ક્યાંયના રહીશું નહીં, સામાજિક કાંતિના અભાવે ખતમ થઈશું.' (જગત-રંગ, પૃ. ૮૯-૯૧).

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૭માં રાજસ્થાનમાં નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની તપાસ માટે નિમાયેલી એક સમિતિના સભ્ય તરીકે તેઓ જોધપુર ગયેલા, ત્યાં વિદ્યાર્થી મંડળના એક સભ્યે તબીબી કોલેજમાં અનામતનો વિરોધ કર્યો, ત્યારે ઉમાશંકરે વિદ્યાર્થીઓમાં એટલી નાની ઉંમરે દેખાતા વક્દર્શન, અનિષ્ટ ચિંતન(cynicism)ની ટીકા કરી હતી.

'જો હરિજનો-ગિરિજનો પ્રજાના છઠ્ઠા ભાગ જેટલા હોય તો સમાજજીવનમાં એકેએક મહત્ત્વના ક્ષેત્રમાં દર છઠ્ઠે માણસ હરિજન-ગિરિજન જોવા મળવો જોઈએ. સરકારી નોકરીમાં એમને જે અગ્રિમતા અપાયેલી છે તે કહેવાતાં ઉજળિયાત વર્ગોને કૂચે છે, પણ હકીકતમાં તો આ જગાઓ વણપૂરી જ રહે છે.'

૧૯૮૧ અને ૧૯૮૫નાં અનામત વિરોધી રમખાણો બાબતે ઉમાશંકરનું વલણ શું હતું,

તે ૧૯૮૬માં પ્રગટ થયેલ હરીન્દ્ર દવેલિખિત 'ઉમાશંકર જોશી' પુસ્તિકામાંથી મળે છે.

'હજુ થોડા મહિનાઓ પહેલાં જ (મેં) 'સ્ટેટ્સમેન'ના તંત્રી સહાય અને જાણીતા પત્રકાર કુલદીપ નાયર સાથે ઉમાશંકરને ત્યાં પચાસેક મિનિટો ગાળી હતી. કદાચ કુલદીપે જ એમને પૂછ્યું હતું: અમદાવાદનાં અખબારોએ પરિસ્થિતિને ચગાવવામાં અતિશયોક્તિભર્યાં અહેવાલો આપી મદદ કરી હતી, એ સાચું છે?' ઉમાશંકરે તરત જ જવાબ આપ્યો: 'જરા જેટલું પણ તથ્ય હોય તો જ એની અતિશયોક્તિ થઈ શકે.' અને પછી તેમણે ચેસ્ટરટનને ટાંકતાં કહ્યું, 'ઓન્લી ટૂથ કેન બી એક્ઝાજરેટેડ.' ઉમાશંકરને ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે કુલદીપ અને સહાય બંને બોલી ઊઠ્યા: 'આ એક જવાબ મેળવવા માટે પણ ઉમાશંકરને મળ્યા એ સાર્થક થયું.' (ઉમાશંકર જોશી, પૃ ૮૪).

(૮) નવનિર્માણની ચિકિત્સા :

૧૯૭૪માં ચીમનભાઈ પટેલ રાજકીય રમતથી મુખ્ય પ્રધાન થયા. એ જ ગાળામાં બાંગ્લાદેશનાં યુદ્ધનાં પરિણામે દેશમાં આર્થિક સ્થિતિ વણસી હતી. ભાવો આસમાને ગયા હતા અને મધ્યમ તેમજ નીચલા વર્ગોમાં ખૂબ અસંતોષ હતો. એક તરફ બેફામ મોંઘવારીને કારણે અને બીજી તરફ ચીમનભાઈએ યુનિવર્સિટીનો મંચ પોતાની રાજકીય કારકિર્દી તરીકે વાપર્યો હતો તેને કારણે, વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોમાં ઘણો આકોશ હતો. તેથી ગુજરાતનું 'નવનિર્માણ આંદોલન' એ વિદ્યાર્થીઓનું સરકાર સામેનું આંદોલન બન્યું. પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી પર આ પહેલો ગંભીર પ્રહાર હતો.

આ નવનિર્માણ આંદોલન બાબતે રાજ્યસભામાં તેમણે ગુજરાત સરકારનાં વલણની આકરા શબ્દોમાં ટીકા કરી અને ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાને તે વખતે આપેલા રેડિયો-ભાષણની ઝાટકણી કાઢી. એ ભાષણ પછી મહિલા સ્ટેશન ડાઈરેક્ટરે રેડિયો પરથી કરફ્યૂ સંબંધી એવી સૂચના આપેલી કે, 'જો) કોઈ કરફ્યૂ દરમ્યાન બહાર આવશે તો એને ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવશે.' આ શબ્દો સામે કવિ ઉમાશંકરે રાજ્યસભાને કહ્યું,

'એ સૂચનાઓ લોહી ટપકતી જીભે જાણે કોઈ કપાલ કુંડલા બોલી રહી ન હોય એ રીતે ઉચ્ચારાઈ હતી...'

આ આંદોલન વિશે તેમણે જે કાંઈ કહ્યું-લખ્યું, તેમાં કવિની દીર્ઘ અને ચિકિત્સક દષ્ટિ દેખાય છે. ચીમનભાઈની સરકાર પડી એનાં કરતાં મૂળ સમસ્યા જે છે, તે તરફ ધ્યાન દોરતાં લખ્યું કે,

'આખી વસ્તુના મૂળમાં ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણ છે. આપણે આ મોટાં સત્ય પ્રત્યે આંધળા રહીએ નહીં. ગુજરાતમાં પ્રધાનમંડળનું પતન થયું છે. એનો અર્થ એ નથી કે ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણનો અંત આવ્યો છે. આ સમસ્યા કાયદો અને વ્યવસ્થાની સમસ્યા નથી. મોટે ભાગે રાજકર્તાઓએ પ્રજાનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે. (તેથી) વિશ્વાસની કટોકટી જન્મી છે.' (સંસ્કૃતિ, ફેબ્રુ. ૧૯૭૪).

ગુજરાતમાં 'નવનિર્માણ' આંદોલનના કપરા કાળે ચીમનભાઈ પટેલ મુખ્યમંત્રીપદેથી હટ્યા અને સરકારનું વિસર્જન થયું. પરંતુ એ વિસર્જન પછી ગુજરાતમાં ચૂંટણી યોજીને લોકશાહીનું સ્થાપન કરવા માટે અમદાવાદના માણેકચોકમાં કેટલાક કર્મશીલો ધરણાં પર બેઠાં હતાં, એમાં ઉમાશંકર પણ ખરા. (સંદર્ભ : પ્રકાશ ન. શાહ, ૫૨૭, જૂન-૨૦૨૧). એમને

માઈક મળ્યું, એટલે ભાષણ કરવાને બદલે કવિએ એક કવિતા વાંચી, જે પાછળથી તેમની ખૂબ જાણીતી રચના બની, ‘પશુપંખીનો માનવમેળો’ના નામથી. આ લાંબા, ૨૬ ચરણ અને ૧૩ શેરના ગઝલકાવ્યમાં ઉમાશંકરની નખશિખ પ્રતિબદ્ધતા અને કવિનું ઉત્તમોત્તમ જકૂસ્તાપોઝિશન મળે છે. ભૂતકાળે લખાયેલા, પણ વર્તમાને પણ પ્રસ્તુત બનતા એ ગઝલના કેટલાક શેર વાંચીએ...

‘પશુપંખીનો માનવમેળો ચઢે કદીક હિલોળે;
શુકનમાં જ આ મળ્યો ફૂકડો, બપોર-ઢૂકડો બોલે.

ખચ્ચર ભાડે ભરી સભામાં માઈક સંભાળે ગદબ્;
સાંઢ-સાઠમારી ટી.વી. પર, ભસતાં શ્વાન વલોવે નભ.

ન્યાયસર સર કર્યું વાનરે, વરુની ચાલે વકીલાત;
શકરો બાજ તે શાંતિદૂત, ત્યાં રીંછ ભરે મૈત્રીની બાથ.

થયો ગીઘ નિર્લોભી સેવક, વાઘ બન્યો રખવાળ;
ઘેટાંએ નેતૃત્વ સંભાળ્યું, સર્પ શીખવે સીધી ચાલ.

ચામાચીડિયું પાટલીબદલુ, આવ-જા આવ-જા કરે;
રાજ્ય પલટે, પટે કાર્યોડો, સદા સલામત ઠરે.’

(૯) મહાગુજરાત-લાલબત્તી :

ઉમાશંકર મહાગુજરાત આંદોલનમાં સક્રિય ન હતા. એમનું વલણ ભાષાકીય અલગતાવાદથી વિરુદ્ધ રહ્યું હતું. તેઓ માનતા કે અલગ ભાષા પર રચાયેલાં રાજ્યો ‘ઉપ-રાષ્ટ્રવાદ’ (subnationalism)ને જન્મ આપે છે, એ સામે એમણે ૧૯૫૬ના ઓક્ટોબરે ‘સમય-રંગ’માં લાલબત્તી ધરી, જે આપણને ‘મરાઠી માનુષ’નાં ઝનૂનમાં સાચી પડતી દેખાઈ છે. ૧૯૬૦માં ગુજરાત સ્થપાયું ત્યારે કવિતાઓમાં પાછળથી તેમનો આ અંદેશો અને ભીતિ પ્રગટ થયાં છે.

‘સત્ય અહિંસાની આંખે તું ભાળીશને, ગુજરાત ?
‘ગાંધીને પગલે તું ચાલીશને, ગુજરાત ?’

સંકુચિત પ્રાદેશિક અસ્મિતાને બહાને થતી રાષ્ટ્રવિરોધી અસ્મિતા બાબતે નવજાત ગુજરાતને તેઓ ટકોરે છે અને ગાય છે કે:

‘એ તે કેવો ગુજરાતી,
જે હો કેવળ ગુજરાતી ?
હિંદભૂમિના નામે જેની ઊછળે ના છાતી ?
મહારાષ્ટ્ર દ્રવિડ બંગાળ બિહાર-બધે અનુકૂલ.
જ્યાં પગ મૂકે ત્યાંનો થઈને રોપાયે દઢમૂલ.
સેવા સુવાસ જેની ખ્યાતિ;
તે જ બસ નખશિખ ગુજરાતી.
ના, ના, તે નહિ ગુજરાતી,

જે હો કેવળ ગુજરાતી,
 એ તે કેવો ગુજરાતી,
 જે હો કેવળ ગુજરાતી,
 ભારતભક્તિ દેશવિદેશે નહીં જેની ઊભરાતી?'

પછીના જ વર્ષે, ૧૯૬૧ના ઓક્ટોબરમાં, દિલ્હી ખાતે મળેલા 'રાષ્ટ્રીય એકતા સંમેલન'માં 'પ્રાદેશિક વિરુદ્ધ પ્રાંતીય દષ્ટિકોણ' વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું હતું કે...

'પ્રાંતીયતા દાખવવી, માત્ર સ્થાનિક હિતોનો જ વિચાર કરવો એટલે રાષ્ટ્ર-વિરોધી થવું.'
 (જગત-રંગ, પૃ. ૮૦).

આવો વિચાર-અભિગમ જોતાં દૃઢ પ્રતીતિ થાય કે ઉમાશંકર એક સંસ્થા બન્યા, પણ વ્યક્તિ મટ્યા વગર. વિશ્વમાનવી કે વિશ્વકવિયે બન્યા, પણ ગુજરાતી ઘટ્યા વગર.

(૧૦) યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતા :

સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયમાં દેશમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ. ૧૯૪૮માં સરકારે નીમેલી વિશ્વવિદ્યાલય સમિતિની પ્રજ્ઞાવલીના પ્રત્યુત્તરમાં ઉમાશંકરે ત્રણ સૂચનો કર્યાં, જે 'સંસ્કૃતિ'ના ૧૯૪૮ના મે મહિનામાં છપાયાં...

એક તો, કેળવણીનું માધ્યમ સ્થાનિક ભાષા હોવું જોઈએ. બીજું, વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી મેંકોલે-યોજિત કેળવણીપ્રથામાં જે રીતે આ છોડેથી વિદ્યાર્થી દાખલ થતો અને બીજા છોડેથી કારકુન નીકળતો, તે સામે સાવધ રહેવું, ત્રીજું, વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેન્દ્રસ્થાને રાજકારણ કે સમાજનો કોઈ વ્યવહારુ પુરુષ ન હોય, પરંતુ વિદ્યાપુરુષ હોય. રાજ્ય કે સમાજનો વિદ્યાકીય સંસ્થાને આશ્રય મળતો હોય એનો અર્થ એ નથી કે એ સંસ્થા રાજ્ય કે સમાજની ગુલામ બને.

અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ત્યારે અમદાવાદના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ સમાજમાં નિષ્ણાતો પેદા કરવા માટે નવી કોલેજોની - ખાસ કરીને વિજ્ઞાન, ફાર્માસ્યૂટિકલ અને એન્જિનિયરિંગ કોલેજો શરૂ કરવા પ્રવૃત્ત બન્યા હતા. ઉમાશંકરે આ સામે ૧૯૪૮ના જૂનનાં 'સમયરંગ'માં આકોશ વ્યક્ત કરતાં પ્રશ્ન કર્યો હતો કે,

'નવી કોલેજોથી 'અમદાવાદ'ને લાભ થવાનો છે કે અમદાવાદના 'સાહસિક વેપારીઓને' ?

કસ્તુરભાઈ જેના પ્રમુખ હતા, તે 'અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી'એ એક તરફ નવી કોલેજો શરૂ કરી હતી, તો બીજી બાજુ વલસાડમાં રંગનું કારખાનું પણ નાંખ્યું હતું. ઉદ્યોગપતિઓ અંગત આર્થિક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને માટે કેળવણીના ઉદ્યોગને એક પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે સ્થાપવા સક્રિય થયા હતા, એ તરફ ઉમાશંકર ગોળગોળ કે મોઘમ નહીં, પરંતુ ફોડ પાડીને, આંગળી મૂકીને, 'મોટાં માથાં' સામે બોલવાનો ભાર ઉતારીને સ્પષ્ટ લખે છે કે:
 'અમદાવાદમાં વિશ્વવિદ્યાલય કસ્તુરભાઈ એન્ડ કંપની માટે રચવાનું છે?'

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની કુલપતિની ચૂંટણી તેઓ લડ્યા અને જીત્યા, પણ એ વિકલ્પના અભાવે જ, લોકશાહીની સ્થાપના માટે જ લડ્યા હતા. એમનો સ્વભાવ ગમે તેટલો શાંત ગણાયો, વિવેકી, મૃદુભાષી, નમ્ર, આભિજાત્ય... બધું જ ખરું એમના વ્યક્તિત્વમાં, આમ છતાં વૈરાગી થઈને બેસી રહેવાના વિકલ્પે તેઓ પડકારને ઝીલનારા ભડવીર પણ ખરા. તેઓ પોતાના સમયમાં પોતાને ગેરહાજર રાખી જ શકે નહીં. ક્યાંક-કશુંક અનુચિત થતું

હોય તો આંખ આડા કાન કરી શકે નહીં. ઉમાશંકરનાં યુનિવર્સિટી-ક્ષેત્રકાર્ય માટે પણ એવું જ સ્તો.

(૧૧) સાહિત્યની સ્વાયત્તતા :

દિલ્હીની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદેમીના ચૂંટાયેલા અધ્યક્ષ તરીકેનું દાયિત્વ જ્યારે તેમને નભાવવાનું આવ્યું, ત્યારે કેન્દ્રીય શિક્ષણમંત્રી પ્રતાપચંદ્ર ચુંદરે તેમને પૂછ્યું કે, 'હું આપની શું સેવા કરી શકું?' આ જન-શિક્ષક-કવિએ હિંમતથી જવાબ વાળ્યો કે, 'તમારા ખાતાના સેકશન અધિકારીને એટલું સમજાવશો કે અકાદમી એમની તાબેનો (સરકારી) ઇલાકો નથી.' ('પરબ', જુલાઈ-૨૦૨૧, પાન નં. ૭, પ્રમુખીય)

૧૯૪૯માં મુનશીના પ્રમુખપદે જૂનાગઢમાં ભરાયેલા સાહિત્યસંમેલનને એમણે 'રાજકારણની ધૂળેટી' તરીકે વર્ણવ્યું હતું અને 'સમયરંગ'માં પ્રશ્ન કર્યો કે... 'સરસ્વતી પાસે રાજ્યશ્રીના પગ ચંપાવવા જરૂરી છે?'

અમદાવાદની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં લાંબા સમયથી ચાલી આવેલી મુનશીની નેતાગીરી સામે બંડ પોકારતાં લખ્યું હતું કે...

'સાહિત્ય-શિક્ષણ-સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર રાજકારણની બોલબાલા હોય... તે એક પ્રજા તરીકે શરમાવનારી વસ્તુ છે.'... 'એક પચીસીથી પરિષદને એક વ્યક્તિનાં તાળાંકૂચી લાગ્યાં છે.' (સમયરંગ, પૃ. ૨૩૧, ૨૩૨)

મુનશીની નેતાગીરી સામે એમણે સુખલાલજીથી માંડીને સો જેટલા સાહિત્યકારોની સહી સાથે એક નિવેદનપત્રિકા તૈયાર કરી, અને તે નડિયાદમાં ૧૯૫૫ની પરિષદના અધિવેશનના મંડપનાં દ્વાર પર ઊભા રહીને શ્રોતાઓને વહેંચી હતી. પરિણામે અધિવેશન પૂરું થયા પછી મુનશીએ એમને મળવા બોલાવ્યા હતા અને ચર્ચાને અંતે મુનશીએ પરિષદની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ લીધી હતી.

*

૧૯૮૪માં ઉમાશંકરે સ્વેચ્છાએ 'સંસ્કૃતિ' બંધ કર્યું. ૧૯૮૦થી 'સંસ્કૃતિ' માસિક મટીને ત્રૈમાસિક બન્યું હતું. ૧૯૮૦ પછી ઉમાશંકરે 'સમયના રંગ' વિશે ખાસ લખ્યું નથી. ૧૯૬૦ના દાયકાના અંતથી બંધાયેલી 'સમયરંગ'ની નોંધોનું સ્વરૂપ પાછળથી બદલાતું જણાય છે. જાહેર જીવનમાં સક્રિય બન્યા પછી જવાબદારીઓની ભીંસમાં, સમયના અભાવે 'સમયરંગ'ની સ્વતંત્ર નોંધો લખવી શક્ય ઓછું બન્યું હશે. ૧૯૭૦ના દાયકામાં તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, રાજ્યસભા, સાહિત્ય અકાદેમી, ઈંડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કોમ્યુનિકેશન્સ વગેરે સંસ્થાઓ અને સમિતિઓ સાથે સંકળાયેલા હોવાથી ઘણા વ્યસ્ત થયા હતા. આથી રાજ્યસભામાં આપેલાં ભાષણો, 'નિરીક્ષક' માટે લખાયેલા અગ્રલેખો અને વિવિધ મૃત્યુનોંધો પાછળના કાળે 'સમયરંગ'માં વધારે મુકાયા છે.

પક્ષીય હિતો સાથે સંકળાયેલા ન હોવા છતાં, કેવળ લોકધર્મી કવિ-સાહિત્યકાર, (એમના શબ્દોમાં કહીએ તો 'ભાષા, કવિતા અને શિક્ષણના માણસ') તરીકે ઉમાશંકરે જાહેર જીવનમાં પોતાનો ઊજળો હિસાબ આપ્યો છે. સત્તા, રાજકારણ, લોકશાહી, શિક્ષણ-કેળવણી, જાહેર સંસ્થાઓ, સાહિત્ય પરિષદ, જાહેર જીવનની આવી અનેક ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ કરી આપતી તેમની વાતો અને સર્જનો ઇન્દિરા ગાંધી હોય કે સોનિયા ગાંધી, જયપ્રકાશ નારાયણ

હોય કે અન્ના હજારે, અનામતની તરફેણ હોય કે વિરોધ, અકાદમીની સ્વાયત્તા હોય કે પરિષદની ચૂંટણી, દરેક માટે સાચાં ઠરે તેવાં છે. ૧૯૭૫ના માર્ચમાં ‘સમયરંગ’માં તેમણે કહેલું કે,

‘(લોકશાહીમાં) સત્તાનું જે તત્ત્વ છે, તેને તમે ટાળી નથી શકતા; પણ એ ગંધાઈ ન ઊઠે, એ કોઈનો ઈજારો ન બની બેસે, એ તમારે જોવાનું છે.’

આપણે ઉમાશંકરને ‘કવિ’થી વિશેષ ‘જનકવિ’ અને શિક્ષકથી વિશેષ ‘લોકશિક્ષક’ કહેવા રહ્યા, કારણ કે તેમનામાં જાહેર જીવન અને વાઙ્મય ચિંતનની નોખી સહોપસ્થિતિ રચાઈ છે. વળી તેમનાં અક્ષરજીવન અને જાહેર જીવનને જોડતી કડીમાં સભાનતાનો ભાર અને સર્જકતાના વિસ્મયનું સંતુલન છે. રાજકારણ હોય કે રાજસભા, પરિષદ હોય કે શિક્ષણ, અત્યાચાર હોય કે ઉદારીકરણ... જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ઉમાશંકરનું વ્યક્તિત્વ એકસરખી સંવેદના અને માનવમૂલ્યને રજૂ કરનારું છે. આ બધું ‘જાહેર જીવનના કવિ’ ઉમાશંકર માટે માત્ર ઠાલા શબ્દો નહીં, પણ સંપૂર્ણ જીવનમૂલ્ય છે. શબ્દને મૌનમાં ઓગાળનારું જીવન છે, સાંભળો...

મારું કામ ? મારું નામ ?

સપ્રાણ ક્ષણ, આનંદસ્પંદ એ કામ મારું

માનવાની સ્ફૂર્તિલી રફતારમાં ભળી ગયું છે...

મારા શબ્દ આકારો જે કાંઈ રસનીચિઓ તે હવે અન્ય હૃદયમય

નામ મારું ભાષામાં ઓગળી ગયું છે.

વેઈટ-એ-બિટ્!

છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે.

જુઓ, કવિ પોતે જ અહીં માનવતામાં એકરૂપ થઈ ગયાનું બયાન કરે છે; પણ ધ્યાન રહે, એ માનવતા સ્ફૂર્તિલી છે. ધ્યાન રહે, એ માનવતા અટકેલી-ખટકેલી-મૂંઝાયેલી-ડરેલી કે તકવાદી નથી; પરંતુ રફતારમાં ચાલતી સ્ફૂર્તિલી માનવતાના દ્રાવણમાં સંતૃપ્ત (મૌન) થયેલી કવિન્યાય ખચિત છે.

*

મિત્રો, ઉમાશંકરને એક સમાજપુરુષ, સંસ્કૃતિપુરુષ, જાહેર જીવનના ચિંતિત પ્રહરી તરીકેની છબિ ઉપાસવા તેમનાં ચારેક પુસ્તકોમાંથી અહીં આચમનરૂપ-નમૂનારૂપ કુલ્લે ૧૧ પ્રસંગો મૂક્યા છે. ‘સમયરંગ’ આદિમાંથી મળતા તેમના આવા અનેક વિચારો, પ્રસંગો અને બોલડ સ્ટેન્ડ લેવાની ઘટનાઓને સાથે રાખીને આપણે તેમની પ્રમુખ કવિતાઓ, ‘અભિજ્ઞા’, ‘ધારાવસ્ત્ર’, ‘સપ્તપદી’ જેવા આખેઆખા કાવ્યસંગ્રહો, ‘ઝાકળિયું’ કે ‘શ્રાવણીમેળો’ જેવી વાર્તાઓ, ‘કડવાં’, ‘સાપના ભારા’, કે ‘ઊડણચરકલડી’ જેવાં નાટકો વગેરેની તપાસ કરીએ તો કદાચ એ સર્જનો માટેનું કોઈક નવું પરિમાણ ખૂલે પણ ખરું. કારણ કે, આ જાહેરાત તો ખુદ કવિએ પણ, ‘સપ્તપદી’ના પ્રવેશકમાં માનવચિંતન રજૂ કરતાં કહી છે કે,

‘જાણકારોને ભાગ્યે જ યાદ આપવાની જરૂર રહે કે આ ‘સપ્તપદી’ની કેન્દ્રીય અનુભૂતિ ‘વિશ્વશાંતિ’ અને ‘આત્માનાં ખંડેર’ સાથે સંલગ્ન છે. વિશ્વબ્રહ્માંડમાં પૃથ્વીની યાત્રાના ચિત્ર પર સ્થિર થયેલ મન માનવજાતિનું સદ્-ભવિષ્ય ચિંતવી રહે છે.’

જુલાઈ ૧૯૮૪માં, ‘સર્જકની આંતરકથા’ (આ. ૧૯૮૪, પૃ. ૩૧૯) રજૂ કરતાં તેઓ લખે છે કે...

‘મને કવિતા, રાજકારણ અને ધર્મ એકંદરે જુદાં જણાયાં નથી. કવિધર્મ, સમાજધર્મ, આત્મધર્મ તત્ત્વતઃ એકરૂપ સમજાયા છે... જોકે કાઠું તો કવિધર્મ અનુસરનારનું ઘડાઈ ગયું તે ઘડાઈ ગયું. દરેકમાં એના સંસારથી ચેતવાનું, સામયિકનું સંપાદન પોતે થઈને માથે વહોર્યું. એટલે તો (એનો) સંસાર ન રચી બેસાય એ ખાસ સંભાળવાનું... ધર્મ અને રાજકારણના સંસારમાં ન સપડાઈએ તો કવિતાના સંસારમાં શા માટે... જરૂર છે તે તો એક જાતની નિરંતર સંપ્રજ્ઞતાની (awareness), અને તેમાંથી કવિ સંવિદ નીપજે તો તેને પહોંચી વળે એટલો શ્રમ કરવાની... ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય કે શબ્દ સાથે કયાં પનારું પડ્યું, આના કરતાં, કહો કે, સુથાર થયા હોત તો કેવું!... રચનાકારે પોતે જ શબ્દને-શબ્દાલયને વફાદારીપૂર્વક સ્થાપવો રહ્યો... ભીંતર સર્જકના કાનમાં એટલું અવશ્ય કહ્યું છે: જોજે હોં, તને વાંચવા પ્રેરાય તેની તારે હાથે વંચના ના થાય.’

આ કેફિયતમાં તો ઉમાશંકર જરા મોટેથી જણાવી દે છે કે સર્જક તો માનવસંવેદન, માનવજીવન અને માનવીય અભિગમને છોડીને ક્યાંય જઈ શકે નહીં.

અલબત્ત, એ વાતેય સાચી કે હું જ્યારે તાજમહેલ જોઉં, ત્યારે પ્રથમ તો તેના સ્થાપત્ય-સૌંદર્યને જ માણું, એના પાયામાં, એના ઇતિહાસમાં, એની મુમતાઝ કથામાં ભાવકની નજર ના પણ જાય, એ અભિલક્ષિત પણ નથી. પરંતુ જો ભાવક તાજમહેલનાં સ્થાપત્યસૌંદર્યની સાથે એના મૂળમાં રહેલા વિચારને જોડાજોડ જાણે કે તપાસે, તો ચોક્કસ તેને એ કળા દ્વિગુણિત થઈને આકર્ષશે, આનંદ આપશે. આ અર્થમાં ઉમાશંકરનાં સર્જનોને માત્ર સાહિત્યનાં જ નહીં, પરંતુ ઇતિહાસ, સમાજવિજ્ઞાન, માનવવિજ્ઞાન જેવી અન્ય વિદ્યાશાખાઓ સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસીશું, તો આપણી વિદ્યાપરંપરાને અને ખુદ ઉમાશંકરને દશે દિશાઓની વિશાળતા મળશે.

તેમનાં ઘણાં કાવ્યો, અઢળક કાવ્યપંક્તિઓ, પસંદગીની વાર્તાઓ, નાટકો અને નવલકથાનાં કથાબીજ, નિબંધોની ગોષ્ઠિ... આ બધાંને એક છેડે રાખીને બીજા છેડે ‘સમયરંગ’નો આકોશ, ચિંતન અને ચિંતા મૂકીએ, પછી એમાં થોડું વિશ્લેષણનું અને ઝાઝું સમકાલીન જીવનરંગનું તુલનાતત્ત્વ ઉમેરીએ, એમાં વળી આગળપાછળના બનાવો અને અન્ય સર્જનો... એવાં બધાંનો થોડો કે ઝાઝો છંટકાવ કરીએ, તો ચોક્કસ આપણને કવિ-લેખક ઉમાશંકરની રચનાઓનાં વ્યાસ અને પરિઘને, કેન્દ્રબિંદુ અને કેન્દ્રોત્સારી બળને, વિશાળતા અને ઘનતાને; ટૂંકમાં, કૃતિનાં આંતરબાહ્ય સંચલનોને શોધવાનો માર્ગ મળશે. પોતાના સમયાનુભવને સર્જનરૂપ આપતા કવિને ઝડપવાનો આ માર્ગ ઘણો મોકળો રહેશે. અર્થાત્ પ્રતિબદ્ધતાનું સર્જનમાં થતું રૂપાંતરણ કૃતિને ભાર આપે છે કે હળવાશ? તેની તપાસ થશે. બની શકે કે તપાસનો આવો વ્યાયામ જનકવિ તરફનું પલ્લું નમાવે અને શુદ્ધકવિ તરફનું પલ્લું ઊંચકાવે પણ ખરો.

વળી, ઉમાશંકરની બાબતમાં આ પ્રકારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, ઉમાશંકરથી ઉમાશંકરની તપાસ, એક જ સર્જકનાં બે અલગ-અલગ પાસાંઓનો જોડાજોડ વિચાર કરવો સીધી લીટીનો છે. કારણ કે, કવિએ દરેક રચના તળે સર્જનતારીખો આપવાની સુટેવ રાખી

છે. એ રચનાતારીખને અને એ જ સમયમાં તેમણે જાહેર જીવનના જે કાંઈ અનુભવો અને આકોશો ધાલવ્યા હોય, એને સાથે રાખીને તપાસ થઈ શકે તેમ છે. જો આપણે કૃતિને તેની પ્રયુક્તિઓ-ભાષા-લય-છંદ-સંવેદના - ટૂંકમાં, સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન-વિવેચનના ટુલ્સથી તપાસતાં હોઈએ, તો પછી કૃતિના રચનાબળને, રચનાનિમિત્તને પણ કેમ ન તપાસી શકીએ? હા, એ માટે આપણે સમાજવિજ્ઞાન, માનવવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ કે પછી ફિલસૂફી જેવી બીજી વિદ્યાશાખાઓનાં બારણાં ટકોરવાં પડે. આ રીતે કવિનાં સર્જનોમાં જીવન-દાયિત્વ, માનવ-દાયિત્વ ઊંચકવાનો ભાર હળવો રહ્યો કે બોઝિલ? તે રચનાને મદદ કરે છે કે ડુબાડે છે? વિચારને ઉપદેશ બનાવે છે કે આનંદ-સૌંદર્યકળા? સામાજિક દાયિત્વ સર્જકને છંછેડે છે ત્યારે એ છંછેડાવું સર્જનમાં પુનઃનિર્માણ છે, પામે છે ખરું? રિક્રિએશન થાય છે ખરું? કળાનો પિંડ બંધાય છે કે માત્ર રૂપાળું બયાન બની રહે છે? સમાજજીવનનાં અર્થઘટનો કાવ્યજીવનનો પ્રાણ બની શકે ખરાં? જીવનના ચમત્કારો કાવ્યના ચમત્કારમાં પરિણત થાય છે ખરા? કવિકર્મ કૃતિમાં ભૌતિક જગતનો અભૌતિક સ્વાદ ચખાડી શકે છે ખરું?

મોટે ભાગે આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ ‘હા’ જ બની રહેશે ઉમાશંકરની બાબતમાં. કારણ કે, એમાં માનવજીવનની પ્રસ્તુતતા છે, તેનું સાતત્ય છે. તેથી લાંબું ટકશે અને સ્પર્શશે. આ તપાસ આપણને ઉમાશંકરની કાવ્ય વિભાવનાને ‘સમયરંગ’ના રંગે રંગાયેલી હોવાના નવા આયામ સુધી પહોંચાડી શકશે.

*

આજે, આપણા ઉમાશંકર એક કાળે જે ભાષાભવનના પ્રથમ અધ્યક્ષ હતા, એ પાટિયેથી મને મારા વિચારો રજૂ કરવાની અને સહુ ભાવકોને તેને સહન કરવાની કુ-કે સુ-ચેષ્ટા આ જ વિભાગે કરી છે. એ માટે હું સહુ મિત્રોનો ઓશિંગણ છું. મારા થયેલી આ ઉમાશંકરપર્યેષણા તેમના જન્મદિવસની સાચી ઉજવણી બની છે. આપણે પણ તેમને રહે રહે હેંખીવાલા બર્થ-ડે કહીએ, પણ એ કહેતાં કહેતાં સમાજપુરુષ ઉમાશંકરની સર્જક ઉમાશંકર સાથેની જુગલબંધીને અહીં તો નમૂનારૂપ વિચારબીજ તરીકે રજૂ કરી છે તે રીતે નહીં, પરંતુ સામસામેના બંને છેડે આંગળી મૂકીને, પદવી માટે જ થતાં સંશોધનોની રીતે નહીં, પરંતુ સાચા શોધનિબંધના માળખેથી તપાસવાનો સંકલ્પ કરીએ.

સામાજિક વાસ્તવને કળામાં રૂપાંતરિત કરતી વાર્તા : 'ઓથાર' | ડૉ. ચીમનલાલ બી. પટેલ

વાર્તાસર્જક મીનલબહેન પોતાનો વાર્તાસંગ્રહ ‘ઓથાર’ પ્રકાશિત કરતી વેળા પોતાને મૂળભૂત રીતે કથા સાહિત્યમાં જ રસ હોવાની વાત કરે છે, એમાં પણ તેમના આ રસનાં સ્વરૂપોમાં નવલકથા, આત્મકથા અને ટૂંકી વાર્તા મુખ્ય છે. ટૂંકી વાર્તામાં રસ ધરાવતા સર્જક ગુજરાતી ભાષાની જ નહીં, પણ અન્ય ભાષાની વાર્તામાં પણ રસરુચિ ધરાવે છે. તેઓ ‘ઓથાર’ વાર્તાસંગ્રહના ‘વાર્તા અને હું’ નામના નિવેદનમાં જણાવે છે કે, ‘મૂળભૂત રીતે પરબ ❖ એપ્રિલ, 2022

લાખવામાં આળસુ, એટલે ૧૫ વર્ષમાં ૧૫ વાર્તા પણ નથી લખી! પાંચ-સાત વાર્તાઓ આજસને કારણે પૂરી થવાની રાહ જોઈને બેઠી છે, વર્ષોથી...' (મીનલ દવે - ઓથાર - વાર્તા અને હું). વાર્તા-લેખિકાએ આ સંગ્રહમાં આપેલી ૧૩ વાર્તાઓ જ કદાચ સામ્રત ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં સારું સ્થાન અપાવી શકે એવી વાર્તાઓ છે. આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓ નારીવાદી, નારીસંવેદન તથા નારીચેતનાની વાત લઈને આવે છે, તો કોઈ વાર્તાઓ પુરુષકેન્દ્રી અને પુરુષપ્રધાન કહી શકાય એવી વાર્તાઓ છે. જ્યારે એક વાર્તા થઈ જેન્ડરની છે. આ સંગ્રહની 'ઓથાર' વાર્તાથી લઈ છેલ્લી વાર્તા 'સિનુ : મારો દોસ્ત!' - સુધીની બધી વાર્તાઓ ભાવકને સમજણપૂર્વક ચિંતન કરતા કરી દે છે. 'ઓથાર', 'ભૂંસી નાખ્યું એક નામ', 'મોં-કળા', 'દ્વિધા', 'ચકુ', 'ઉંબરો', 'સામેનું ઘર', 'ઘર?', 'બખ્બું આ જીવવું', 'ગમતું જીવન', 'કોના વાંકે?!', 'ઝુરાપો' અને 'સિનુ: મારો દોસ્ત' આ બધી વાર્તાઓમાં 'ભૂંસી નાખ્યું એક નામ', 'ચકુ' અને 'ગમતું જીવન' જેવી વાર્તાઓ ભાવકને કે વાચકને હચમચાવી નાંખે એવી છે. જ્યારે થઈ જેન્ડરની વાર્તા 'કોના વાંકે?' આખા સંગ્રહમાં જુદી જ કહી શકાય છતાં સામ્રત સમયની પરિસ્થિતિને દર્શાવતી કહી શકાય તેવી છે.

'ઓથાર' વાર્તામાં વાર્તાનાયિકા પોતાના નોકરીના સ્થળેતી પોતાના ઘરે જવા નીકળે છે, રેલવેસ્ટેશન ઉપર પહોંચે છે, ત્યારે પ્રથમ મેમુ ટ્રેન નીકળી ગઈ હોય છે. ટ્રેન નીકળી ગઈ હોવાથી પ્લેટફોર્મ ઉપર કોઈ પેસેન્જર ન હોવાથી જે ભયનો ફફડાટ અનુભવે છે. આ વાર્તામાં કોમી રમખાણો પછીની માનવીય પરિસ્થિતિ કેવી હોય છે? - એનો અનુભવ આપણે કરી શકીએ છીએ. રેલવેસ્ટેશન ઉપર જે બેંચ ઉપર નાયિકા બેઠી હોય છે, ત્યાં જ એક બુરખાવાળી સ્ત્રી આવે છે અને એમની બાજુમાં બેસે છે. તે સમયની નાયિકાના મનની ભયભીત પરિસ્થિતિનું વર્ણન વાર્તાકારે અદ્ભુત રીતે કર્યું છે. તે સમયે જ દાળવાળો ચિમન આવે છે. ચિમન નાયિકાને દેવદૂત જેવો લાગે છે. ચિમન, નાયિકાને અહીં ન બેસવાનું સૂચવીને ત્યાંથી નીકળી જાય છે. અંધારું થઈ ગયું છે. ટ્રેન આવે છે. નાયિકા લેડીઝ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસે છે. પેલી બુરખાવાળી સ્ત્રી પણ આ જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસે છે. આ કમ્પાર્ટમેન્ટ બીજી બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ સિવાય આખો કમ્પાર્ટમેન્ટ ખાલી હતો. એક માછણ નિરાંતે ઊંઘતી હતી. બુરખાવાળી સ્ત્રીના લીધે નાયિકા ખૂબ પરેશન તો હતી તેથી ભગવાનને પોતાને બચાવવા પ્રાર્થના કરે છે. આવતીકાલથી આ ટ્રેનમાં ન આવવાનો અને નોકરી છોડી અપડાઉન ન કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. ત્યાં જ બુરખાવાળી સ્ત્રી કહે છે કે, 'અચ્છા હુઆ આપ યહાં બૈઠી થી, વર્ના મેરી તો હિંમત હી નહીં થી, ઇસ માહોલ મેં અકેલે જાના!' (ઓથાર - પૃ. ૫). નાયિકાની જેમ જ બુરખાવાળી સ્ત્રી પણ ડરી રહી હતી. તે સાંભળી નાયિકા મનમાં હસે છે. નાયિકા આ સ્ત્રીને એના થેલા સાથે ઊતરવામાં મદદ પણ કરે છે. ટ્રેન આગળ વધે છે. માછણ પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થાય છે. અંધકારમાં ચમકતા તારાઓ નાયિકાને પોતાના ઘરનો રસ્તો બતાવતા હોય એવું લાગે છે. એક માણસ બીજા માણસની પરિસ્થિતિને આધીન કેવા ભયના ઓથાર નીચે જીવે છે, તે આ વાર્તા ઉપરથી સમજાય છે. આ વાર્તામાં કોમી રમખાણ પછીની ભયગ્રસ્ત સ્થિતિને વિષય તરીકે ગૂંથવામાં આવી છે.

આ સંગ્રહની બીજી વાર્તા 'ભૂંસી નાખ્યું એક નામ' આ વાર્તામાં નારીસંવેદન તથા નારી-ચેતનાના ખ્યાલનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. વાર્તાનાયિકા નીકી નામની નાની છોકરી

છે. એ પોતાના પિતાજીની કોઈ ભૂલને કે અસામાજિક કેટલાક વ્યવહારને લઈને નીકી શાળામાં તથા શાળા-બસમાં ખરાબ વર્તનનો ભોગ બને છે અને તેની પ્રતિક્રિયામાં તે બધાં સાથે ખરાબ વ્યવહાર કરી બેસે છે. શાળા-બસમાંથી ઊતરી ઘરે જવાની ઇચ્છા નથી થતી, ત્યારે નીકી પોતાની બહેનપણીના ઘરે જવા વિચારે છે પરંતુ ત્યાં જ્યારે અહીં આવવાનું કારણ પૂછવામાં આવશે તો જવાબ શું આપીશ, એમ માની પોતાના ઘર તરફ આગળ વધે છે. નીકી વિચારે છે કે 'ઘર આવે જ નહીં તો? પોતે ચાલ્યા જ કરે. ચાલ્યા જ કરે, સોસાયટી, રસ્તા, શહેર, બધું ઓળંગીને જંગલ, નદી, પર્વત પસાર કરીને ચાલતી જ રહે.' (એજન-પૃ. ૮). જ્યાં એના પપ્પા વિશે કોઈ વાત જ નહીં કરે એવી જગ્યાએ પહોંચી જવાનું વિચારે છે. શાળાની બહેનપણીઓ એની સાથે રમવા માટે પણ ઘરમાંથી ના પાડી છે, એવું પણ જણાવે છે. શાળામાં શાર્પનર અને પેન્સિલ ખોવાઈ જાય એમ ઘર પણ ખોવાઈ જાય એમ વિચારે છે. પણ એવું ક્યાં બને? નીકી વિચારતાં વિચારતાં ઘરે પહોંચે છે. ઘરના બારણે પોતાના પિતાના નામની નેઈમ પ્લેટ લગાવેલી હતી. નીકીના ભાઈને આ નેઈમ પ્લેટ ગમતી નથી. પૂરવ અને મમ્મી વચ્ચે પપ્પાને લઈ હંમેશાં તંગ વાતાવરણ રહેતું; પણ તે પોતે પોતાના પપ્પા સાથે કેટલી ધમાલ-મસ્તી કરે છે. કેટલા સરસ સ્નેહથી રહે છે, પરંતુ આ બધું નીકના મોટાભાઈ પૂરવને ગમતું નથી. કારણ નીકીને ખબર નથી પણ પપ્પાની હાજરીમાં પૂરવ કંઈ પણ બોલતો નથી, પરંતુ પપ્પા ન હોય ત્યારે નીકી સાથે ખૂબ તોફાન-મસ્તી કરે છે. એક દિવસ નીકીના ઘરે દાદા-દાદી આવે છે. પૂરવ દાદીને પગે લાગે છે. જે રીતે દાદી બોલ્યાં, એ સાંભળી પૂરવ અકળાઈ જાય છે. જેથી બધાના ચહેરા જોઈ નીકી કશું નક્કી કરી શકતી નથી કે પોતાનાથી શું અજાણ છે તેનો વિચાર તો તેને પણ આવે છે. આ સંજોગોમાં નીકીને પૂરવ તરફનો ખૂબ અણગમો રહે છે. મમ્મી જે બધું સહન કરતી હતી, આ સહનશક્તિ જ નારીસંવેદન છે. આ સંવેદન વાર્તાકાર ખૂબ સૂઝપૂર્વ ભાવકના હૃદય સુધી પહોંચવામાં સફળ થયા છે. જ્યારે નીકી ઘરનો દરવાજો ખોલી અંદર આવે છે ત્યારે મમ્મી બારણા પાસે જ ઊભી હોય છે. નાધિકા નીકી, મમ્મી સાથે આજે થયેલા આખા દિવસની વ્યવહારની વાત કરે છે. બંને એકબીજાનો સ્નેહ (હૂંફ) મેળવે છે. નીકીના વિદ્યાર્થી મિત્રોએ એની સાથે જે રીતે વ્યવહાર કર્યો છે છતાં પણ પોતાના પપ્પાને તો એ સારા જ છે, એવું વિચારે છે. જો પપ્પા સારા ન હોય તો મમ્મી ગુસ્સે ન થાય. અમે બંને ભાઈ-બહેન કશું પણ ખોટું કરીએ તો મમ્મી અમને ખિજાય છે. આ વાત કરતાં નીકી થોડી હળવી થાય છે. મમ્મીને કહે છે કે, 'આજે તો સ્કૂલમાં અને બસમાં બધે જ લડાઈ થઈ, બોલ!' (એજન-પૃ. ૧૧). આવું થવાનાં કારણો પણ નીકી આપે છે. છાપામાં આવેલા પપ્પાના ફોટાને લીધે આ વાતચીત દરમિયાન નીકી થોડી શાંત બને છે. મમ્મી પણ ગંભીર થઈ. નીકી મમ્મીને જણાવે છે કે, પ્રિન્સિપાલ સરે પણ મને થોડા દિવસ શાળાએ આવવાની ના પાડી છે. આ સાંભળી નીકીની મમ્મી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ છે. મમ્મીની પરિસ્થિતિ જોઈ, નીકી થોડી મુશ્કેલી અનુભવે છે. હવે શું કરવું એ ખબર પડતી નથી. નીકી, મમ્મી નજીક પહોંચી જાય છે. નીકીના ખભા ઉપર મમ્મીનું માથું મુકાય છે. નીકી પોતાના ફાટેલા યુનિફોર્મથી મમ્મીનાં આંસુ લૂછે છે. નીકી થોડી નિરાશ છે, પરંતુ બંને થોડાં સ્વસ્થ બને છે. નીકી પોતાના રૂમમાં જઈ, રૂમમાં લગાવેલાં ટેડી, પોપટ, ઢીંગલી વગેરેને જુએ છે. વાંદરો જાણે એને ટપલી મારતો હોય એવું સાંભળાય છે. દરેક વસ્તુ જાણે નીકીને ઘેરી લઈ રમત રમાડતાં હોય એવું

લાગે છે પરંતુ જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે તેનાથી નીકી ખૂબ મુશ્કેલીમાં મુકાય છે. મમ્મીની ભૂમ સાંભળતાં જ નીકી સ્વસ્થ થઈ બહાર આવે છે ત્યારે નીકી વિચારે છે કે ‘ક્યારેક રકમ ખોટી હોય તો દાખલાનો જવાબ મળતો નથી.’ (એજન-પૃ. ૧૩). અચાનક એક રિક્ષાવાળા સાથે બનેલો કિસ્સો નીકીને યાદ આવે છે, જેમાં રિક્ષાવાળા ઉપર ગુસ્સે થયેલા પોતાના પપ્પા યાદ આવે છે. નીકીને મમ્મીની વાત પણ યાદ આવે છે કે પોપટને ગળે બાંધેલો દોરો છોડી દો તો એ પણ રાક્ષસ બને છે. જે ઘરનો ઓરડો બંધ છે એના દરવાજા ઉપર નીકી કાળા રંગની ચોકડી મારે છે. રૂમને તાળું મારી દે છે. બારણા આગળની નેઈમ પ્લેટ ઉપરનું પોતાના પપ્પાનું નામ પણ ભૂંસી નાંખે છે અને પોતાના દરેક પુસ્તક, નોટબુક તેમજ સ્કૂલનું આઈકાર્ડ કે ડાયરીમાંથી પણ પોતાના પપ્પાના નામ ઉપર કાળો કલર લગાવી દે છે. પછી મમ્મીને ખુરશીમાંથી ઊભાં કરી ઘરમાં લઈ જાય છે. અહીં વાર્તાકારે નાની નાયિકાના પાત્ર દ્વારા જે વાત ભાવક સુધી પહોંચાડવી છે તે અદ્ભુત છે અને એ જ રીતે મમ્મીના પાત્રને પણ મૌન રાખ્યું છે અને વાર્તામાં પાત્રનિરૂપણકળાનું આકર્ષણ ઊભું કરવામાં સર્જક સફળ થયાં છે.

સંગ્રહની ‘મોં-કળા’ વાર્તામાં નાયિકા સમી કોઈક એવા વિચારોમાં અટવાયેલી છે જેના લીધે એ મોટી દ્વિધામાં છે. એમાંથી બહાર આવવાના પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ એ વધુ ને વધુ ઊંડી દ્વિધામાં મુકાતી જાય છે. અમીનો મિત્ર સંજય એને પ્રશ્ન પણ પૂછે છે, ‘અમી કોઈ ટેન્શનમાં છે?’ (એજન-પૃ. ૨૨). અમીને એનો જવાબ સૂઝતો નથી. તેનું કારણ સંજય પોતે જ છે. અમીનાં લગ્ન સંજય સાથે નક્કી થઈ ગયાં છે. જેની તારીખ પણ નક્કી જ છે. છતાં અમી દ્વિધામાં છે. બંને જણાં સિનેમા જોઈને આવતાં હતાં ત્યારે અકસ્માત થાય છે. અમીની જ્યારે આંખો ખૂલે છે ત્યારે તે દવાખાનામાં હોય છે. સંજયની બહેન એને યાદ કરાવે છે કે તમારો સંજય સાથે અકસ્માત થયો છે અને સંજય સાથે વાત કરવા કહે છે. અમી, સંજયને મળે છે. એક બાજુ અમના ઘરની પરિસ્થિતિ જુદી છે. જ્યારે સંજયના ઘરમાં આ પરિસ્થિતિ વિપરીત છે. અમીના ઘરમાં એની મા સિવાય કોઈનું કશું ઊપજતું નથી તો સંજયના ઘરે બધાંને અનુકૂળ હોય તે રીતે બધાં વર્તન કરે છે. સંજયના ઘરમાં બધાં સાથે બેસી કોઈ પણ વાતનો નિર્ણય કરે છે. જ્યારે અમીના ઘરમાં એની મમ્મી કહે તે પ્રમાણે જ બધાંએ વર્તવાનું હોય છે. સંજય અને અમીનાં લગ્ન થઈ ગયાં પછી અમી એની મમ્મી જેવું જ વર્તન કરી બેસે છે. જે ભય અમીના મનમાં હતો તેવું જ વર્તન એનાથી થઈ જાય છે. સંજય એના માટે પિન્ક પર્પલ ડ્રેસ લઈને આવ્યો. એણે કહ્યું, ‘મેં આ કલર કદી પહેર્યો નથી. હું નહીં પહેરું.’ (એજન-પૃ. ૨૫). સંજય આજનો દિવસ જ પહેરવા વિનંતી કરે છે. અમીના અગોચરમાં રહેલી મમ્મી, ધક્કો મારી અમીમાં બહાર આવે છે. તે અમી મટી મમ્મી બની જાય છે. પોતાનો જ કક્કો ખરો કરવાની રટ લઈ બેસી જાય છે. જે દ્વિધા અમીના હૃદયમાં હતી, તે જ દ્વિધા બહાર આવી અમીને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે. અમી પોતાના આવા વર્તનથી ખૂબ દુઃખી છે. આખી રાત ઊંઘી પણ નથી શકતી. પોતાનો ચહેરો અરીસામાં જુએ છે. અડધો પોતાનો અને અડધો એની મમ્મીનો ચહેરો દેખાય છે. અમીની સૌથી મોટી દ્વિધા એ છે કે સંજયનું આટલું સુંદર ઘર, મમ્મીનો આ અડધો ચહેરો એને લુપ્ત તો નહીં કરી નાંખે ને? અમી સંજય આગળ વિકરાળ સ્વરૂપ સાથે સામે આવે છે. અમીએ આ વાતની ચર્ચા સંજય સાથે કરી ‘હા’ કે ‘ના’નો નિર્ણય કરવો જોઈએ એવું વિચારે છે. વાર્તાલેખિકાએ અમીના પાત્ર પાસે જે કામ તેના મનમાં દ્વિધા મૂકી લીધું છે તે

ભાવકવર્ગ કે માનવસમાજને ચિંતનમનન કરતાં કહે છે અને પોતાના કેવા વર્તનથી મુશ્કેલી આવી શકે છે તે અમી દ્વારા બીજાને પડતી મુશ્કેલી વિશે સુંદર વાત કરી છે. પોતાની માતાની મોં-કળા અહીં બરાબર દેખાય છે. આ વાર્તાસંગ્રહની મોટું આકર્ષણ ઊભું કરે એવી વાર્તા ‘ચકુ’ છે. આ વાર્તામાં આખું દૃશ્ય દવાખાનાનું છે. કારણ કે એમના પતિ ત્રણ માહિનાથી દવાખાનામાં સારવાર લઈ રહ્યા છે. ત્યાં સવિતાભાભી ઊંઘી રહ્યાં છે. વાર્તાકારે વાર્તાનાયિકા સવિતા માટે આખી કથાવસ્તુ પોતાની દેરાણી ભાનુમતીને કહી સંભળાવે છે. સવિતાનો પતિ ખૂબ સારો માણસ હતો, પરંતુ આજે કપાયેલી કેળ જેવો થઈ ગયો છે. લેખિકા સવિતાના પતિને વાવાઝોડામાં ઊખડી ગયેલા વડ સાથે સરખાવે છે. સવિતાભાભી ઊંઘમાંથી જાગે છે. મોટાભાઈ (સવિતાનો પતિ)ને ચડાવેલા બાટલા તરફ નજર કરે છે. સવિતાભાભી હવે દવાખાના-વ્યવહારથી અને વ્યવસ્થાથી ટેવાઈ ગયાં છે. સવિતા પોતાની દેરાણી ભાનુમતીને વાત કરતાં કહે છે કે, ‘આ પારકાં લોક આપડા માણસની આવી સેવા કરે છે એ જોઈને થાય છે કે પોતાનાં કરતાં તો પારકાં વધારે પોતીકાં નીકળ્યાં.’ (ચકુ: પૃ. ૨૮). કારણ કે કોઈ પણ કામ માટે નર્સોને બોલાવે એટલે દોડતી આવે છે. એના માટે ભાનુમતીનો વિચાર જુદો છે. એ એવું માને છે કે એમને એના પૈસા મળે છે. ભાનુમતી કપડાં સરખાં કરતાં વિચારે છે કે અહીં ઊંઘવા માટે કોણ રહેતું હશે? ભાભી એકલાં જ રહેતાં હશે? આવા અનેક પ્રશ્નો એના મનમાં ઊઠે છે અને સમી જાય છે. સર્જક વાર્તાનાં પાત્રો પાસે જે કામ લે છે એમાં એમની કલાકુશળતા દેખાઈ આવે છે. કયાં પાત્રો પાસે કેવું કામ લેવું એ વાર્તાકાર બરાબર જાણે છે. ભાનુમતીના વિચારનું ખંડન કરવા માટે સવિતા પોતાના બંને દીકરા માટે પોતાના પતિએ બજાવેલી ફરજ અને કેવી રીતે દીકરાને અમેરિકા મોકલાવ્યો તેની વાત પોતાની દેરાણીને સંભળાવે છે. પોતે જે ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કરેલું તેનું વ્યાજ પણ ન મળ્યું એવું કહે છે. તેની આ વાતમાં ભાનુમતીને બહુ ઝાઝી ગતાગમ ન પડી. જેવી સવિતાના પતિની ઈચ્છા હતી એવી સવિતાની પણ ઈચ્છા હતી કે ઘડપણમાં આ બંને દીકરાઓ મા-બાપને સાચવશે, પરંતુ એ ઈચ્છા કે આશા ઠગારી નીકળી. અહીં લેખિકાએ વાર્તાનાયિકાના મુખમાં એક પુરુષની વેદના (સવિતાનો પતિ) નિરૂપિત કરી છે. ભાનુમતીને એવું લાગે છે કે સવિતાભાભી દિવાળીની સાફ-સફાઈ કરતા હોય એમ મનના ખૂણામાંથી આ બધું કરી રહ્યાં છે. બંને દીકરાઓ અમદાવાદ રહેતા હતા. તે પરિસ્થિતિની વાત પણ જણાવે છે. પોતાના પિતા સાથે દીકરાની વહુઓ વ્યવહાર બરાબર ન કરે તોપણ ‘મારા દીકરા’ કરતાં સુકાઈ નથી અને આજે જો! મોટો દીકરો માને પાંચસો રૂપિયાની નોટ આપે છે. મા ના પાડે છે. એટલે ફરી લઈ લે છે અને નાનો દીકરો તો આવું વાતાવરણ મને ફાવતું નથી એમ કહી પાછો અમેરિકા પહોંચી જાય છે. અહીં લેખિકાએ મા-બાપ બંનેની સંવેદનાને વાચા આપી છે. ભાવકને અહીં હચમચાવી નાખે એ રીતે વાર્તાનાયિકાના મુખમાંથી સંવાદ વહેવડાવ્યા છે. દવાખાનાના રૂમમાં પંખાના અવાજ સિવાય બીજો કશો જ અવાજ આવતો નથી. ભાનુમતી ઘડિયાળમાં સમય જુએ. દીવાલને લૂણો લાગી ગયો હતો. આ રૂપકથી સવિતાના જીવનમાં કેવી મુશ્કેલી આવી છે. તેઓ આ તરફ સંકેત કરે છે. બે નર્સો રૂમમાં પ્રવેશે છે. ખબર-અંતર પૂછે છે. ફરી બહાર જતી રહે છે. સવિતા પોતાનો બળાપો કાઢતાં કહે છે કે, ‘આ પારકી છોડીઓય આપણે ખાધું કે નહીં, એની ચિંતા કરે છે અને આપણા પેટનાં જણ્યાં જ...’ (એજન-પૃ. ૩૦). નાયિકાનાં સંતાનો એનાથી દૂર જતાં રહ્યાં એનો ખટકો છે. બંને દીકરાઓ મા-બાપને છોડી ગયા છે તેનો વસવસો સવિતાના મુખેથી વહી રહ્યો છે. ભાનુમતી આ વાતને કે દુઃખને વાળી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સવિતાની વાતથી ભાનુમતીને એવું લાગે છે

કે મોટાભાઈની બીમારીના લીધે આ પરિસ્થિતિ થઈ હતી. દેરાણી-જેઠાણી વચ્ચે થતી વાતમાં જાણે સવિતાભાભી પોતાના ભૂતકાળને ભીતરમાંથી કાઢી રહી હોય છે. પોતાનાં બાળકો નાનાં હતાં તે દરમિયાન પોતાના પતિની થયેલ સુરેન્દ્રનગર બદલીની વાત કરે છે અને તે સમયે અનુભવેલા અનુભવથી બંને દીકરાને એન્જિનિયર બનાવવાની વાત થતાં પોતાને ગર્ભ રહેતાં ‘ચકુ’ના જન્મની વાત કરે છે. ‘ચકુ’ જાણે કે ખોટી રીતે આવી ગઈ છે, એમ માનતા નાવિકા ‘ચકુ’ સાથેનો વ્યવહાર પણ અણછાજતો રહે છે. તેમ છતાં ચકુ પોતાની દાદી સાથે રહેતી અને ધીમે ધીમે મોટી થઈ ગઈ. શાળાએ પણ જતી થઈ ગઈ. ચકુનો તમામ વ્યવહાર એની દાદી સાથે હોય છે. મા (નાવિકા સવિતા) એનાથી થોડી દૂર જ રહે છે. સવિતા તો પોતાના દીકરાઓ ઉપર જ સ્નેહ વરસાવે છે અને આ બધું ભાનુમતી જુએ છે. અહીં ચકુ અને બાનો સંબંધ કંઈ જુદો જણાતો. બંને દીકરાઓને ધંધો તથા પરણાવવા વગેરે તેમજ વચેટને અમેરિકા મોકલાવવા માટે તમામ મૂડી ખર્ચી નાંખી હતી, પરંતુ આજે આ તરફ એટલે કે પોતાનાં મા-બાપ તરફ કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. જે અમાનીતી અથવા તો અળખામણી ચકુ જ મા-બાપનું ઘર અને એમનું બરાબર ધ્યાન પોતાના ટૂંકા પગારમાં રાખે છે. સવિતા, ભાનુમતીને કહે છે કે તમારા મોટાભાઈ મોટા દીકરા પાસે પૈસા માગ્યા હતા. પરંતુ એના જવાબમાં મોટો દીકરો કહે છે કે, ‘બાપ થઈને દીકરા પાસે પૈસા માગતાં શરમાતા નથી?’ (એજન-પૃ. ૩૩). આ વાત સાંભળી તમારા મોટાભાઈ રાત્રે પથારીમાં સૂતા પછી ઊઠ્યા જ નહીં. આજે બીમારીના ત્રણ મહિના થઈ ગયા. ભાનુમતી પણ ગળગળી થઈ જાય છે. ચકુ નાની હતી, તે સમયે પણ બંને ભાઈઓ એના ભાગમાં આવતું બધું ઝાપટી જતાં હતાં. બા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં, પરંતુ હું તેને દૂર ને દૂર ધકેલતી રહેતી હતી. મેં એના ઉપર આટઆટલું વિતાવ્યું હોવા છતાં આજે ચકુ માતા અને એના પિતાનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે અને બધું જ કરે છે. ભાનુમતી, ચકુનાં વખાણ કરે છે. ચકુને આટલી મુશ્કેલી આપવા છતાં એ નાની હતી ત્યારે પણ કશું જ બોલતી ન હતી અને આજે પણ કશું જ બોલતી નથી. સાંજ પડવા આવી છે. લાઈટો ધીમે ધીમે શરૂ થઈ રહી છે. ભાનુમતી ઘરે જવા રૂમમાંથી બહાર જાય છે અને ચકુ રૂમમાં અંદર આવે છે. ચકુ ઉપર ભાનુમતીની નજર અટકે છે. આ વાર્તામાં ત્રણ સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા લેખિકાએ સ્ત્રીસંવેદન સાથે પુરુષ(પિતા)ના સંવેદનની વાત પણ સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. આજના દીકરાઓ ઉપર ચકુના પાત્ર દ્વારા કટાક્ષ કર્યો છે. નારીચેતનાની કે નારીની સમજની વાત ચકુ દ્વારા લેખિકા ભાવક સુધી સફળતાપૂર્વક પહોંચાડે છે.

આ સંગ્રહની વાર્તા ‘ઉંબરો’માં પિતૃસત્તાક એટલે કે પુરુષપ્રધાન સમાજની વાત કરવામાં આવે છે. વાર્તાનાવિકા શોભા પોતાના ભાઈ અને પિતાના સર્કજમાં જે રીતે મુશ્કેલીમાં મુકાય છે તેમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ બને છે. નાની હતી, ત્યારે ભણવા તેમજ ફરવાની પાબંધી હતી. આગળ ભણતાં શાળામાંથી સીધું ઘરે જ આવવાનું. જરા પણ મોડું થવું ન જોઈએ. બાળપણમાં તો મોટેભાગે ઘરમાં જ પુરાઈ રહેવાનું. ઘરના ઉંબરની અંદર જ એનું આખું જગત. બા ઘરના ઉંબરાની પૂજા કરે, બા ઉંબરાને પગે લાગે. દાદી વગેરેની માન્યતા એવી કે ઉંબરાની પૂજા કરે તો ઘરનું દરિદ્રપણું જતું રહે. ઘરમાં દાદી અને સૌથી વધુ ધાક બાપુજીની. એની બૂમ સંભળાય અથવા સાઈકલની ઘંટડી વાગે એટલે રમવાનું છોડી જે પુસ્તક હાથમાં આવે તે લઈ વાચવા બેસી જવાનું. એક દિવસે બાપુજી ઘરમાં આવી ગયા, તે સમયે શોભા ભાગતાં ભાગતાં પડી... સીધી ઉંબરા ઉપર પડી, જેનો ઘા કપાળ અને વાળના મૂળમાં આજે પણ ઉંબરા જેવો જ સચવાયેલો છે. બીજો એક પ્રસંગ પણ વાદ આવે છે નાવિકાને... મામાના

લગ્નની તૈયારી માટે ગયા હતા અને ત્યાંથી આવતાં સાંજે આઠ વાગી જાય છે. તે દિવસે બીજા પગથિયાં પર જ આખી રાત પસાર કરવી પડે છે. ઘરના ઉંબરાની બહાર એકલી ક્યારેય નાચિકા જઈ શકતી નહોતી. ભણવામાં હોશિયાર શોભા પોતાની બહેનપણીઓ સાથે ક્યાંય ફરી પણ ન શકે. કોલેજના દિવસો પણ શોભાએ નિશાળની જેમ જ પસાર કરવા પડ્યા. ક્યાંય એકલા જવાની છૂટ ન હતી. ક્યાંક જવું હોય તો ભાઈ કે દાદીને સાથે લઈ જવાનાં. શોભાની બહેનપણી અનસૂયાની સગાઈ થઈ. અનસૂયાની બધી બહેનપણીઓને સિનેમા બતાવવાનું નક્કી થયું. પરંતુ શોભાને મુશ્કેલી ઊભી થઈ. એટલે અનસૂયાની મા, શોભાના ઘરે આવી વાતો કરે છે. ત્યારે છૂટછાટ મળે છે. પરંતુ સાડી તો ન જ પહેરી શકે! સિનેમાઘરમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે તેનો ભાઈ પાછળની હરોળમાં બેઠો હોય છે. જેથી નાચિકાનો સિનેમાનો બધો હરખ ગાયબ થઈ જાય છે. ઘરે આવે છે ત્યારે દાદીનો બબડાટ ચાલુ હોય છે. લગ્ન ન થતાં કોલેજ પૂર્ણ કરી, સરકારી અધિકારીની નોકરી મળે છે. ગાડી લઈ જાય અને મૂકી પણ જાય છે. નાચિકાના પગારનો વહીવટ પણ ભાઈ અને બાપુજી સંભાળે છે. અહીં ભાવકની પુરુષપ્રધાન સમાજની સત્તા આગળ નારી કેટલી લાચાર છે તે જોઈ શકાય છે. નોકરીના સ્થળે કનુ ક્યારે નાચિકાના જીવનમાં પ્રવેશી ગયો તેની ખબર પણ ન પડી. ઘરે તો વાત થાય એવું ન હતું. છતાં કનુ વિશે વાત કરી. જેથી પોતાના પિતા શોભાને ચેતવણી આપતાં કહે છે કે, ‘જો મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આ ઘરની બહાર પગ મૂક્યો, તો યાદ રાખ, ક’દી આ ઘરમાં પાછાં ફરવા નહીં મળે.’ (એજન-પૃ. ૩૮). મારી વાત બા. સમજે પણ બાનું કશું ચાલતું નથી. બા ખૂબ પરેશાન થાય છે. શોભા કનુ સાથે લગ્ન કરી હંમેશના માટે આ ઘરનો ઉંબરો છોડી દે છે. હંસાના ફોનથી પોતાના પિતાશ્રીના મૃત્યુના સમાચાર મળે છે. કનુ, શોભાને ત્યાં મોકલાવે છે. શોભા ત્યાં પહોંચે છે પરંતુ પોતાનો ભાઈ એને ઘરનો ઉંબરો ઓળંગવા દેતો નથી. જ્યાં ઊભી છે ત્યાંથી ચાલી જવા કહે છે. શોભા (નાચિકા) જે હાર પોતાના પિતાને ચઢાવવા લાવી હતી, એ એના પગમાં આવી પડે છે. શોભા ત્યાંથી પાછી પોતાના ઘરે આવી જાય છે. નાચિકા થોડા દિવસ પછી પાછી પોતાના પિતાના ઘરે જાય છે. બારણું ખૂલતાં અંદર પ્રવેશે છે, સામેની દીવાલે બાપુજી તથા બાનો ફોટો લટકે છે. ભાઈ પાટ પર બેસી માળા ફેરવતો હતો. ભાઈ બાપુજી જેવો જ લાગે છે. માળા ફેરવતાં-ફેરવતાં જ બોલ્યો કે, ‘કેમ આવી? ‘ના’ કહી છે ને પગથિયાં નહીં ચડવાનાં આ ઘરનાં?’ (એજન-પૃ. ૩૯). શોભા પોતાની ભાભીને ભાઈને સમજાવવા કહે છે, પરંતુ કશું ઊપજતું નથી. ‘જેની વકીલાત કરવા તું આવી છે, એના નામનું તો જે દિવસે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું, તે દિવસે જ નાહી નાંખ્યું છે.’ નાચિકા પોતાના ભાઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ તે માનવા તૈયાર નથી. શોભા વિનંતી કરતાં કહે છે ‘મા-બાપના ઘરનાં બારણાં દીકરી માટે હંમેશાં ખુલ્લાં હોય છે અને હું તો તારી દીકરી માટે હંમેશાં મારા ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં રાખીશ. ભલે તારા ઘરનાં બંધ હોય.’ નાચિકા ઉંબરો ઓળંગ્યા વગર જ સડસડાટ પોતાના ઘર તરફ પાછી વળે છે. આમ, આ વાર્તા પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીઓ ઉપર થતા અત્યાચારની પૂર્તિ કરે છે. તેની સામે નારી પોતાની શક્તિ બતાવી, આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવે છે. અહીં નારીચેતનાની વાત લેખિકા માનવસમાજ સમક્ષ બરાબર રીતે આલેખી આપે છે.

‘સામેનું ઘર’ આ વાર્તા માલાના આખા કુટુંબની પરિસ્થિતિ તથા સામેના ઘરની કૌટુંબિક ભાવનાની સમજ ઉપર રચાયેલી છે. માલા, સતીશ, વિશુ અને માલાનાં સાસુ-સસરા આખા કુટુંબમાં માલા રોજબરોજની જે પરિસ્થિતિ છે એનાથી કંટાળી ચૂકી છે. સવાર-સાંજ કોઈ પણ

ઘરકામ કરતા માલાની ઘરની સામે રહેતું સામાન્ય કુટુંબ છે, તેના ઘર તરફ નજર જાય છે. આ સામાન્ય ઘરના લોકો એકબીજાને કેવી રીતે દરેક કામમાં મદદરૂપ થાય છે તેની કલાત્મક રીતે વાત રજૂ થઈ છે. જ્યારે પૈસે-ટકે સુખી ગણાતું માલાના ઘરમાં માલાની પરિસ્થિતિનું લેખિકાએ સંવેદનશીલતાથી વર્ણન કર્યું છે. માલાનું કોઈ પણ કરેલું કામ એમનાં સાસુ કે સસરાને શાંતિ આપતું નથી, જ્યારે સામે ઘરે દીકરા અને વહુને બંને ડોસા-ડોસી દરેક કામમાં કેટલી બધી મદદ કરે છે. કોઈ પણ બાબતમાં વહુને ખલેલ કે દુઃખી કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. જ્યારે માલાને તો વાતે-વાતે માલા પોતાની રોજનીશી પૂર્ણ કરી પોતાની નોકરી કરે છે અને સંપૂર્ણ રીતે ઘરની જવાબદારી નિભાવે છે. ઘરનું કોઈ પણ સભ્ય એના કામમાં મદદ કરતું નથી. એટલા માટે વાર્તાના અંતે માલા સામેના ઘરનાં લોકોના જેવી એક દિવસની જિંદગી ભગવાન પાસે ઉધાર માગે છે. અહીં એક સ્ત્રી દ્વારા બીજી સ્ત્રી પર ગુજારવામાં આવતા અત્યાચારની વાત માલાના સંવેદના દ્વારા ભાવકને ચિંતન કરવા માટે પૂરતાં છે.

આ સંગ્રહની વાર્તા 'ઘર?'માં વાર્તાનાયિકા શિવાંગી પતિ નિખિલ સાથે કોઈ સામાન્ય અણબનાવ થતાં પોતાનું ઘર છોડી પિયર આવી ગઈ છે. બપોરના સમયે ભાભી ઘરના કામમાંથી પરવારી કામવાળીની રાહ જુએ છે. ભાભી, શિવાંગીને રસ્તા પર કામવાળી આવતી દેખાય છે, કે કેમ તે જોવા કહે છે. આખો રસ્તો સૂમસામ છે. બપોર હોવાથી રસ્તા ઉપર કોઈ દેખાતું નથી. ઘરની દરેક વ્યક્તિ (સભ્ય) ભાઈ, નાનું, બા-બાપુજી બધાં જ પોતપોતાના કામમાં વ્યસ્ત છે. બાપુજીને કાને સંભળાતું ન હોવા છતાં ટી.વી. જુએ છે. શિવાંગી બારી પાસે ઊભી રહી કંઈક વિચારે છે. તે દરમિયાન ભાભી કોઈક વાત કહેવા માટે શિવાંગીને પોતાની પાસે બોલાવે છે. લેખિકા કહે છે, ટી.વી.ના રિમોટ દ્વારા અવાજ નાનો-મોટો કરી શકાય અથવા ટી.વી. બંધ કરી શકાય, એમ માણસનું રિમોટ પણ કોઈકના હાથમાં હોય છે. ભાભી કામવાળી, નિખિલકુમાર વગેરેની વાતો કરે છે. ત્યાં જ ખિસકોલી આવી ખાલી હીલ પાસે આવે છે અને તેને ચાટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહીં વાર્તાકારે માનવીનાં મન સમજવા માટે સરસ રૂપક વાપર્યું છે. ભાભી વાતની શરૂઆત કરતાં શિવાંગીને કહે છે કે, 'લગ્નનાં આટલાં વર્ષો પછી તમે આમ ઘર છોડીને આવતાં રહો તેમાં નિખિલકુમાર ભેગી અમારી પણ આબરૂ ઓછી થાય છે.' (એજન-પૃ. ૫૧). આ સાંભળી શિવાંગીને ખૂબ માઠું લાગે છે કે હવે આ ઘર મારું નથી? જ્યાં પા-પા પગલી ભરી હોય, જ્યાંથી શાળા ન જવા માટે બેસીને રડી લીધું હોય, દીકરી પરણી ગઈ એટલે પારકી કે એના માટે મા-બાપનું ઘર પારકું થઈ ગયું. ભાભી, શિવાંગીને આગળ કહે છે કે ઘરમાં બે વાસણ ભેગાં હોય તો ખખડે પણ ખરાં. એમાં ઘર છોડીને ન અવાય. ત્યારે જ નાનુનો બગાસાં ખાવાનો અવાજ, મોટાભાઈના હાથમાંથી પેપર પડવાનો અવાજ બંને એકમેકમાં ભળી જાય છે. ભાભી, શિવાંગીને જાતભાતનું સંભળાવે છે. શિવાંગીને ભાભીને બોલતી બંધ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી, પરંતુ એ કશું કરી ન શકી. બા-બાપુજી પોતાની પ્રવૃત્તિમાં રત છે. ભાભી જણાવે છે કે બહુ લાંબું ખેંચવામાં મજા નથી. ભાભી બધા માટે શરબત લાવે છે. નાયિકા શિવાંગી પાસે બેસી એને કહે છે કે 'મન મારીનેય આપણે રહેવું પડે. શું થાય? બૈરાંનો અવતાર જ એવો.' (એજન-પૃ. ૫૩). શિવાંગીને પોતાની દીકરી વિધિની ચિંતા ખૂબ સત્તાવે છે. બાપુજી, શિવાંગીને અહીં એક-બે દિવસ રહેવા કહે છે. પરંતુ શિવાંગીને તો અહીં પણ ટેકવવાની જગ્યા જોઈએ છે. બધાંનું સાંભળી લીધા પછી શિવાંગીની બા બોલે છે. 'શિવુ, તારી માને મા નહોતી, એટલે ચુમાઈને, ચંપાઈને, દબાઈને એ પડી રહી આ ઘરમાં, પણ તારી મા તો જીવતી છે.' (એજન-પૃ. ૫૪). શિવાંગીને એની મા નોકરીવાળા સ્થળની

આજુબાજુમાં ઘર શોધવા કહે છે અને જરૂર જણાય તો પોતાનું ઘર છોડી દીકરી સાથે રહેવા તૈયાર થાય છે. અહીં લેખિકાએ પુરુષપ્રધાન સમાજ પર જબરજસ્ત કટાક્ષ કર્યો છે. વાર્તામાં વાર્તાકારે વર્ષોથી નારીના હૃદયમાં (બા) ધરબાઈ રહેલી જે લાગણી કે સંવેદના કેવી વિસ્ફોટક થઈને બહાર આવે છે અને અત્યાર સુધી ક્યારેય ન બોલતું વાર્તાનું પાત્ર (બા) એક ઝાટકે જ વેરવિખેર કરી નાંખે છે તેની વાત કરી છે. બાની આ વાત સાંભળી બધાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. લેખિકાએ ખૂબ સૂઝપૂર્વક વાર્તાના અંતે બાના પાત્ર દ્વારા સરસ કામ લીધું છે.

વાર્તા ‘બળ્યું આ જીવવું’માં વાર્તાકારે ઘરસંસારમાં સામાન્ય રીતે વહુને પડતી મુશ્કેલીઓની વાત છે. વહુ પોતાના પતિ, બાળકો તથા સાસુના વ્યવહારથી કેવી તો કંટાળી જાય તેના સંવેદનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એમની નિશાળનાં પ્રભાબહેન મહેતી એટલે કે શિક્ષક ખૂબ સારી રીતે ભણાવે અને સામાજિક તથા વ્યવહારિક શિક્ષણ પણ વ્યવસ્થિત આપે છે. આમ, પ્રભાબહેને આપેલું શિક્ષણ આ બધી છોકરીઓને ધ્યાન આપતાં સૂચન પણ કરે છે. નાયિકા જશુનાં લગ્નમાં કન્યાદાનમાં આપવા કહેલી તિજોરીએ એના જીવનમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. તિજોરી કન્યાદાનમાં આપી તો છે પરંતુ એ જશુના પતિની નોકરીવાળી જગ્યા ઉપર સીધી મોકલાવી દીધી છે. એટલે સાસુ આખા ગામને એ બતાવી ન શકી એટલે તેનો વ્યવહાર જશુ સાથે બરાબર નથી. પતિ ભૂપેન્દ્રરાય નોકરીમાં વ્યસ્ત છે એમ માની વાતો માનનારો છે. એનો દીકરો નયન જ્યારે એના પિતા કરતાં પોતાની મા સાથે જરા જુદી રીતે વર્તે છે. તે માનું કહ્યું માની પોતાની પત્ની પર ખિજાતો નથી. વાર્તાનાયિકા જશુને તો તેની પુત્રવધૂથી પણ ડરવું પડે છે. નાયિકા થોડી રૂપાળી છે. જ્યારે એનો પતિ થોડો કદરૂપો છે એટલે કે કાળો છે. જશીના ગામના યુવાનો તેની મશ્કરી કરે છે. જેના લીધે પણ જશીએ ખૂબ હેરાન થયું પડે છે. જશીની સાસુ, જશુને એના પતિના નોકરીના સ્થળે જવા દેતા નથી. જ્યારે જવાનો સમય આવે, ત્યારે અનેક બહાનાં કાઢી ભૂપેન્દ્રરાયથી દૂર જ રાખે છે. એટલા માટે તો એના દિવરના દીકરા પંકજ કરતાં એનો દીકરો નયન લગભગ દસેક વર્ષ નાનો છે. ભૂપેન્દ્રરાય અને એના નાના ભાઈનાં લગ્ન સાથે જ થયાં હતાં. છતાં સાસુની પળોજણને લીધે આ પરિસ્થિતિ જશીના જીવનમાં આવે છે. જશી હંમેશાં પોતાની સાસુ વિશે ખરાબ જ વિચારે છે. જશુને લગ્નનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ સાસુ દ્વારા ખૂબ સત્તામણી કરવામાં આવે છે. જશી ચોથા ધોરણ સુધી ગુજરાતી ભણી છે. પરંતુ એના પતિને અંગ્રેજીનો શોખ છે. એટલે એને અંગ્રેજી શીખવા માટે કહેવામાં આવે છે. જશી, સાસુના મૃત્યુ પછી એની પકડમાંથી છુટકારો તો મેળવે છે. પરંતુ એ હાશકારો વધુ રહેતો નથી. કારણ કે પુત્રવધૂ આવવાથી એ એનાથી દબાતી રહે છે. પુત્ર એના પિતા જેવું વર્તન કરતો નથી. એટલે જશી ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે, ‘હે ભગવાન, તારે આપવું જ હોય તો થોડાં વર્ષો પ્રભાબહેન જેવું જીવવાનું આપ.’ (એજન-પૃ. ૬૧) આમ, આપણે ભાવક તરીકે વિચારી શકીએ કે જશીને જીવનમાં કેટલી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હશે. જશીની વેદના-સંવેદના આ વાર્તામાં બરાબર ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. જશીની વેદના માનવસમાજની ઘણી નારીની વેદના હશે. આ બતાવવામાં લેખિકા સફળ થયાં છે, એટલે જ તો વાર્તાનું શીર્ષક છે ‘બળ્યું આ જીવવું.’

‘ગમતું જીવન’ વાર્તામાં લેખિકાએ એક સમૃદ્ધ અને શાંતિપ્રિય કુટુંબ સાથે સામેની બાજુ રહેવા આવેલા કુટુંબના દાદાજીના સંવેદનનું જે ચરિત્રચિત્રણ કર્યું છે, એમાં વાર્તાકારની સૂઝ દેખાઈ આવે છે. નરેશભાઈ, રેખાબહેન એમનો દીકરો ભાવિક, પુત્રવધૂ મમતા તથા બે પૌત્ર અમલ અને ચિન્દુ... આ કુટુંબ સમૃદ્ધ જ નહીં, પરંતુ એટલું જ શાંતિથી જીવન જીવનારું છે

અને સંસ્કારી પણ છે. એમના ઘરની સામેની બાજુમાં બે-એક વર્ષથી રહેવા આવેલા કુટુંબના દાદા, ચિન્ટુને કંઈક પૂછી જાય છે. ચિન્ટુને ઝાઝી સમજ પડતી નથી. પરંતુ ચિન્ટુની દાદીને એની વાતમાં રસ પડે છે. સામેવાળા દાદા જે રીતે હેરાન થાય છે એ જોતાં ભાવકને તો એવું લાગે છે કે એની પુત્રવધૂ જ હેરાન કરતી હશે. પરંતુ વાર્તાના અંતમાં જે ઘટસ્ફોટ થાય છે તેનાથી નરેશભાઈનો આખો પરિવાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. સામેવાળાં દાદા અને દાદી બંને સરકારી નોકરીમાં અધિકારી તરીકે ફરજમુક્ત (નિવૃત્ત) થયાં છે. એમનો એક દીકરો અને પુત્રવધૂ તથા પૌત્ર એમની સાથે રહે છે અને બીજો દીકરો અને એમનો પરિવાર વિદેશમાં વસે છે. જ્યારથી અહીં રહેવા આવ્યાં છે ત્યારથી સોસાયટીના કોઈ પણ સભ્ય સાથે એમને વધુ પરિચય નથી. એમના ઘરમાં કોઈ મહેમાન કે કોઈની પણ આવન-જાવન નથી. એક દિવસ દાદાજી, ચિન્ટુને કંઈક વાત કરી ગયા, જેનાથી ચિન્ટુની દાદી રેખાબહેનને એમની વાતમાં અને એમના વિશે જાણવામાં રસ પડે છે. પરંતુ કોઈને કશી જ ખબર પડતી નથી. એક દિવસ દાદાનો પૌત્ર, ચિન્ટુને બોલાવવા આવે છે. કારણ કે એમની દાદી પડી ગયાં છે. તો એમને ઊભાં કરવા મદદ કરવા માટે આવે છે. રેખાબહેન આ તકનો લાભ લઈ દાદાજી સાથે પરિચય કેળવે છે. દાદાજી વારંવાર અમલ વિશે પૂછે છે. રેખાબહેન પોતાના પતિ નરેશભાઈને વાત કરે છે. નરેશભાઈ કોઈના જીવનમાં દખલ કરવા ના કહે છે. છતાં રેખાબહેનનું મન માનતું નથી. રેખાબહેનને એક દિવસ દાદા એવું કહે છે કે તમારો દીકરો અમલ મને છૂટાછેડા અપાવશે? રેખાબહેન પોતાના પૌત્ર સાથે આ વિશે વાત કરે છે. પરંતુ અમલ એવું જણાવે છે કે છૂટાછેડા માટે દાદાજીની અરજી ન ચાલે. તે તો એમના દીકરાએ જ કરવી પડે.’ ત્યારે દાદા ખૂબ ગુસ્સે ભરાય છે અને રેખાબહેનને કહે છે કે ‘કોણે કહ્યું મારા દીકરાને છૂટાછેડા લેવા છે? હવે ડઘાવાનો વારો રેખાબહેનનો હતો.’

‘હું તો તમને બહુ ડાહ્યા માણસ ગણતો હતો. તમે આવી અફવા ફેલાવો?’ (એજન-પૃ. ૬૮). ભાવિક અને નરેશભાઈએ રેખાબહેનને આ વાતથી દૂર રહેવાની વાત કરી. રેખાબહેનને જે ભ્રમ હતો કે તે એના મનના ઊંડાણ સુધી પહોંચી ગયા છે, પરંતુ તે ભ્રમ ખોટો પડ્યો. દાદા નાનપણથી પોતાની માતા દ્વારા દોરેલા ચોકડામાંથી બહાર આવી શક્યા નથી. લગ્ન પણ માતાના કહેવાથી થઈ ગયાં. એમાં પણ પોતાની મરજી ન ચાલી. પત્ની એટલો બધો કરિયાવર લઈને આવી કે ઘરમાં ક્યાંય પગ મૂકવાની જગ્યા જ ન રહી. પત્નીએ કૂંડાળાંઓ કરવા માંડ્યાં, પૈસા, સગાંસંબંધી વગેરેના કૂંડાળાંમાં નાયક ફસાતો ગયો. જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં તેને બહાર આવવું છે અને થોડું જીવન જીવવું છે. એટલે તે પત્ની પાસેથી છૂટાછેડા લેવા માંગે છે. ‘તમારો દીકરો એ મને અપાવી શકશે?’ તેની આ વાત સાંભળી રેખાબહેન સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નજરોથી દૂર થતી પેલી દાદાની આકૃતિ, રેખાબહેનની નજર ધૂંધળી થઈ. આ આકૃતિ સ્પષ્ટ તથા પોતાના ગમતા જીવન તરફની ગતિ હતી. આ વાર્તામાં નારીસંવેદન કરતાં, પુરુષસંવેદન વધુ છે. પુરુષની યાતના એવી છે કે ન તો કોઈને કહી શકે! કે ન એ સહન કરી શકે! આખા વાર્તાસંગ્રહમાં આ એક જુદી રીતે કહેવાયેલી વાર્તા છે.

‘કોના વાંકે?’ વાર્તામાં નાયિકા સ્વીટી એના મોટાભાઈ બોબીની સ્કૂલમાં જ ભણે છે. બંને ભાઈ-બહેન વચ્ચે રંગ-રૂપનો જમીન-આસમાનનો ફેર છે. સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓ અંદરોઅંદર વાતો કરે છે. જેનાથી સ્વીટીને ખૂબ દુઃખ થાય છે. વેકેશનમાં દાદીને ઘેર જાય છે. ત્યાં પણ દાદી બોબીનાં ખૂબ વખાણ કરે છે અને સ્વીટીનો રંગ જોઈ એને કાળકા માનો અવતાર માને છે. છતાં બોબી, બહેનને ખૂબ વહાલ કરે છે. મને તો બોબી ગમે

છે. સાથે મમ્મીની એક બહેનપણીને પણ બોબી ખૂબ ગમે છે. પપ્પાના ભાઈબંધ ધર્મેન્દ્ર તો બોબીની પપ્પા પાસે વારંવાર માગણી કરે છે. એક દિવસ ઘરે કોઈ ન હતું, ત્યારે પપ્પાના મિત્ર ઘરે આવે છે. સ્વીટીને આઈસક્રીમ લેવા મોકલે છે અને બોબીને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બોબી પપ્પાના મિત્રના હાથમાં એક બચકું ભરી હાથ ઉપર દાંત પાડી દે છે. એ જ દિવસે પપ્પા, બોબી ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થયા. અહીં માનવસમાજના ત્રીજા જેન્ડરની વાત ભાવક સમજી શકે છે. લેખિકાએ આ વાર્તામાં આ વાતને કેટલી હળવાશથી અહીં રજૂ કરી છે એ જ એમની કુશળતા છે. બોબીને પપ્પા સૂચન કરે છે કે મરદની જેમ ટટ્ટાર ચાલવા માટે કહે છે. પછીથી બોબી સ્વીટી કે બીજા મિત્રો સાથે રમવાનું છોડી ઘરમાં જ રહે છે અથવા મમ્મીને ઘરકામમાં મદદ કરે છે. એક વખત રાત્રે એમનો ઘાટી અને બોબી વચ્ચે કશું અઘાટિત ઘટના થાય છે. તે સમય દરમિયાન બોબી ચીસ પાડી ઊઠે છે. પછી ઘાટીને ઘેરથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. ‘મારો છોકરો જ આવો શિખંડી?’ (એજન-પૃ. ૭૨), બોબી સાથે શાળામાં બનેલી ઘટના સંદર્ભે ગંભીર થાય ત્યાંથી બોબીને હોસ્ટેલમાં મૂકવાની વાત થાય છે. પછી મમ્મી, બોબીના ઓપરેશનની વાત કરે છે. પરંતુ પપ્પા પોતાની છાપ બગાડવા માટે આ વાતનો અસ્વીકાર કરે છે. હેબતાઈ ગયેલો બોબી રૂમમાં પુરાઈ રહે છે. સ્વીટીને ખબર પડે છે કે તેનો ભાઈ ટ્રાન્સજેન્ડર છે ત્યારે સ્વીટી કહે છે કે પોતાનો ભાઈ આવો હોઈ જ ન શકે! સ્કૂલમાં ભાષણ સમયે બાળકોને પ્રશ્ન પૂછવા જણાવવામાં આવે છે ત્યારે એક બાળક પ્રશ્ન પૂછે, ‘ધારો કે ઈશ્વર કોઈ ભૂલ કરે તો? (એજન-પૃ. ૭૪). આ પ્રશ્નને લીધે હોલમાં શાંતિ પથરાય છે. આ શાંતિમાં બોબીના શ્વાસનો અવાજ ચારે તરફ પથરાય છે. ઉપરોક્ત વાર્તામાં લેખિકાએ માની સંવેદના, બહેનની અણસમજુ વેદના તથા પિતાનું દુઃખ અને બોબીનું સંવેદન માનવસમાજમાં કેવી રીતે પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે એનું નિરૂપણ ખૂબ સુંદર રીતે આલેખ્યું છે.

‘ઝુરાપો’ વાર્તામાં નાયક લગભગ ૧૪-૧૫ વર્ષનો હશે. તે વિદેશ જતો રહે છે અને ત્યાં રહી ડોક્ટરની પદવી મેળવે છે. નાયક વિદેશ જતાં પહેલાંના ઘરનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન કરે છે તે જોતાં એવું લાગે છે કે નાયકનું ઘર કોઈ ગામડામાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં જે શબ્દો બોલાય છે જેવા કે પાણિયાદું, પનિહારી, સીંચણિયું, ધીરિયો વગેરે દાદાનું સાવ નાનું ગામ, ઘરની આજુબાજુ લીમડાઓની હાર હોય, ઘર આખું લાકડાંથી બનાવેલું, ઘરની દીવાલોમાં ગોખલા પણ હતા. હીંચકે ઝૂલવાની વાત કે ભેંસની ગમાણની વાત હોય, ઘરના ઓરડાનું વર્ણન, ઘરના રસોડામાં ગોઠવાયેલી બધી વસ્તુઓનું વર્ણન, નાહવાની ઓરડીમાં ગરોળી, ઉંદર વગેરે તેમજ એની પાછળના બાગે ફૂલો અને એની આજુબાજુ ચીકુડી, નાળિયેરી, આંબલી, સીતાફળી, જામફળી અને અનેક જાતની કેરીઓનું વર્ણન... વાર્તામાં પ્રકૃતિ-નિરૂપણ એટલી સરસ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે ભાવકના મનને ઠંડક મળે. સાથે ચૂલા પર બનતા હાંડવાનું વર્ણન. એનાથી પણ વધુ મજા તો રાત્રિ દરમિયાન સૂવા માટે બધા સાથે થયેલી પથારીઓમાં પડ્યા-પડ્યા ગીતો ગાવાનાં, પત્તાં રમવાનાં વગેરે... એને વિદેશમાં આ બધી વાતોનો ઝુરાપો રહે છે. કારણ ત્યાં (વિદેશમાં) જે ગામડાના દાદાજીના ઘરની રોમાંચવાળી યાદો આવે છે તે ત્યાં નથી. જેથી નાયકનું મન ઝુરાપો અનુભવે છે. પોતાના વતન સાથે માંડ પંદરેક દિવસનો સહવાસ ગાળ્યો હશે, એની અમીટ છાપ વાર્તા નાયકના મનપટ ઉપર કોઈ અપ્રતિમ છાપ છોડી જાય છે, જ્યાં એનાં દાદા-દાદી, ભાઈ-બહેન, કાકા-કાકી એવી જ છાપ એના હાથમાં બંધાયેલી છે. આટલાં વર્ષોથી આ ગામ માટે, આ સ્વજનો માટે અને આ પ્રદેશ માટે એ વિદેશમાં ઝૂરતો રહે છે. નાયક વતન પાછો આવે ત્યાં મિલાન ઍરપોર્ટના ચાર

કલાકના રોકાણમાં પણ તે ઍરપોર્ટની બહાર જે ટેકરીઓ તરફ આકર્ષાય છે, તો ઍરપોર્ટથી કાર પોતાના ઘર તરફ જતા પોતાનું ગામડું ભૂલતો નથી. ગામડાનો રસ્તો હવે પાકો થઈ ગયો છે. ગામડું ધીમે ધીમે બદલાઈ ચૂક્યું છે. ગામમાં એક ઘર પાસે કાકાએ ગાડી ઊભી રાખી. નાયકના મનમાં તો એમ જ કે કાકાના કોઈ મિત્રનું ઘર હશે પરંતુ જે ઘરની કાયાપલટ કરવામાં આવી છે તે પોતાનું ઘર છે. કાકા, નાયકને ઘરની સરપ્રાઈઝ આપે છે પરંતુ નાયકનું મન તો પેલો લીમડો, ખાટલો, ભેંસ વગેરે ઝંખે છે. આધુનિક વ્યવસ્થાઓ જોઈ નાયક સ્તબ્ધ બની જાય છે. ઘરની અંદરનાં કબાટો, કોઠી વગેરે બધું જ બદલાઈ જાય છે. પેલી ગરોળી, ઉંદરવાળી નાહવાની ઓરડી તેની જગ્યાએ બાથરૂમ વગેરે તેમજ ઘર પાછળની જગ્યા પણ વેચાઈ ગઈ છે. મનમાં જે ઇચ્છા લઈ નાયક વતનમાં આવ્યો હતો એ તમામ આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે. અમેરિકાની ચાળી ખાતું ઘર પોતાના મનમાંદિરમાંથી વિખેરાઈ જાય છે. લેખિકાએ વિદેશમાં ઊછેરેલા નાયકના મનમાં વતન વિશે જે ઝુરાપો હતો તે અહીં તાદેશ કર્યો છે. આ સંગ્રહની છેલ્લી વાર્તા ‘સિનુ મારો દોસ્ત’ આ વાર્તાની નાયિકા સાહસી છે. જેના લીધે બાનમાં આવેલા પ્રવાસી મિત્રોના બાનમાંથી છુટકારો થાય છે. ગુજરાતથી પ્રવાસીઓ દક્ષિણ ભારતના દરિયાઈ ટાપુનો કૂઝ દ્વારા પ્રવાસ કરે છે. જે ટાપુ પર પ્રવાસી એક દિવસ માટે રોકાય છે ત્યાં કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે તેનું સુંદર વર્ણન આ વાર્તામાં કરવામાં આવ્યું છે. આ ટાપુ પર વસતા લોકોની આર્થિક, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. આ વાર્તામાં પિન્ટુ એનાં મમ્મી-પપ્પા તથા ટપુડયા સાથે દિવાળી વેકેશન દરમિયાન પ્રવાસ કરે છે. જે ટાપુ પર આજે ફરવા આવ્યા છે, ત્યાં પિન્ટુનો નાનકડો છોકરો સિનુ એનો ખાસ મિત્ર બની જાય છે. સિનુ સાથે હોડીમાં, બોટમાં તથા સિનુના ઘરે પિન્ટુ ખૂબ આનંદ માણે છે. જે ટાપુ પર આવ્યા છે ત્યાંના લોકો આ પ્રવાસીઓને પોતાની માંગણી સંતોષવા માટે બાનમાં લે છે. પિન્ટુ આ ટાપુ પર સિનુને પોતાનો બનાવે છે. પોતાના મિત્ર સિનુ સાથે અહીં બંદર આવીને જુએ છે. તો બધા પ્રવાસીઓને અહીંના લોકોએ ઘેરી લીધા છે. સિનુની મમ્મી નાનાં બાળકો માટે ભાત અને સંભાર મોકલાવે છે. સિનુ સાથે પિન્ટુ ભણવા વગેરેની વાતો કરે છે. અહીં ધોરણ દસ સુધીની જ વ્યવસ્થા છે. વધુ અભ્યાસ માટે કોચિન જવું પડે. દવાખાના માટે પણ કોચિન જ જવું પડે છે. અહીંના લોકો માટે જે સુવિધા કરવી જોઈએ, એ પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવી નથી. એટલા માટે પંચાયતના સભ્યો તથા અહીંના બધા લોકોએ ભેગા મળીને પ્રવાસીઓને બાનમાં લીધા છે. આ ટાપુ ઉપર વરસાદ પણ પડે છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લીધે જલદી અંધારું પણ થઈ જાય છે. પિન્ટુના મિત્ર સિનુએ કોચિન શહેર પણ જોયું નથી. ટ્રેન, બસ વગેરે પણ જોઈ નથી. એના ઉપરથી આપણે વિચારી શકીએ, કે અહીં વસતા લોકોની પરિસ્થિતિ શું હશે?

જટી પરથી ફરી પિન્ટુ, સિનુ સાથે આવે છે ત્યારે એની ફિયા પ્રવાસીઓને અહીં જવા નહિ દે એવી વાત કરે છે. ટાપુવાસીઓની સામે કૂઝના એકસો ત્રીસ પ્રવાસી કશું કરી શકે તેમ નથી. સિનુ, પિન્ટુને પોતાના ઘરે લઈ જાય છે. ત્યાં ટી.વી. પર સમાચાર વગેરે જુએ છે. સિનુની મમ્મી અહીંના લોકોને પડતી મુશ્કેલીઓ વિશે પિન્ટુને વ્હાલ કરતાં કરતાં વાતો કરે છે. આ વાત સાંભળી પિન્ટુના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પિન્ટુને પોતાની ટીચરે કહેલું તે સિનુને કહે છે કે ‘જે લોકો પોતાની માંગણી પૂરી કરાવવા ખોટો માર્ગ અપનાવે, તે આતંકવાદી કહેવાય. તમે આતંકવાદી છો?’ (સિનુ મારો દોસ્ત-પૃ. ૮૮). સિનુને કશી સમજ પડતી નથી. બસ એને એટલું જ સમજાય છે કે તું મારો દોસ્ત છે. સિનુ સાથે ભાત અને સંભાર લઈ નાનાં

બાળકોને જમાડવાની વ્યવસ્થા કરે છે. બધા પ્રવાસીઓ રેતમાં બેઠા હતા. પિન્ટુને એની મમ્મી વહાલ કરે છે ત્યારે પિન્ટુ જણાવે છે કે આપણા સમાચાર પણ ટી.વી. પર આવશે. આ સાંભળી વાર્તાનાયિકાના મગજમાં ચમકારો થાય છે. પોતાના પતિ પાસેથી મોબાઇલ લઈ એ કેટલાક ન્યૂઝ ચેનલવાળા મિત્રો ઋષિભાઈ, વસિષ્ઠ કે અંકિત વગેરેને ફોન કરી પોતાની પરિસ્થિતિ જણાવે છે. ટી.વી.માં સમાચારનું પ્રસારણ થતાં જ અહીંના માણસોમાંથી એક માણસ નાયિકાને ધમકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ નાયિકા ગભરાયા વિના એનો સામનો કરે છે. જેથી બધા પ્રવાસીઓનો છુટકારો થાય છે. સરકારે એમની બધી જ માંગણીઓ સ્વીકારી લીધી છે. પિન્ટુ અને બધા પ્રવાસીઓ સાથે કૂલ દરિયામાં આગળ વધે છે. વાર્તાના અંતમાં પિન્ટુ એની મમ્મીને એટલું જ કહે છે કે ‘હું આવતા વેકેશનમાં સિનુને મળવા ફરી આવીશ.’ (એજન-પૃ. ૯૦). એના જવાબમાં મમ્મી કશું જ બોલતી નથી પરંતુ મરક મરક હસે છે.

આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં ભાવવિશ્વનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે, પરંતુ સૌથી રસપ્રદ આ વાર્તાઓનાં વિષયવસ્તુ અને ગૂંથન છે. સર્જકનું જમા પાસું આ વાર્તાઓનાં બાળપાત્રો છે. બાળકોનાં પાત્રોમાં રહેલી સજ્જતા અને સંવેદનશીલતાને વાર્તાસર્જકે ખૂબ જ વહાલથી ઘડી છે. વાર્તાઓ એ બાળપાત્રોના માધ્યમથી આપણી સમક્ષ આવે ત્યારે પરિવાર અને સમાજના સંદર્ભ સહિત આવે છે. હાથ પકડીને જાણે સમાજનાં વિવિધ દૃશ્યો અને સમાજમાં જોવા મળતાં ચરિત્રોને કંમેરાની આંખે આપણને બતાવે છે એમ આ વાર્તાઓનું પોત બંધાયું છે. સાથે સ્ત્રીઓની સમસ્યાથી લઈ બાળકીથી માંડી વૃદ્ધ સુધીની સફર અને માનસિક સંઘર્ષ અને વલણની ભૂમિકાને અહીં શબ્દોના માધ્યમે વાચા આપી, લાઘવથી રજૂ કરી છે.

દ્રૌપદીથી આધુનિક નારીની સંવેદના પ્રગટાવતું નાટક | ઋષિકેશ રાવલ ‘ઋષિરાજ’

જાણીતા યુવા નાટ્યકાર અને ગઝલકાર રૂપે જેમણે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તેવા યુવા ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનિત સર્જક ધ્વનિલ પારેખને નાટક અને કવિતાના સંસ્કાર એમના પિતા રવીન્દ્ર પારેખ પાસેથી ગળથૂથીમાં મળ્યા છે. વળી, બાળપણથી જ સુરતની નાટ્યવૃત્તિઓમાં સક્રિયપણે પ્રવૃત્ત રહીને તેમણે રંગભૂમિની ભૂગોળને સારી રીતે પચાવી તો છે પરંતુ, તેમના પીએચ.ડી.ના સંશોધનકાર્ય માટે પણ તેમણે ‘મહાભારત આધારિત ભારતીય નાટકો’ જેવા વિષય પસંદ કરીને તેમની આ નાટ્યકલાને વિશેષ સુદૃઢ બનાવી છે. અગાઉ એમણે મહાભારતના અતિ મહત્ત્વના પાત્ર ‘ભીષ્મ’ની સંવેદનાઓને લઈને ‘અંતિમ યુદ્ધ’ નામનું દીર્ઘ નાટક આપ્યું હતું, પરંતુ, તેમાં નવ જેટલાં સ્ત્રીપાત્રોને આધારે તેને રંગભૂમિ ઉપર સાકાર કરવું, એ પ્રમાણમાં દિગ્દર્શકની કસોટીરૂપ કાર્ય હતું, પરંતુ, તેમનું આ બીજું દીર્ઘનાટક ‘એક હતી કિષ્ણા’ ચોક્કસપણે નાટ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

આમ તો, મહાભારત અને તેમાંયે વિશેષ દ્રૌપદીનું પાત્ર એ અનેક ભારતીય સર્જકોનો પ્રિય કવનવિષય રહ્યું છે પરંતુ, ધ્વનિલ તેમના આ ‘એક હતી કિષ્ણા’ નાટકમાં મહાભારતના અત્યંત સબળ અને તેજસ્વી સ્ત્રીપાત્ર દ્રૌપદીની વેદના-સંવેદનાઓને જરા જુદા દૃષ્ટિકોણથી

નાટ્યરસિકો સમક્ષ મૂકી આપી છે. આ નાટકમાં તેમણે પુરાણકાલીન નારી દ્રૌપદીની વેદનાને આજની આધુનિક સમયની નારીની સંવેદનાઓ સાથે અદ્ભુત રીતે સાંકળી લીધી છે. ભારતીય નારી ભલે પુરાણકાલીન હોય કે કહેવાતા વર્તમાન આધુનિક યુગની, પણ તેની સ્થિતિમાં હજુ કોઈ જ વિશેષ પરિવર્તન આવ્યું હોય તેવું જણાતું નથી, તેવો માર્મિક કટાક્ષ કરવામાં નાટ્યકાર સફળ રહ્યા છે.

નાટકના પ્રથમ દશ્યમાં કેશવ નામનો એક દિગ્દર્શક મહાભારતના ગૌરવશાળી પાત્ર દ્રૌપદીના જીવન ઉપર આધારિત પોતાના એક નવા અને સર્જનાત્મક નાટકની સ્ક્રિપ્ટ વાંચવા માટે તેની નાયિકા કિષ્નાની રાહ જોઈને બેઠો છે. જોકે, આરંભમાં કિષ્ના આવાં પૌરાણિક-જૂના જમાનાના વિષયવસ્તુવાળાં નાટકોમાં કામ કરવા ઇચ્છુક પણ નથી અને તે સ્ક્રિપ્ટ-રીડિંગ માટે પણ મોડી પડી છે એટલે તેના બહાના રૂપે તે કેશવને જણાવે છે કે, ‘હું શું કરું, શો જ મોડો છૂટ્યો તે?’ કિષ્ના અને કેશવ વાસ્તવમાં એકબીજાને મનોમન ચાહે છે પણ બંનની વિચારસરણી વચ્ચે તદ્દન વિરોધાભાસ છે. કિષ્ના પ્રેક્ષકોને એક ક્ષણ પણ વિચારની તક આપ્યા વિના સતત ચીલાચાલુ કોમેડીમાં રચ્યાપચ્યા રાખીને, અનેક શો ભજવીને ઢગલો રૂપિયા રળી આપતાં વ્યવસાયિક નાટકો કરવામાં માને છે તો સામે પક્ષે કેશવ ભલે પૈસા ઓછા મળે પણ રંગભૂમિ ઉપર કંઈક નવું સર્જનાત્મક નાટક કરીને આત્મસંતુષ્ટિ મેળવવામાં રસ ધરાવનાર યુવા દિગ્દર્શક છે. પણ કિષ્ના જણાવે છે કે, ‘આ આત્મસંતોષને બ્રેડ ઉપર લગાડીને ચાટ્યા કર !’ હાલમાં કિષ્ના ‘પતિ નામે ફટફટિયું’ નામના રૂપિયા રળી આપતા નાટકમાં કામ કરતી હોવાથી આવા પૌરાણિક કંટાળાજનક જણાતા નાટકમાં કામ કરવાની ના પાડે છે. પરંતુ, ચર્ચાને અંતે કિષ્ના એટલું તો સ્વીકારે છે કે કેશવ ધંધાદારી નાટકો કરતાં જુદાં-સારાં તેમજ ઉત્તમ નાટકો બનાવે છે અને તેનો ચોક્કસ પ્રેક્ષકવર્ગ પણ છે, તો કેશવ પણ એ કબૂલે છે કે કિષ્ના ભલે માત્ર સસ્તા જોક્સથી ભરેલાં નાટકોમાં કામ કરતી હોય પણ અભિનય તો સુંદર જ કરે છે...! ત્યારે હસતાં-હસતાં કિષ્ના, કેશવને પોતાના મનમાં તેના પ્રત્યે રહેલી પ્રેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરતાં જણાવી દે છે કે, ‘ખાલી મારી એકિટંગ જ ગમે છે કે પછી હું પણ...?’ અંતે બંને નાટકની સ્ક્રિપ્ટ વાંચવાનું શરૂ કરે છે.

આમ, નાટ્યકારે અહીં નાટકમાં નાટકની પ્રયુક્તિનો સફળતાથી વિનિયોગ કરીને નાટકનો આરંભ કર્યો છે. જોકે, આ પ્રકારની પ્રયુક્તિ આપણને જાણીતા નાટ્યકારો લાભશંકર ઠાકરના ‘પીળું ગુલાબ અને હું’, મધુરાયના ‘કોઈ પણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો?’, હસમુખ બારાડીના ‘આ આખું આયખું ફરીથી’ જેવાં દીર્ઘ નાટકો કે સતીશ વ્યાસના ‘તીડ’ અને ચીનુભાઈના ‘બાથટબમાં માછલી’ જેવાં એકાંકીઓમાં જોવા મળે જ છે. આમ, એક બાજુ નાટકની સ્ક્રિપ્ટ વંચાતી જાય છે તો બીજી બાજુ નાટક મંચ ઉપર ભજવાતું જાય છે. હવે કેશવે લખેલા પૌરાણિક કથાવસ્તુવાળા નાટકની ભજવણીની શરૂઆત થાય છે.

મંચના બીજા ભાગમાં પ્રકાશ અને મંત્રોચ્ચારની સાથે કેટલાક ઋષિમુનિઓ અને મહારાજ દ્રુપદ ચર્ચાઓ કરતા દેખાય છે, જેમાં મહારાજા દ્રુપદ પોતાના અપમાનનો બદલો લઈ શકે તે માટે એક પરાક્રમી પુત્રની અપેક્ષા રાખી રહ્યા હતા ત્યાં યજ્ઞકુંડમાંથી પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે દ્રૌપદીની થયેલી ઉત્પત્તિને તેઓ અમંગલ ઘટના ગણાવે છે, તો ઉપસ્થિત મુનિ એમની આ ધારણાનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે, ‘યજ્ઞકુંડમાંથી અવતરેલી આ કન્યા ભલે અવાંછનીય હોય પણ એ તમારી કીર્તિ વધારશે અને તમારા કુળને શોભાવશે... ભારતવર્ષ જે નારીની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે તેવી અસાધારણ, અપ્રતિમ સૌન્દર્ય ધરાવનાર કન્યાએ તમારા

કુળમાં જન્મ લીધો છે એનો ગૌરવપૂર્ણ સ્વીકાર કરો...' અહીં પુરાણકાળમાં પણ રાજા દુપદના મુખે પુત્રીજન્મ પ્રત્યેનો અભાવ પ્રગટ થાય છે. જોકે, પુત્રીજન્મ પ્રત્યેનો અભાવ તો આજના કહેવાતા વિકસિત સમયમાં પણ ક્યાં ઓછો થયો હોય તેવું અનુભવાય છે? આજના આધુનિક શિક્ષિત સમાજમાં પણ ઘણાં લોકો આજેય 'દીકરીને સાપનો ભારો' ગણે છે. અંતે ઋષિમુનિની સમજાવટથી રાજા દુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને પુત્રી દ્રૌપદીને 'જે કાર્ય માટે તમારું અવતરણ થયું છે એ પરિપૂર્ણ થાઓ' એવા આશીર્વાદ આપે છે. પરંતુ, નાટકની નાયિકા કિષ્ના નાટકના સંવાદોમાં આવતા સંસ્કૃતમય-તત્સમ શબ્દો સાંભળીને જ ગભરાઈ જાય છે ત્યારે કેશવ એને નાટકની ભાષા કે દ્રૌપદીના જન્મના ચમત્કારની ચર્ચામાં પડવા વિના દ્રૌપદીના જીવનનું મહત્ત્વ સમજવા ઉપર ભાર મૂકે છે, ત્યાં મંચના બીજા ભાગમાં દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ પ્રવેશે છે.

દ્રૌપદી પોતાના જન્મ સમયના તિરસ્કારનો વસવસો કૃષ્ણ સમક્ષ વ્યક્ત કરતાં કૃષ્ણ તેને અતીતની વાત ભૂલી આગામી સમયમાં થનારા તેના સ્વયંવરમાં પિતાએ મૂકેલી મત્સ્યવેધની આકરી શરત પ્રત્યે ધ્યાન દોરે છે. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાનો લગાવ પ્રગટ કરતાં કૃષ્ણ પોતાના મૈત્રીધર્મ કરતાં યાદવોની એકતા સ્થાપિત કરવાના રાજધર્મને આગળ કરી દ્રૌપદીને સ્વયંવર સ્વીકારી લેવાનો આગ્રહ કરે છે. વળી, કૃષ્ણ પ્રત્યેના અસીમ સ્નેહને કારણે જ કૃષ્ણના અતિપ્રિય એવા અર્જુનને જ પોતાના પતિ રૂપે માનીને મૈત્રીધર્મ માટે પોતાની ઇચ્છાઓનું બલિદાન આપતાં ખચકાતી નથી. અહીં નાટ્યકાર પરોક્ષ રીતે એ પણ સૂચવી દે છે કે, સ્ત્રી એ પૌરાણિક યુગની હોય કે, વર્તમાન યુગની પરંતુ કોઈના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ સમક્ષ એ ગમે તેવું બલિદાન આપતાં પણ અચકાતી નથી અને આમેય જીવનમાં ડગલે ને પગલે એ કટેલીય વાર એ મને કે કમને પોતાની ઇચ્છાઓનું બલિદાન આપતી જ હોય છે !

નાટકમાં દ્રૌપદીના સ્વયંવરના દશ્યનું રીડિંગ થતું હોય છે તેવામાં જ રાત્રે બહુ મોડું થયું હોવાથી નાયિકા કિષ્નાના પિતા ઘેર આવવા માટે ફોન કરતાં જણાવે છે કે, 'દીકરા, તું આટલી મોડી રાત સુધી બહાર રહે તો ચિંતા તો થાય જ ને?' ત્યારે નાયિકા કિષ્ના વર્તમાન સમયમાં પણ દીકરાઓ કરતાં દીકરીઓની સ્વતંત્રતાઓ ઉપર અનેક પ્રકારનાં નિયંત્રણો લાદતાં માતા-પિતાઓ ઉપર પરોક્ષ રીતે કટાક્ષ કરતાં જણાવે છે કે, 'યજ્ઞકુંડમાંથી જન્મવાથી જ અવાંછનીય નથી થવાતું. માના ગર્ભમાંથી જન્મવાથી પણ તમને તિરસ્કાર તો મળે જ છે', એમ કહીને નાયિકા કિષ્ના વિદાય લે છે અને મંચ ઉપર અંધકાર છવાય છે.

મંચ ઉપર પુનઃ પ્રકાશ ફેલાય છે ત્યારે નાટકનો નિર્માતા ગોરજીયા કેશવને પૂછે છે કે, 'નાટકમાં કોમેડી છે કે નહિ? અને તું તારા નાટકમાં વર્તમાન સમયની વાત કેમ કરતો નથી?' અહીં નિર્માતાને ટિકટબારી કે નાટકની સફળતાની ચિંતા હોય તે પણ અહીં સાહજિકતાથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેના જવાબમાં કેશવ કહે છે કે, 'મને તો આજે પણ દરેક સ્ત્રીમાં દ્રૌપદી જ દેખાય છે.' વાત પૌરાણિક યુગની હોય કે અત્યારની, પણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં તો આજેય કોઈ પરિવર્તન આવ્યું હોય તેવું જણાતું નથી. માત્ર એ વાતને રજૂ કરવાની શૈલી જ બદલાઈ છે, 'એવામાં જ કિષ્ના પ્રવેશીને કેશવને જણાવે છે કે, 'સારું થયું કે, દ્રૌપદી યજ્ઞકુંડમાંથી કન્યા રૂપે અવતરી, જો એ બાળકી રૂપે જન્મી હોત અને તેના મા-બાપના માથે એને બાળપણથી પાળીપોષીને મોટી કરવાની જવાબદારી આવી હોત તો એની સ્થિતિ શું થાત?'

એવામાં મંચના બીજા ભાગમાં સ્વયંવરમાં વિજેતા બનીને અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને દ્રૌપદી પ્રવેશે છે, અને માતા કુંતી લાવેલી ભિક્ષાને સરખે ભાગે વહેંચી નાખવાનું કહે છે એટલે

કુંતી અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે સંવાદ થાય છે કે, ‘પત્નીને તો કઈ રીતે વહેંચી શકાય?’ ત્યારે યુધિષ્ઠિર એવી દલીલ કરે છે કે, ‘આ જ માત્ર એવો ઉકેલ છે કે, જેના કારણે ભાઈઓમાં તિરાડ નહિ પડે અને વળી, ગત જન્મમાં મહાદેવજીએ એને પાંચ પતિઓનું વરદાન તો આપેલું છે એટલે આ જ એની નિયતિ છે.’ આમ પરિવારની અખંડિતતા માટે ફરીવાર દ્રૌપદીની અનિચ્છાએ પણ તેની અપેક્ષાઓનું ભલિદાન દેવાય છે અને તે પાંચ પતિઓની પત્ની રૂપે વહેંચાઈને પાંડવોની પટરાણી બને છે. અહીં કેશવ અને કિષ્કાની ચર્ચા દ્વારા નાટ્યકાર પરોક્ષ રીતે એ વાતનો પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી દે છે કે, ઘણી વાર અતિશય સુંદરતા પણ સ્ત્રીઓ માટે ઘાતક બનતી હોય છે. કેમ કે, એ સૌન્દર્યને કારણે તે સ્ત્રી કોણ જાણે કેટલાય પુરુષોની કુદષ્ટિનો ભોગ બનતી હશે!

ત્રીજા દશ્યમાં કિષ્કા બેઠી-બેઠી દ્રૌપદી વિશે વિચારતી હોય છે કે, તેણે પોતાના પ્રિયસખા કૃષ્ણને કારણે જ અર્જુનને મનોમન પ્રેમ કર્યો અને એના પ્રેમને કારણે જ તે પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે વહેંચાઈ પણ ખરી ! તો શું આપણે જેને ખરેખર અતિશય પ્રેમ કરતા હોઈએ છીએ તેને ક્યારેય વાસ્તવમાં આપણી ચિંતા હોય છે ખરી? કિષ્કાના મનોમંથન દરમ્યાન જ તેના એક બોયફ્રેન્ડનો ફોન આવે છે, જે કિષ્કા સિવાય ચિત્રા નામની એક અન્ય યુવતીને પણ ચાહતો હોય છે અને તેની જાણ થતાં જ કિષ્કા અતિશય કોધે ભરાઈને તે યુવકને જણાવે છે કે, ‘તમે પુરુષો સમજો છો શું? તમે ગમે તેટલાં લફરાં કરો તો ચાલે અને પેલી દ્રૌપદીએ કાયદેસર પાંચ પતિ સાથે લગ્ન કર્યાં તોપણ એને બદનામ કરો છો? દ્રૌપદીએ અર્જુનને ખૂબ ચાહ્યો પણ અર્જુને પોતે સુભદ્રા, ઉલુપી અને ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરીને પોતાના પ્રેમને વહેંચી દીધો?’ અહીં દ્રૌપદીને થયેલા અન્યાયને જોઈને કિષ્કાનો એક નારીસહજ આકોશ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રગટ થઈ જાય છે, જોકે, હવે આવા જૂના જમાનાનાં નાટકો ન કરવા કહેતી કિષ્કા પોતે જ ધીમે-ધીમે દ્રૌપદીની વેદનાને અનુભવી તેના પાત્રમાં પરિવર્તિત થતી હોય તેવું અનુભવાય છે.

કેશવ અને કિષ્કા નાટકમાં આગળનું દશ્ય વાંચવાનું શરૂ કરે છે ત્યાં જ મંચની બીજી બાજુ પાંડવોની પટરાણી દ્રૌપદી દેખાય છે અને પોતે પાંડવોની પટરાણી પાંચ પતિઓમાં વહેંચાઈ અને પોતાનો પ્રિય પતિ અર્જુન પણ ધીમે-ધીમે સુભદ્રા, ચિત્રાંગદા અને ઉલુપીમાં વહેંચાતો જાય છે ‘પોતાનું જીવન એટલે ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલું જીવન’, – એવી વેદના પોતાના અટ્ટહાસ્ય સાથે પ્રગટ કરે છે ત્યારે કૃષ્ણ પ્રવેશીને તે માટે રાજધર્મને જવાબદાર ઠેરવે છે પણ દ્રૌપદી તેની આ દલીલને નકરતાં કહે છે કે, ‘પહેલાં યાદવોની એકતા માટે અને પછી પાંડવોની એકતા માટે જ રાજધર્મ શું કામ નિભાવવાનો? અને તે માટે મારો જ ભોગ શું કામ લેવાય? શું એ બધાં લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવા માટેનું સાધનમાત્ર છે?’ ત્યારે કૃષ્ણ એને સમજાવે છે કે, ‘પ્રત્યેક મોટા કાર્ય પાછળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થને ત્યજવો પડે છે અને યજ્ઞકુંડમાંથી તારી પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ ત્યાં ઉપસ્થિત મુનિઓએ પણ રાજા દુપદને કહ્યું હતું કે, કોઈ અસાધારણ કાર્ય કરવા માટે જ તમારે કેટલું ધૈર્ય કૃષ્ણ? પાંચ-પાંચ પતિઓની પત્ની બની કે પાંચે અન્ય ત્રણ રાણીઓ સાથે પણ લગ્ન કર્યાં? હવે ક્યાં સુધી ધીરજ ધરું?’ જ્યાં કિષ્કા અચાનક કેશવને પૂછી બેસે છે કે, ‘આ કૃષ્ણ મિત્રતાના બહાના હેઠળ દ્રૌપદી પાસે કેવાં-કેવાં કામ કરાવશે? એ ભલે કૃષ્ણની બહેન હોય પણ આપણ જેને દિલથી ચાહતા હોઈએ એની બધી જ વાતો ગમે કે ન ગમે તોય તેને સ્વીકારી શું કામ લેવાનું?’

ચોથા દશ્યમાં દ્રૌપદીના કેશપાશથી આકર્ષિત થયેલા પાંચેય પાંડવો કમશ: તેના કેશ

સંમાર્જિત કરતા-કરતા વિવિધ પ્રણયસભર સંવાદો બોલીને પોતાની પ્રેમભરી લાગણીઓ પ્રગટ કરે છે, ત્યાં મંચના બીજા ભાગમાં કિષ્ના અને કેશવ વચ્ચે રાજસભામાં દ્રૌપદીના દુઃશાસને ખેંચેલા વાળ અને ચીરહરણ અંગે સંવાદ થતાં વળી પાછો કિષ્નાનો નારીસહજ આકોશ પ્રગટ થઈ જાય છે કે, 'ચીરહરણ સમયે તેના પાંચેય પતિઓ શું કરતા હતા? અને શું દ્રૌપદી એ દુર્યોધનની અંગત માલિકીની વસ્તુ હતી?' એટલામાં મંચના બીજા ભાગમાં રાજસભામાં ચીરહરણથી અપમાનિત થયેલી પાંચાલી રાજસભામાં ઉપસ્થિત વડીલો તથા પોતાના પાંચેય પતિઓની લાચારી અને કૌરવોની નિર્લજ્જતા પ્રત્યે આકોશ પ્રગટ કરે છે. અહીં ભીમ દુઃશાસનનું રક્તપાન કરવાની તો ત્યાં સુધી દ્રૌપદી પોતાના કેશ મુક્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

પાંચમા દશ્યમાં દ્રૌપદીના આ અપમાનથી વિચલિત થયેલી કિષ્ના ઊંઘ ન આવતાં આમથી તેમ આંટા મારે છે ત્યારે નાટ્યકાર ત્યાં દ્રૌપદીનો પ્રવેશ કરાવે છે. દ્રૌપદી સ્વયં કિષ્નાને તેની અસ્વસ્થતા વિશે પૂછતાં કહે છે કે, 'આપણી વચ્ચે યુગોનું અંતર છે, છતાં તને મારી વાતથી પીડા શું કામ થાય છે?' ત્યારે તેના જવાબમાં કિષ્નાના મનમાં રહેલો પેલો નારીસહજ આકોશ ફરીથી પ્રગટ થઈ જાય છે કે, 'હું પણ તારી જેમ એક સ્ત્રી જ છું... યુગ ભલે બદલાવો હોય પણ સ્ત્રીનું શરીર એક વસ્તુમાત્ર છે,' અને ત્યાં કિષ્નાનો પોતાનો કેશવ માટેનો પ્રેમ પણ પ્રગટ થઈ જાય છે. એવામાં મંચના બીજા ભાગમાં રાજસભામાં દ્રૌપદી સાથે બનેલી ઘટના બદલ પાંડવો, દ્રૌપદી સમક્ષ તેની ક્ષમા માંગવા આવ્યા છે ત્યારે દ્રૌપદી એ સમયે તે દરેકની પાસે વ્યક્તિગત રીતે પોતાની લાચારીનો જવાબ માંગે છે. અંતે યુધિષ્ઠિર આ ઘટનાને માત્ર દુર્યોધને ભૂતકાળમાં થયેલા પોતાના અપમાનનો લીધેલો બદલો ગણાવે છે. ત્યારે કૃષ્ણ પ્રવેશીને તે વાતને સમર્થન આપતાં કહે છે કે, 'રાજસૂય યજ્ઞ વખતે જ્યારે તે દુર્યોધનને 'આંધળાનો પુત્ર આંધળો' કહીને અટ્ટહાસ્ય ન કર્યું હોત તો દ્યૂતસભામાં તારે આ વિલાપ ન કરવો પડ્યો હોત !' ત્યારે દ્રૌપદી કહે છે કે, 'મેં એ વાત ઉચ્ચારી જ નથી... પણ માત્ર અસૂયાથી પીડિત દુર્યોધને આ વાત ઉપજાવી કાઢી છે.' અહીં કૃષ્ણ રાજસૂય યજ્ઞ વખતે શેરડી કાપતાં જ્યારે પોતાની આંગળી કપાઈ જાય છે ત્યારે દ્રૌપદી પોતાની સાડીનો છેડો ફાડીને તેની લોહીનીતરતી આંગળી ઉપર બાંધે છે તે ઘટનાની ઋણમુક્તિ માટે કૃષ્ણએ રાજસભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાં હતાં એવો ખુલાસો કરે છે ત્યારે દ્રૌપદી કૃષ્ણને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, 'મારું એ ઋણ તારી ઉપર ન હોત તો તું મને સહાય ન કરત?' તેના જવાબમાં કૃષ્ણ દ્વિધાયુક્ત જવાબ આપે છે કે, 'પાંચાલી ! આ પ્રશ્નનો જવાબ તું તારી જાતને પૂછ, કેમ કે, તને મારી ઉપર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા છે અને તે શ્રદ્ધા જ તને જવાબ આપશે, તું ધીરજ ધર' અંતે ધીરજની વાત આવતાં દ્રૌપદી જણાવે છે કે, 'રાજસભામાં મારું અપમાન થયું ત્યારે તું ઋણમુક્તિ ઈચ્છતો હતો? તું તો મારી શ્રદ્ધા હતો અને તે જ મારી શ્રદ્ધાનો છેદ ઉડાડી દીધો? હવે મારી શ્રદ્ધા જ ડગમગી ગઈ છે ત્યારે કોના સહારે હું જીવીશ?' એમ આર્કદની સાથે નાટકનો પ્રથમ અંક અહીં પૂરો થાય છે.

નાટકના બીજા અંકના પ્રથમ દશ્યમાં કિષ્ના સ્વયં દ્રૌપદીની વેદના જાણે અનુભવતી હોય તેમ વિચારતી બેઠી છે ત્યાં એક પછી એક પાંચ યુવકોનો મંચ ઉપર પ્રવેશ થાય કે, જેમણે કિષ્નાની નિખાલસતાનો લાભ લઈને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું વચન આપી, તેનો ગેરલાભ ઉઠાવ્યો છે અને હવે લગ્ન કરવાનાં પોતાનાં વચનોમાંથી ડગી ગયા છે. પરિણામે કિષ્ના આકોશપૂર્ણ બોલી ઊઠે છે કે. 'ભરી રાજસભા હોય, કલકત્તા હોય કે અમદાવાદ, હોટલનો

૩મ ઢોય કે ઘરની દીવાલ ઢોય, પુરુષો ઢ્વારા સ્ત્રીને પીંજવામાં આવે છે ત્યારે તેનું શરીર પીંજાતું ઢોય છે, પણ અંદરનો જવાળામુખી સતત ધબકતો રહે છે; મારી ભીતર પણ એક જવાળામુખી છે અને એ ઢ્રૌપદીની ભીતર પણ ! એ તો અગ્નિકન્યા હતી, એની જવાળાના દાહક સ્પર્શથી કોણ બચી શકશે? આમ, કહીને કિષ્ના એવું સૂચવી દે છે કે સ્ત્રી ભલે પુરાણકાલીન ઢ્રૌપદી ઢોય કે આજની કિષ્ના, પણ તેની વેદના તો સરખી જ રહેવાની ! આ સંવાદોમાંથી કિષ્નાનું ધીમે-ધીમે ઢ્રૌપદીમાં રૂપાંતર થતું અનુભવી શકાય છે. એવામાં કેશવનો પ્રવેશ થતાં કિષ્ના, પાંચ પાંડવોની નિર્ભળતા વિશે વાત કરે છે ત્યાં મંચ ઉપર સત્યભામા પ્રવેશીને ઢ્રૌપદીને પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘તું કઈ રીતે પાંચ-પાંચ પતિઓને સાચવી શકે છે?’ ત્યારે ઢ્રૌપદી જણાવે છે કે, ‘જેવી રીતે કૃષ્ણ તમને સાચવે છે તેવી રીતે.’ સત્યભામા કહે છે કે, ‘એ તો પુરુષ છે એટલે...’ એના જવાબમાં ઢ્રૌપદી પુરુષ સમોવડીનો સંદેશ આપતાં પ્રત્યુત્તર આપે છે કે, ‘એ સર્વ કંઈ નિયંત્રણમાં રાખી શકે અને હું માત્ર સ્ત્રી છું એટલે... અને પરાક્રમી પતિઓ કે વડીલોની ઉપસ્થિતિમાં ભરી રાજસભામાં કોઈ અન્ય સ્ત્રીનાં ચીરહરણ થયાં ઢોય એવું મારા ધ્યાનમાં પણ નથી.’ અહીં સત્યભામા ઢ્રૌપદીને પ્રતિશોધની જવાળામાં સ્વયં ભસ્મીભૂત ન થઈ જાય તેવી ચેતવણી આપી વિદાય લે છે.

હવે મંચના બીજા ભાગમાં કૌરવો સાથે સંધિ કરવા જઈ રહેલા કૃષ્ણને ઢ્રૌપદી પ્રશ્ન કરે છે કે, હે કૃષ્ણ ! શું તું મારાં અપમાન અને અન્યાયનો વિચાર કર્યા વિના કૌરવો સાથે સંધિ કરવા જઈ રહ્યો છે?’ ત્યારે કૃષ્ણ ફરીથી મૈત્રીધર્મ કરતાં રાજધર્મને આગળ કરી, ‘વ્યક્તિગત અન્યાયના પ્રતિશોધ સામે મોટો રક્તપાત થતો ઢોય તો એ રક્તપાત ન થાય એવો મારો પ્રયાસ રહેશે’ એમ જણાવતાં ઢ્રૌપદી કહે છે કે, ‘સખા ! પહેલી વાર હું ઇચ્છું છું કે, તું નિષ્કળ જાય અને કદાચ પાંડવો આ યુદ્ધ નહીં કરે તો મારાં અને તારાં સંતાનો ભવિષ્યમાં આ યુદ્ધ અવશ્ય કરશે’ એવી ચેતવણી આપે છે ત્યાં મંચ ઉપર અંધકાર છવાય છે. પુનઃ પ્રકાશ થતાં કૃષ્ણ સ્વયં કર્ણને પાંડવોના પક્ષમાં લડવા સમજાવવા જાય છે પણ કર્ણ રાજધર્મ કરતાં મૈત્રીધર્મને આગળ કરી કૃષ્ણના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે કૃષ્ણ તેને ઢ્રૌપદીના છણ પતિ બનવાનું પણ પ્રલોભન આપે છે છતાં તે મૈત્રીધર્મ પ્રત્યેની પોતાની નિષ્ઠામાંથી જરાય ચલિત થતો નથી. જોકે આ સમયે મંચના અન્ય ભાગમાં ઢ્રૌપદી ફરીથી આકોશ પ્રગટ કરે છે કે, ‘તેં કર્ણને કોઈ સામગ્રીનું પ્રલોભન આપતો ઢોય તેમ મારું પ્રલોભન આપ્યું? પણ તેં મને એક વાર પણ પૂછ્યું છે કે, હું કર્ણની પત્ની બનવા માંગું છું કે નહિ?’ અને મંચ પર અંધકાર છવાય છે.

હવે ઢ્રૌપદી પહેલાં રાજસભાના દશ્યમાં હતી તેવી સહનશીલ અહીં રહી નથી, અનેક અન્યાયો-અપમાનો સહન કર્યા પછી હવે તેનામાં પોતે અગ્નિકન્યા ઢોય તેવી પ્રૌઢતાનો સ્પર્શ જણાય છે, હવે તેનામાં રહેલો એક નારીસહજ આકોશ સ્વયંની સાથે અન્યને પણ દગડાડે એવો છે. હવે પછીના ત્રીજા દશ્યમાં તે યુદ્ધમાં પાંચ-પાંચ સંતાનો ગુમાવીને નિઃસંતાન બનેલી ઢ્રૌપદીએ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવીને યુદ્ધમાં ગુમાવેલું પોતાનું રાજ્ય પરત તો મેળવ્યું, પણ એ કયા પ્રકારનો વિજય ગણાશે? એવો આકોશસભર સંવાદ બોલી રહી છે. આરંભમાં ઢ્રૌપદીનું પાત્ર ભજવવાની ના પાડનાર કિષ્ના અહીં ધીમે-ધીમે ઢ્રૌપદીની ભાવનાઓ સાથે એકરૂપ થઈ રહી છે. એ પોતે જ જાણે ઢ્રૌપદીની પ્રતિછાયા ઢોય એવું અનુભવતી જાય છે, એ સંવાદ બોલતાં-બોલતાં તે સંપૂર્ણ લાગણીશીલ બની જાય છે,

આ સમયે જ કિષ્નાના પિતા પ્રવેશે છે. તેમણે પોતાનો ધંધો બચાવવા એક વેપારી

પાસેથી ઘણી મોટી રકમનું કરજ લીધું છે અને તે ન ચૂકવી શકે તો એના દીકરા સાથે પોતાની દીકરી કિંજાનાં લગ્ન કરાવવાં અથવા તો ધંધામાં નુકસાની વેઠવી, એવી શરત રાખેલી હતી. પરિણામે, તે આવીને કિંજાને લગ્ન માટે 'હા' પાડવા દબાણ કરી રહ્યા છે, ત્યારે અહીં કિંજામાં અજ્ઞાતપણે પડેલો દ્રૌપદીનો આકોશ છળી ઊઠે છે અને પોતાની આકોશસભર વાણીમાં પિતાને પણ સંભળાવી દે છે કે, 'તમે તમારો ધંધો બચાવવાનું પ્યાદું છો ? કરણને હું ગમું છું પણ મને કરણ ગમે છે કે નહિ એની પરવા તમને એક પિતા તરીકે નથી?' અને ગુસ્સામાં આવીને તે ત્યાંથી જતા રહેવાનું તેના પિતાને સૂચન કરે છે.

તેમની વિદાયની સાથે જ કેશવ પ્રવેશીને ગુસ્સામાં રહેલી કિંજાને જોઈને તેના ક્રોધનું કારણ પૂછી, પોતાના મનમાં રહેલી વ્યથાને પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ સમક્ષ ઢાલવી દઈને મનનો ભાર હળવો કરી દેવાનું સૂચન છે ત્યારે કિંજા, કેશવને જ પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ ગણાવી તેની સમક્ષ પોતે પાંચ-પાંચ વાર કરાવેલા એબોર્શનની વાત નિખાલસતાથી કબૂલી લે છે, ત્યારે કેશવ રડી કિંજાના માથા ઉપર હાથ ફેરવી સાંત્વન આપે છે અને મંચ ઉપર અંધકાર છવાય છે.

મંચની બીજા બાજુ યુદ્ધમાં પોતાના પાંચેય પુત્રો ગુમાવીને રડી રહેલી દ્રૌપદીને માતા કુંતી પ્રવેશીને આશ્વાસન આપે છે કે, 'શાંત થા દીકરી, તારી વેદના હું જાણું છું પણ મારા પાંચેય પુત્રો એનો પ્રતિશોધ અવશ્ય લેશે,' ત્યારે દ્રૌપદી વેદના અને આવેશપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવે છે કે, 'આખું જીવન તો પ્રતિશોધની આગમાં સળગતી રહી છું માતા ! અને શું પ્રતિશોધથી મારાં મૃત સંતાનો મને પાછા મળી જશે?' માતા કુંતી કહે છે કે, 'ચિંતા ના કર દીકરી, હજી તારા પાંચેય પતિ જીવિત છે.' ત્યારે દ્રૌપદીનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે કે, 'એ એવા પતિદેવો છે કે, જેઓ ભાગ્યે જ કશું બચાવી શક્યા, ન પત્નીની લાજ બચાવી શક્યા, ન રાજપાટ બચાવી શક્યા, ન સંતાનો બચાવી શક્યા. આ મારા પતિદેવો...?... રાજ્ય મળ્યું અને સંતાનો ગુમાવ્યાં. આવા રાજ્યનું કરવું પણ શું?' ત્યારે માતા કુંતી એને હિંમત આપતાં કહે છે કે, 'હસ્તિનાપુરની મહારાણી બનનારને આ શોભતું નથી. ઊઠ ! મહારાણીપદનો ગૌરવભેર સ્વીકાર કર.' ત્યારે અંતે દ્રૌપદી માતાને ઉત્તર આપે છે કે, 'મારું ગૌરવ તો ક્યારેય સચવાયું નથી માતા ! અને મહારાણીપદનો ગૌરવભેર સ્વીકાર કરું, એમ ? તમારી આજ્ઞા શિરોધાર્ય પણ દ્રૌપદીનું મન તો ક્યારનું પહોંચી ગયું છે એનાં સંતાનો પાસે. રહી છે, માત્ર કાયા !... એ કાયા શોભાવશે મહારાણીપદ... પ્રણામ માતા...' અને મંચ ઉપર અંધકાર છવાય છે.

ચોથા દર્શ્યથી નાટક પૂરું થાય ત્યાં સુધી બંને નાયિકાઓની ભૂમિકામાં પરિવર્તન આવે છે. કિંજા એ દ્રૌપદીની અને દ્રૌપદી એ કિંજાની ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રકાશ થતાં કેશવ પ્રવેશીને કિંજાને પૂછે છે 'તેં શો નિર્ણય કર્યો? દ્રૌપદીની ભૂમિકા તું ભજવશે કે નહિ?' ત્યારે કિંજા ઉત્તર આપે છે કે, 'મને તો એમ જ લાગે છે કે, હું પોતે દ્રૌપદીની લાઈફ જીવી રહી છું. પાંચ વખતનું માતૃત્વ છતાં હું પણ નિઃસંતાન? યુગોનું અંતર છે મારી અને દ્રૌપદીની વચ્ચે છતાં હું જાણે એનો જ કોઈ અંશ હોઈ એવું મને લાગે છે.' કેશવ જણાવે છે કે, 'તું આ દ્રૌપદીની ભૂમિકા ભજવે કે ન ભજવે પણ જ્યારથી આ નાટકનું રીડિંગ શરૂ થયું છે ત્યારથી હું તમારામાં એક જુદો જ ચેઈન્જ જોઈ રહ્યો છું.'

હવે પુત્ર ગુમાવ્યાની પીડા અસહ્ય બનતાં પાંડવો પરીક્ષિતનો રાજ્યાભિષેક કરી વનગમન કરવા નીકળે તે પહેલાં દ્રૌપદી પોતાના પ્રિય સખા કૃષ્ણને વિદાય વેળાએ મળીને પૂછે છે કે, 'હે કૃષ્ણ, તેં મને ક્યારેય પ્રેમ કર્યો છે?' ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે કે, 'મેં તને સર્વાધિક પ્રેમ

કર્ચો છે.’ અહીં કૃષ્ણ હવે દ્રૌપદીની બધી જ પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ હોવાથી પોતાના મુક્ત કેશને બાંધીને મૈત્રીધર્મ નિભાવવા જણાવી, પોતે હંમેશાં રાજધર્મ આગળ મૈત્રીધર્મ અને સ્નેહધર્મ ચૂક્યો હોવાનું સ્વીકારીને પોતે હંમેશાં દ્રૌપદીનું શ્રેય જ ઇચ્છ્યું છે, તેવી કબૂલાત કરે છે. અંતે, દ્રૌપદી, કૃષ્ણને આજે પોતાની પ્રિય સખી માટે વાંસળી વગાડવાની વિનંતી કરે છે, અંતે દ્રૌપદી વાંસળીના સ્વરોમાં તલ્લીન બને છે અને કૃષ્ણ વિદાય લે છે.

મંચ ઉપર પ્રકાશ થતાં કેશવ, કિંખાને પૂછે છે કે, ‘તો પછી કાલથી શરૂ થતા નાટકના રિહર્સલ શરૂ ને?’ ત્યારે કિંખા જવાબ આપે છે કે, ‘હું નહિ કરું તો કોણ કરશે આ નાટક ! હું જ તો દ્રૌપદી છું.’ બંને એકબીજાને ભેટી પડે છે. અંતે મંચના એક ભાગમાં કૃષ્ણ દ્રૌપદીના કેશ બાંધી આપે છે તો બીજા ભાગમાં કેશવ કિંખાના મુક્ત કેશ બાંધી આપે છે અને વાંસળીના મધુર સ્વરો સાથે નાટક પૂર્ણ થાય છે.

આમ, સમગ્રપણે જોઈએ તો નાટક ભૂતકાળ અને વર્તમાનના બે સમાંતર પ્રવાહોમાં ચાલતું હોવા છતાં પ્રેક્ષકો માટે ક્યાંય ભારરૂપ કે કંટાળાજનક બનતું નથી. વળી, નાટકનું કથાવસ્તુ પ્રાચીન હોવા છતાં નાટ્યકારે તેનું વર્તમાન સાથે એવું અદ્ભુત અનુસંધાન સાધી આપ્યું છે કે દરેક નાટ્યરસિકને એમાં પોતાની આસપાસ જીવતા રોજિંદા જીવનનો પડઘો સબળ રીતે પડતો અનુભવાય છે અને એ રીતે નાટ્યકાર દ્રૌપદીના પાત્રની મૂળ તેજસ્વિતા જાળવી રાખીને તેને એક નવા દષ્ટિકોણથી પ્રસ્તુત કરવામાં સફળ રહ્યા છે.

નાટકની બંને નાયિકાઓ કિંખા અને દ્રૌપદી પોતાના આંતરસંઘર્ષને સુંદર રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકી છે. નાટકના આરંભમાં આવું જૂના જમાનાનું નાટક ભજવવાનું ના પાડનાર આધુનિક યુગની કિંખા નાટકના અંતે ‘હું જ દ્રૌપદી છું’ – એમ મક્કમતાથી કહે છે. તેના પાત્રમાં ધીમે-ધીમે આવતું આ પરિવર્તન જેમ-જેમ નાટક આગળ ચાલે છે તેમ-તેમ સ્પષ્ટપણે અનુભવી શકાય છે. જે કિંખા આરંભમાં હતી તે કિંખા અંતે નથી જ, એવું લાગે છે. અને એટલે જ નાટ્યકાર એનું શીર્ષક પણ ‘એક હતી કિંખા’ એવું યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરી શક્યા છે. વળી સ્વપ્નદૃશ્ય તો એની અનુભૂતિની પરાકાષ્ઠા છે. જ્યારે કૃષ્ણનું પાત્ર પણ મૈત્રીધર્મ અને રાજધર્મને સબળતાથી નિભાવવામાં સફળ રહ્યું છે. આમ જોઈએ તો, વાંસળી એ કૃષ્ણની પ્રાણપ્રિયા છે. એના વિના કૃષ્ણ હંમેશાં અધૂરો જ છે, એટલે નાટકને અંતે પણ સર્જક વાંસળીનો પ્રયોગ અહીં વિશિષ્ટ રીતે કરાવીને તેનો એક અદ્ભુત પ્રભાવ ઊભો કરી શક્યા છે. નાટકમાં થોડી ક્ષણો માટે આવતું કર્ણનું પાત્ર પણ તેને કૃષ્ણ દ્વારા અપાતા કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રલોભનોમાં ફસાયા વિના મૈત્રીધર્મને અડગપણે વળગી રહીને પ્રેક્ષકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. આમ, દ્રૌપદી અને કર્ણ આત્મસન્માન કે ગૌરવનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ બને છે. પાંડવોની માતા કુંતી અને નાટકનાં અન્ય ગૌણ પાત્રો પણ ક્યાંય ઊણાં ઊતરતાં નથી.

વળી, લેખક આ બધાં પૌરાણિક પાત્રોને મુખે સંસ્કૃતમય-તત્સમ શબ્દપ્રચુર ભાષાશૈલીનો પ્રયોગ કરાવીને તેમનો આગવો પ્રભાવ ઊભો કરી શક્યા છે અને પૌરાણિક તથા વર્તમાન બંને ભાષાઓના સ્તર સ્પષ્ટપણે તારવી આપવામાં પણ નાટ્યકાર બખૂબી સફળ રહ્યા છે. સમગ્ર નાટક ભૂતકાળ અને વર્તમાનની વચ્ચે સતત અવરજવર કરતું હોવા છતાં ક્યાંય રસભંગ થતો નથી એમાં જ નાટ્યકારની વિશેષ સિદ્ધિ છે, તો ભજણીની રીતે પણ અત્યંત રોચક અને સરળ છે કેમ કે, નાટકનું કથાવસ્તુ પુરાણકાલીન હોવા છતાં પણ મંચસજ્જાની કોઈ વિશેષ આવશ્યકતા નથી અને માત્ર પ્રકાશઆયોજનની મદદથી જ મંચના બે ભાગ કરી અતીત અને વર્તમાનનાં દૃશ્યો ઉત્તમ રીતે ભજવી શકાય છે. જોકે, પાંડવો દ્વારા

દ્રૌપદીના કેશ-સમાર્જનવાળું દૃશ્ય, તથા કિષ્કિ સાથે લગ્નના વચનભંગ માટે પ્રવેશતા પાંચ પુરુષોવાળું દૃશ્ય તેની એકવિધતા (Monotony)ને કારણે નાટકના દિગ્દર્શકની કસોટી કરે એવું છે. વળી, નાટકમાં ગતિ અનિવાર્ય છે પણ ક્યારેક ગતિ ધીમી પડતાં નાટક માત્ર સંવાદોને આધારે ચાલતું હોય એમ વાચાળ બની જતું લાગે છે. પરંતુ એકંદરે સમગ્ર નાટ્યકૃતિ અભિનયક્ષમ છે, ટૂંકમાં છેલ્લા ઘણા સમયથી કેટલાક નાટ્યસર્જકો સારા ભજવણીક્ષમ સાહિત્યિક દીર્ઘનાટકોનો અભાવ હોવાની જે ફરિયાદ કરી રહ્યા છે તેની સામે નાટ્યકાર ધ્વનિલ પારેખનું આ ‘એક હતી કિષ્કિ’ નાટક તેનો સબળ વિકલ્પ છે.

ખમ : લાકડાના ઢોલનો સૂર-સંદેશ | વિક્રમ ચૌધરી

વિદ્યનું નામ: ખમ – લોંગ ડ્રમ – લાકડાંનો ઢોલ

રેખા ચિત્ર: શ્રી ચંપકભાઈ પાવાગઢી

વાદ્ય વગાડનાર અને બનાવનાર સમુદાય: આઓ નાગા, કોન્યાક નાગા, વાંચ્યો નાગા વગાડવાના પ્રસંગો: સંદેશો પહોંચાડવા, સૂર્યગ્રહણ, હિંસક પશુનાં આક્રમણ, આગ લાગે ત્યારે કે મુશ્કેલીના સમયે અને સામૂહિક ઉત્સવો પ્રસંગે

લંબાઈ: 80-90 ફૂટ આશરે

ઘેરાવો: બે-અઢી મીટર આશરે

વાદ્ય બનાવવા માટેની સામગ્રી: એક મોટું ઝાડ

વગાડનાર સમુદાયનો પ્રદેશ: નાગાલેન્ડ, મ્યાનમાર અને અરુણાચલ પ્રદેશ.

કુદરતના સાંનિધ્યમાં પ્રકૃતિનું એક અંગ એ આદિવાસી જીવનરંગ છે. પ્રકૃતિ પ્રેમ અને પૂજા, પ્રકૃતિમય સહજીવન અને જીવનઆધાર, પ્રકૃતિનું જ્ઞાન અને મૂલ્ય, પ્રકૃતિ અને જીવન-પરંપરા, પ્રકૃતિનું સંગીત, ગીત, નૃત્ય, કળા અને જીવનઆનંદ અને આદિવાસી જીવન-ધબકારનો જીવંત, અનુપમ વૈવિધ્યનો અવિરત વહેતો પ્રવાહ છે. પ્રકૃતિના આ પ્રવાહમાં સંસ્કૃતિનું ઘડતર થાય છે. ભારત જેવા ભૂભાગમાં પ્રકૃતિનું વૈવિધ્ય અનુપમ રહ્યું છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના જીવંત ધબકતા પ્રવાહ ધીરે ધીરે બંધિયાર બની રહ્યા છે.

મુક્ત ઝરણાનો નાદ અને જળકીડાની જેમ વહેતા આદિવાસી જીવનરંગને વ્યાખ્યાયિત શબ્દોથી મૂલવવાની દષ્ટિ કેળવવાય ત્યારે તે ઘણું સ્થિર-બંધિયાર બની જાય છે. જેમાં સંગીત, નૃત્ય, ગીત જેવી વિવિધ કલાના આવિષ્કારને અન્ય પ્રદેશ, સમુદાયની સભ્યતા કે સંસ્કાર સાથે જોડીને એક માપદંડથી જોવાનો અભિગમ કળા, પરંપરા અને સંસ્કૃતિને બંધિયાર બનાવે છે. છતાં લોકો જ્યારે પોતાની કે અન્યની કળાઓને પોતાની સભ્યતા, પરંપરા કે સંસ્કાર અને પરિભાષિત શબ્દોની દષ્ટિથી માપી-માણીને મનને સ્પંદિત કરવાનો પ્રયાસ આદિવાસી સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, સંગીત, નૃત્ય, વિવિધ કળાઓ, જ્ઞાનપરંપરા, માન્યતા, જીવનશૈલીને સમજવામાં બાધક બની જાય છે. પરિણામે આદિવાસી સંગીત, નૃત્ય, ગીત અને તેની અભિવ્યક્તિમાં પ્રગટતા અનુપમ નાદ અને કીડાનું વૈવિધ્ય અને રોમાંચિત કરવાનું સૌંદર્ય હોવા છતાં અન્ય જન-સમુદાયને સંભળાતું કે એની દષ્ટિમાં આવતું નથી.

નાગાલેન્ડ, મ્યાનમાર અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં વસતા અંગામી, ઓ, ચાપ્રેસંગ, ચાંગ, કચરી, કોણ્યાક, કુકી, લોથા, ફોમ, પોચુરી, રૅંગમા, સંગતમ, સુમી, ઝેલીંગ હેગા વગેરે નાગા જાતિઓના વસવાટવાળી સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યની ભૂમિ છે. આ સમુદાયનું એક વાદ્ય તે ખમ-લાકડાનો ઢોલ. લાકડાનો ઢોલ એમ કહીએ ત્યારે સૌને અચરજ થાય. અને તે પણ 80-90 ફૂટ લાંબા આખા ઝાડના ઢોલની ચર્ચા વિગતે કરીએ. નાગા સમુદાયના વાંસનું તંતુવાદ્ય માઉથ ઓર્ગન એની, ઘાંઘળી-વાંસની-વાંસળી-લોવ-કૂલીલી-વેવો, તુમ્પેટ, ઢોલ-ડ્રમ ને ખમ – લોગ ડ્રમ મુખ્ય છે. આ વાદ્યો પૈકી ઢોલ અને ખમ – લાકડાનો ઢોલ સામૂહિક વાદ્યો છે. અન્ય વાદ્યો સમૂહમાં અને વ્યક્તિ એકલો હોય ત્યારે વ્યક્તિગત પ્રસ્તુતિ હોવાથી વ્યક્તિગત વાદ્યો કહી શકાય.

ખમ-લોગ ડ્રમ વાંચો, ઓ, કોણ્યાક, ખિયામ્ગન, ચાંગ, ફોમ અને સંગતામ જેવા નાગા સમુદાયના વસવાટ હોય એ ગામોમાં એક અથવા બે હોય છે. લોગ ડ્રમને દરેક નાગા સમુદાય પોતાની ભાષામાં જુદા જુદા નામથી ઓળખે છે. કાજેન મોંગરો 'Naga Cultural Attire and Musical Instrumentsમાં લોગ ડ્રમના નામ અને આજે જે સ્થિતિ વિશે લખે છે : 'In many villages log drums are not found today. The Konyak Nagas call it Shum. All the five tribes in Tuensang District us log drum. In every village of these five tribe has at least one or more log drums today. The Khiamangam Nigas called it Pheam, and the Changs call it Tongsen whereas the Sangtams call it Singkong. The Hukphang village of Phm tirbe is a big one. In this village, each khel has one log drum respectively. They call it Thongh. The Yimchungers call it Sangkong.' અને વાંચો નાગા સમુદાય એને ખમ નામથી ઓળખે છે. નાગા સમુદાયનું વાદ્ય લાકડાના ઢોલ-લોગ ડ્રમની ચર્ચા માટે વાંચો : નાગા સમુદાયના લોગ ડ્રમના ચિત્રનો આધાર અહીં હોવાથી તેને ખમ નામથી ઓળખીશું.

ઈન્દરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય માનવ સંગ્રહાલય, ભોપાલની ચાર દિવસની મુલાકાતે જવાનું થયું, ત્યાં મુક્ત આકાશી પ્રદર્શનીમાં બનાવેલ નાગા સમુદાયના ઘરમાં ખમ વાદ્ય પ્રથમ વખત જોયું. આકારમાં ડાળીઓ વગરનું એક મોટું ઝાડ. ઝાડનો અમુક ભાગ વચ્ચે લંબાઈમાં કોતરીને પોલો કરવામાં આવ્યો હતો. જંગલમાં મોટાં મોટાં ઝાડ જોયાં હતાં એટલે લંબાઈ અને ઘેરાઈની

નવાઈ ન લાગી. પરંતુ આટલું મોટું અને આ પ્રકારનું વાદ્ય હોય એવી કલ્પના ન હતી કે એ પહેલાં એ વિશે સંભાળ્યું પણ ન હતું. એ પહેલાં આદિવાસીઓ જુદાં જુદાં વાદ્યો બનાવવા મોટા લાકડાના થડના જાડા ઘેરાઈવાળા ટુકડાનો ઉપયોગ કરે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ગામીત, વસાવા, મુરીયા, ગોંડ વગેરે સમુદાયના લોકો પોતાના બંને હાથની લંબાઈ (એક વામ જેટલી લંબાઈ) અને એના કરતાં વધુ ઘેરાવાવાળા ઢોલ બનાવે છે. જે સામાન્ય રીતે એક વ્યક્તિ ઊંચકીને કે ખત્તે ભેરવીને વગાડી શકે અને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માથા ઉપર મૂકીને લઈ જઈ શકાય એટલા વજનમાં હલકા હોય છે. આ સિવાય જ્યાં સંદેશાની આપવે માટે જ ઢોલ બનાવ્યા હોય તેની લંબાઈ વધુ હોય એ વિશે જાણકારી હતી.

ખમ ઉપર મૂકેલા એક હાથ લાંબા વચ્ચે હાથમાં પકડી શકાય એવા લાકડાના ટુકડામાંથી બંને હાથમાં લઈ ઘાત કરતાં બાળપણમાં પોલા ઝાડ ઉપર લાકડાના ટુકડાનો ઘાત કરતાં ટઓક... ટઓક... ટઓક... ટઓક... અવાજ આવ્યો. વાદ્યની લંબાઈ આશરે નવ-દસ મીટર અને અઢી-ત્રણ મીટરનો ઘેરાવો હશે. **ખમ**નો આકાર જોઈ ખ્યાલ આવ્યો કે આ વાદ્ય બનાવવાનું એકબે માણસનું કામ નથી, આ કામ સમુદાયનું જ હોઈ શકે, જે કારીગરી ખમ-લોગ ડ્રમની બનાવટમાં જોવા મળતી હતી. નિર્દોષ, મહેનતુ, કળાપ્રેમી અને આનંદી સ્વભાવ અને સામૂહિક શ્રમની પ્રતીતિ કરાવે એવો ઉત્તમ નમૂનો **ખમ** વાદ્ય છે.

ખમ સંદર્ભે નાગા સંસ્કૃતિના જાણકાર ડૉ. ગૌતમ ચેટરજી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય સંસ્થા, નવી દિલ્હીના પ્રો. એ. કે. દાસ કહે છે : “This log drum is very integral part of Naga life. This is created out of huge tree trunk sometime going up to 30 to 40 mts. in length and 5 to 6 feet height. The drum is flattened from the bottom to place it on the ground firmly and from the top through carvings a hollow is made and on betting from top the sound emits. Sometimes those are highly decorated with human motif... This is a very elaborate process. First of all one of the Naga man has to volunteer to donate a tree from his own forest area. Then youth go to cut the tree and after performing a ritual they start the tree-falling process. And only tool they use is Dao.’ **ખમ** બનાવવાનું અને તેની અનુષ્ઠાનની વિધિનો ઉત્સવ મનાવવાનું આયોજન અને તેનો દિવસ ગ્રામ-સમૂહ નક્કી કરે છે. નક્કી થયેલા દિવસે ગામના વડીલો **ખમ** બનાવવા માટે જંગલમાં જઈ ઝાડની પસંદગી કરે છે. સાથે **ખમ** ઉપર વાઘ, મગર, અજગર કે કોઈ મોટો સાપ અથવા અન્ય પશુ-જનાવર પૈકીની એકની આકૃતિ કોતરવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. ઝાડની પસંદગી અને કોતરવાની આકૃતિ નક્કી કર્યા બાદ પસંદ કરેલાં ઝાડની પરંપરાગત પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂજા પછી નાગા સમુદાયની કે ગામની મુખ્ય વ્યક્તિ દ્વારા નાગા સમુદાયના ‘ડોવ’ નામના પરંપરાગત ઓજારથી થડમાં ઘા કરીને ઝાડ કાપવાની શરૂઆત થાય છે. વડીલ દ્વારા શરૂઆત થયા પછી આખું ઝાડ કાપવાનું અને બીજું અન્ય જરૂરી કામ વડીલોના માર્ગદર્શન હેઠળ સમુદાયના યુવાનો આગળ ધપાવે છે.

ઝાડ કપાઈ ગયા પછી થડથી ડાળીઓ અલગ કરી ઝાડની લંબાઈ અને ઘેરાવા પ્રમાણે મુખ્ય ભાગનો યોગ્ય ઘેરાવ અને લંબાઈ બની રહે એ રીતે કાપીને ઉપરની છલા કાઢવાનું કામ

પૂરું કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ નીચેના ભાગે પાતળો ગોળાકાર ભાગ કાઢીને ઉપરની છાલ કાઢવાનું કામ પૂરું કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ નીચેના ભાગે પાતળો ગોળાકાર ભાગ કાઢીને જમીન ઉપર સપાટ રહે તે રીતે બેઠક બને તે રીતે ઘડવામાં આવે છે. નીચેની બેઠક સપાટ બનાવ્યા પછી સીધું કરીને આ લાંબા ઝાડને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. આગળનો ભાગ તે માથું, વચ્ચે ઘડ-શરીર અને છેલ્લે પૂંછડી. માથાનો ભાગ અને પૂંછડીનો ભાગ ધડી લંબાઈના પ્રમાણમાં ટૂંકો હોય છે.

ખમ ત્રણ ભાગનું કામ, વાહતુક માટે રસ્તો અને જરૂરી સામગ્રીની સાથે અનુષ્ઠાનનું કામ વ્યક્તિની કળા પ્રમાણે સહજ વહેંચાઈ જતું હોય છે. કલાત્મક કારીગરીવાળા અનુભવી લોકો માથાના ભાગે વાઘ, માણસ, અજગર કે અન્ય પશુ-જનાવરની નક્કી થયેલી આકૃતિ કોતરવાનું કામ કરે છે. આકૃતિમાં માથું, આંખ, ગરદન, નાક વગેરે ઘડ સાથે જોડાયેલા હોય એ રીતે ઘડવાનું હોય છે. જે સમુદાયની માન્યતા અને દર્શન સાથે આ બાબત જોડાયેલી હોવાથી વડીલોએ નક્કી કર્યું હોય તે પ્રમાણે કામ કરવાનું હોય છે.

એક મજબૂત અને અનુભવી સમૂહ વધુ પરિશ્રમ અને મુશ્કેલ ઘડને કોતરવાના કામમાં જોડાય છે. સામાન્ય રીતે ઘડની અંદર-વચ્ચે સાત-આઠ મીટર લંબાઈવાળું અને ઉપરથી દોઢ-બે ફૂટ પહોળું અને ઊંડું અંદર કોતરીને પોલાણ બનાવવાનું હોય છે. ઉપરના ભાગમાં દોઢ ફૂટ આસપાસ કોતરતાં કોતરતાં અંદર ધીરે ધીરે પહોળું કોતરવામાં આવે. ને ધીરે ધીરે કોતરવાવાળા અંદર ઘૂંટણિયે સરકીને કોતરી શકે એટલું પહોળું બનતું જાય છે. પાછળ પૂંછડીનો ભાગ મહત્ત્વનું કામ કરવાનું, તૈયાર થઈ ગયો હોય. બીજી તરફ વડીલો અને યુવાનો બંને મળીને ખમને ગામ સુધી લઈ જવા માટેનો રસ્તો નક્કી કરીને ખેંચવા માટે વાંસ, લાકડાં, વેલા અને જરૂરી અન્ય સાધનસામગ્રીની સાથે ગામમાં ખમ માટે નક્કી થયેલી જગ્યા પર ઘર બનાવવાનું કામ હળીમળીને કરતા હોય છે. જંગલમાં આ કામ અઠવાડિયાથી વધુ દિવસ સતત ચાલે ને, ધીરે ધીરે ખમનો આકાર તૈયાર થાય છે.

ખમને વગાડવા માટે એક હાથ લાંબા અને બે વેંત ઘેરાવો ધરાવતા વીસ કરતાં વધારે લાકડના ટુકડા કાપવામાં આવે છે. આ ટુકડાને વચ્ચે હાથની મુઠ્ઠીમાં આવે એટલા ગોળાકાર બનાવવામાં આવે છે. જે બંને બાજુ જાડા અને વચ્ચે પાતળા હોય એવા દંડા બનાવવામાં આવે છે. સાથે સાત-આઠ ફૂટ લાંબા અને ત્રણ વેંત ઘ્રાવાઓ ધરાવતા લાંબા બે ગોળ લાકડાં પણ વગાડવા માટે જરૂરી હોય તે બનાવવામાં આવે છે. **ખમની** નીચે સાત-આઠ ફૂટ લાંબા અને ચાર વેંત ઘેરાઈવાળા ચાર-છ લાકડાંની જરૂર પડે છે. એની સાથે ખમ જ્યાં સ્થાપિત કરવાનો છે ત્યાં એક ઘર બનાવવાનું કામ પણ લોકસમુદાય પોતાની રીતે કરે છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન ગામની બહેનો ભાઈઓ માટે ભોજન બનાવવાનું કામ, પીણાં અને અન્ય જરૂરી સામગ્રી જંગલમાં પહોંચાડવાની સેવા પૂરી પાડે છે. **ખમ** વાઘે બનાવવાના પરંપરાગત કાર્યમાં ગામનાં સ્ત્રી-પુરુષ તમામ પંદરથી વીસ દિવસ સુધી સામૂહિક રીતે ઉત્સાહ અને ઉમંગથી જોડાયા હોય એવી સામૂહિકતા અને સામૂહિક શ્રમનું અહીં અદ્ભુત દર્શન થાય છે.

ખમ બનાવવાનું કામ અનુષ્ઠાનનો જ એક ભાગ હોઈ ડોંવ નામના ઓજારનો જ ઉપયોગ થાય છે. ડોંવ નાગાઓનું હાથવગુ અને પરંપરાગત હથિયાર કે ઓજાર છે. **ખમ** તૈયાર થઈ ગયા પછી એને ગામમાં લાવવાના દિવસોને ઉત્સવના રૂપમાં મનાવવામાં આવે છે.

સ્થાનિક વેલા, વાંસ, પ્રમાણમાં નાના લાંબા લાકડાં વગેરેથી જમને બાંધીને એને ખેંચવા બસો-ત્રણસો માણસો એકસાથે ખેંચી શકે એવી વાંસ, લાકડાં ને વેલાથી બાંધવાનું કામ આવડત, મહેનત અને સમય માંગી લે છે. ત્યારબાદ વડીલોની રાહબરીમાં જમને ગામમાં લાવવાનું શરૂ થાય છે. એ પહેલાં વગાડવા માટે લાંબાં લાકડાંના અને એક હાથમાં સરળતાથી આવે અને પકડી શકાય એટલા ઘેરાવવાળા દંડ બનાવવાના હોય છે.

ગામના વડીલ અને યુવા પુરુષો આવડત અને શક્તિ પ્રમાણે જમને જુદી જુદી ટેકનિકથી બાંધી, લાકડાં પર ગોઠવી, એકસાથે સમૂહની શક્તિ કેન્દ્રિત થઈ જોડાય તે માટે એક-બે કરતાં વધારે વડીલો એક સાથે લય હા...ઓ હે... હા...ઓ હે... સૂર બોલાવે. આ શબ્દો ખેંચવાવાળો જનસમૂહ એને બે વખત સામૂહિક રીતે ઝીલે અને ત્રીજી વખતે એકીસાથે જોર અજમાવીને જમને ખેંચે છે. જંગલમાં બનાવેલ જમથી ગામમાં નક્કી કરેલા સ્થાનક સુધી લઈ જતાં વચ્ચે પહાડ, જંગલ, ખાડાટેકરાવાળા ભાગ કે રસ્તામાંથી ધીરે ધીરે જમનું ગામ તરફ ધીરે ધીરે વહન કરવામાં આવે છે. સપાટ જગ્યા આવે ત્યારે હો... હો... હો... હો... એમ એકસાથે સતત જનસમૂહ વડીલોની દેખરેખ હેઠળ આગળ વધે. સામૂહિક શક્તિનો આ નજારો જોણે જોયો હોય તેની કલ્પનામાં આ ચિત્ર અચૂક આવે જ એમ કહી શકાય. સામૂહિક શક્તિને એકસાથે જોડાવાની કળા આદિવાસી સમુદાયના દરેક પ્રદેશમાં એકસરખી રહી છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓ જંગલથી મોટાં લાકડાં ડુંગર પરથી બળદ દ્વારા ઓડ કરતી વખતે કે ગાલ્લામાં ભરતી વખતે કે લાકડાને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવા ખેંચતી વખતે ગવાતાં શ્રમગીતો કે શબ્દોને હોબીલાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. હોબીલામાં એક કડીને બે ગાઈ અંતે 'હેસૌ માલ હોબીલા...'ના ઊંચા સૂરની સાથે એકીસાથે તાકાત અજમાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારના શબ્દો કે સૂર જનસમૂહમાં એકસૂત્રતાની સાથે શક્તિને કેન્દ્રિત કરી જોમ વધારે છે.

આમ ધીરે ધીરે જમ ગામમાં આવી જાય એટલે લોકોનો આનંદ બેવડાતો જાય. ગીતો અને આનંદની ચિચિયારીઓ સાથે યુવાવર્ગ નૃત્યમય બની જાય. વડીલો દ્વારા જમના સ્થાને ગોઠવતા પહેલાં ધાર્મિક પૂજાવિધિ અને પરંપરાગત જમની ફરતે ગોળ ફરીને ગીતો ગાવામાં આવે. અને બંને તરફ આઠ-દશ કે વધારે વગાડનારાઓ દંડાથી જમ પર જુદા જુદા અંતરાલ પછી ઘાત કરીને વગાડવામાં આવે છે.

ગામ તરફ કોઈ આક્રમણ કરવા આવી રહ્યું હોય ત્યારે, વિજય મેળવીને આવે ત્યારે. વાઘ જેવા હિંસક પ્રાણીના આક્રમણ સમયે ચેતવણી માટે, ચંદ્ર અને સૂર્યગ્રહણ સમયે, સામૂહિક ઉત્સવના સંદેશાઓ અને કોઈ વડીલનું અવસાન થયું હોય ત્યારે વગાડવાની પરંપરા છે. જમની ખાસિયત એ હોય કે દરેક ઘટના કે પ્રસંગ સમયે એની વગાડવાની જુદી જુદી રીત પ્રમાણે જુદા જુદા સંદેશ લોકો સુધી પહોંચે છે.

જમ જંગલમાં તૈયાર કર્યા પછી તેના વાહતુક સાથે ગામમાં પરંપરાગત વિધિ સાથે તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે સમયે પરંપરાના જાણકાર અને વડીલો સામૂહિક રીતે ઊંચો અને હુંકાર ભરતો એક નાદ - સૂર વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ અઉ... વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ અઉ... વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ... અઉ... વૌ... અ... અઉ... જમની પૂજા-પરંપરા નિભાવે છે. જેમાં 20-22 લોકોનો સમૂહ જમની બંને બાજુ ઊભા રહીને હાથમાં

ટઓક ટઓક... ટઓક... ટઓક ટૂઓક... ટૂઓક... ટૂઓકની ઝડપ ધીરે ધીરે વધે ને અંતે હઓઓ... હૂય...ના ધ્વનિ સાથે વગાડવાનું બંધ થાય છે.

દુશ્મનો ગામ પર હુમલો કરવાના હોય તે સમયે ખમ પર એક પછી એક લાંબા લાકડાથી ઘાત કર્યા પછી એકસાથે દરેક કલાકાર દંડાનો ઘાત છ-આઠ વખત અટક્યા વગર કરે છે. ટડક ટડકની સાથે ટઓક... ટઓક... ટઓક ટઓક... ટઓક... ટઓક... ટઓક ટૂઓક... ટૂઓક ટઓક... ટઓક ટૂઓક... ટૂઓક... ટૂઓક ટૂઓક... ટૂઓક... ટૂઓક છ-આઠ ઘાત કર્યા પછી નાનો વિરામ. દંડાના નાના વિરામ સમયે બે વખત ટડક ટડક પછી દંડા અને લાંબા લાકડા બંને એકસાથે ટડક ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટડક ટઓક... તૂઅક ટઓક... ટડક ટઓક... ટડક ટઓક... છ-આઠ વખત ઘાત કરવામાં આવે છે. આ સમયે એક અવાજ પેદા થાય છે. મોઢેથી એક ઓહુટ... ધ્વનિ પછી એકસાથે ઘાત કરીને વગાડવાનું બંધ કરવામાં યુદ્ધની ચેતવણીનો સંદેશો લોકો સુધી પહોંચે છે.

અન્ય સમુદાયની જમ નાગા સમુદાયના જીવનનો માર્ગ તે જુદી જુદી માન્યતાઓ. જેમાં સૂર્ય કે ચંદ્રગ્રહણ સમયે ખમને આ રીતે વગાડવામાં આવે છે. એક પછી એક લાંબા લાકડાથી દશ-બાર વખત મુખ્ય માણસ ઘાત સાથે હાઓ... હોઓ... હોઓ... અવાજ સાથે બંને લાંબાં લાકડાંના કુલ મળીને 40-44 ઘાત કર્યા પછી હુયટ... એવા અવાજ પછી હોઓ... હોઓ... મોઢાના અવાજ સાથે લાંબું લાકડું અને દંડના એકી સાથે પ્રમાણસરના લયમાં તૂઅક તૂઅક... ટઓક... તૂઅક... ટઓક... તૂઅક... ટઓક... તૂઅક... ટઓક... તૂઅક... ટઓક... તૂઅક ટઓક... તૂઅક... ટઓક... ધ્વનિ ઘાત કરવાથી સંભળાય છે. અંતે હવુટવિચ... એવા અવાજ સાથે બંધ કરવામાં આવે છે. આ વાદની ખાસિયત એ પણ રહી છે કે, અન્ય વાદોની જેમ નાગા સમુદાયનું ખમ વાદે પરંપરાગત પ્રસ્તુતિ સિવાય સ્ટેજ પર એની પ્રસ્તુતિ થતી નથી.

ખમ જ્યાં અનુષ્ઠાન કરી ગોઠવવામાં આવે છે એ સ્થાન Morung- (યુવાનો જ્યાં ભેગા થાય એવું ઘર)ની નજીક હોય છે. ખમ વગાડવા માટે બે-અઢી ફૂટના લાંબા અને હાથમાં પકડી શકાય એટલો ઘેરાવો હોય એવા 20-30 ટુકડા - લાકડાંના બનાવવામાં આવ્યા હોય તે ખમની અંદર પોલાણમાં મૂકી દેવામાં આવે અને નાનોમોટે અવાજ નીકળે તે માટે સાત-આઠ ફૂટ લાંબાં મોટાં લાકડાં ખમ સાથે ઊભાં મૂકવામાં આવે છે.

ખમ બનાવવાનું શરૂ થાય ત્યારથી નિશ્ચિત સ્થાન પર અનુષ્ઠાનની વિધિ પૂરી થાય ત્યાં સુધી ગામસમુદાય લોકોએ પરંપરાગત અમુક નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે. પરંપરાગત વિધિ કર્યા પછી ખમને ગામદેવતા તરીકે માનવામાં આવે છે. જે પૂજા કરવાવાળાનું રક્ષણ કરે, માર્ગદર્શન આપે અને કલ્યાણ કરે છે. આમ ખમ નાગા સમુદાયનું દેવરૂપ વાદે છે. સાથે આ વાદે નાગાસમુદાયના લોકોના જીવનનું અભિન્ન અંગ બની જાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓના ઢાક, માદળ, ઘાંઘળી અને દેવ કાઠી, દેવ ડોવળી જેવાં વાદોને જે તે સમુદાયમાં દેવનું સ્થાન હોય છે.

ખમના અનુષ્ઠાન સમયે વાદે અને સમુદાયના જીવનદર્શન સાથે જોડાયેલા પરંપરાગત ગીતો ગાવામાં આવે છે. ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય માનવ સંગ્રહાલય, ભોપાલ ખાતે ખમના અનુષ્ઠાન સમયે ગવાયેલા ગીતના ભાવાનુવાદની IGRMS-Govt. of India પર આ પ્રકારે

નોંધ છે : ‘They are seeking permission from God through squirrels, birds and insects, they asked squirrels and birds that the tree in which you used to play and take rest, and the fruits you used to eat is being taken away from you for our important purpose, please do not mind, they also asked the insects and birds that the tree in which you used to take rest and the tree in which you sang a song is being taken away for our urgent need please excuse us. At last the artist welcomed the log drum that, you will find a safe place for you we are just about to reach the village.’ – ‘ઓ સુંદર નદીકિનારેના જાદુઈ ઝાડ, તારી ઘટાદાર ડાળીઓની સુંદરતા અને એમાં વસતા જુદા જુદા જીવો માળા બનાવી, ફળ આરોગી, તારી ઘટામાં આનંદમય જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. જીવ, જંતુ અને પક્ષીઓ તમારા માધ્યમથી અમે ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને માફી સાથે અનુમતિ માંગી રહ્યા છીએ કે, જ્યાં તમે આરામ કરતાં હતાં, જે ઝાડ પર આપે અનેક ગીતો ગાયાં છે, જે ઝાડ તમારાં ગીત-સંગીતથી ગુંજતું હતું એ ઝાડ અમે સૌની ક્ષમા માંગી તમારી પાસેથી ઝૂંટવીને અમારી સમૃદ્ધ પરંપરાના વહન માટે અમે લઈ રહ્યા છીએ. તમને તમારા માટે સુરક્ષિત જગ્યા મળી રહેશે એવો આશ્વાદ અમે રાખીએ છીએ.’

સંદર્ભ:

1. Mongro, Kajen, Naga Cultural Attire and Musical Instruments, Concept Publication Company, New Delhi.
2. Michael, Oppitz, The Nagas : An Introduction.
3. Iguchi, Hiroshi, The Japan Foundation Asia Centre Asia Fellowship Report: Title: Research and Recording on the ethno-music of NAGA, Myanmar.
4. www.ibiblio.org/gautam/heri0007.htm
5. <https://Nagafolkfilms.com/Naga Log Drum.php>
6. <https://shodhaganga.inflibnet.ac.in>
7. Main Bhi Bharat-Rjaya Sabha TV
8. <http://www.nezccindia.org.in> (North East Zone Cultural Centre, Dimapur) webinar held on 25 September, 2020

[‘વોરાદાદા ઉવાચ... આ મારું ઉમેટા’ : માહિતીદાતા: ડૉ. નઝીરભાઈ એ. વ્હોરા, આવેબક: શ્રી હરેન્દ્ર પ્ર. ભટ્ટ, પ્રથમ આવૃત્તિ: 2021, પ્રકાશક: મૌલિક એચ. ભટ્ટ, મૂલ્ય: રૂ. 1000/-]

લોકસાહિત્ય એ લોકજીવનની સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે. આ લોકસાહિત્યમાં સમાવેશ પામેલ જૂની સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, પરંપરાઓ, લોકગીતો, લોકકથાઓ, કહેવતો અને રૂઢિઓને સાચવી લેવાના લોકસાહિત્યના સંશોધકો-સંપાદકોએ અનેક ઉમદા સરાહનીય પ્રયાસો કર્યા છે. પોતાના જીવનનાં મહત્વનાં વર્ષો આ લોકસાહિત્યની મોંઘેરી મૂડીને અંકે કરવા ખર્ચી નાખ્યાં છે. આવી ગુજરાતી લોકસાહિત્યનાં સંશોધન-સંપાદનની ભવ્ય અને ગૌરવપ્રદ પરંપરામાં મુખ્યત્વે દુલેરાય કલાણી, શંકરભાઈ-રેવાબહેન તડવી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, પુષ્કર ચંદરવાકર, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, શાંતિભાઈ આચાર્ય, જયમલ્લ પરમાર, જોરાવરસિંહ જાદવ, બળવંત જાની વગેરેનું પ્રદાન સવિશેષ નોંધપાત્ર ગણાય. આવી ઉન્નત પરંપરામાં એક નોખી મુદ્રા ધરાવતું નામ એટલે હરેન્દ્ર ભટ્ટ.

હરેન્દ્ર ભટ્ટના સંસ્કારવારસા અને માનસપિંડમાં હરહંમેશ સંસ્કૃતિ, ધર્મ, શિક્ષણ સમાજ અને મૂલ્યનાં તત્ત્વો ખૂબ જ ગહન તથા વ્યાપક સ્તરે પડેલાં અનુભવાય છે, ઉપરાંત લોકસાહિત્ય તરફની ઊંડી રસ-રુચિ, લોકશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ, ક્ષેત્રકાર્યની આગવી સૂઝ-સમજ તેમને લોકસાહિત્યના પ્રવાહના તળ સુધી લઈ જાય છે. આ સર્વેની ફલશ્રુતિ રૂપે તેમના દ્વારા ‘વીરડો’ નામના યાદગાર લોકસાહિત્યના સામયિક થકી થયેલ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનના કાર્યને ક્યારેય વિસરી શકાશે નહીં અને તે નિમિત્તે લોકસાહિત્યની મોંઘેરી જણસને અંકે કરવાની તેમની નિષ્ઠા અને જહેમત સરાહનીય અને નોંધપાત્ર ગણાય, આ સાથે તેમની પાસેથી અત્યાર સુધીમાં 10થી વધારે પુસ્તકો સાંપડે છે.

તાજેતરમાં જ તેમના પરિશ્રમ અને લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રેની અપૂર્વ આત્મીયતાના પરિપાક રૂપે ‘વોરાદાદા ઉવાચ’ નામનો નોખી કેડી કંડારતો ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો. આ ગ્રંથનું અવતરણ બે રીતે થયું છે, પ્રથમ અવતરણ કોરોના કાળના લોકડાઉનના સમયગાળા દરમિયાન સોશિયલ મીડિયા ‘ફેસબુક’ના માધ્યમ થકી ડિજિટલ સ્વરૂપે. અહીં એ નોંધવું રહ્યું કે બીજા અવતરણનું નિમિત્ત પહેલાને સાંપડેલી અનન્ય લોકપ્રિયતા અને મહત્ત્વને લઈને તેનું બીજું અવતરણ ગ્રંથ સ્વરૂપે થયું છે. ગ્રંથની વાત કરીએ તો ‘વોરાદાદા ઉવાચ’ એટલે વોરા ઉર્ફે નઝીરભાઈ વોરા, અને ‘ઉવાચ’ એટલે તેમના કંઠેથી ઉચ્ચારિત કે તેમના મુખેથી બોલાયેલી વિવિધ વાતો. આ ગ્રંથનો આરંભ લોકશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસુ ડૉ. બળવંત જાનીના ગ્રંથ અંગેના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસયુક્ત લેખ દ્વારા થયો છે. તેમણે ગ્રંથનું સર્વાંગી મૂલ્યાંકન આંકીને વોરાદાદા અને હરેન્દ્રભાઈના સહિયારા કાર્યને બિરદાવ્યું છે, સાથે-સાથે ગ્રંથની

ઉપલબ્ધતા અને તેના જમા પાસાને પણ ઉપસાવી આપ્યું છે, આ ઉપરાંત તેની મહત્તાને ઉજાગર કરી આપી છે. આવા જ અન્ય વિદ્વાનોએ પણ ગ્રંથ અંગેના પોતાના માનસપટ પર અંકિત થયેલા અભ્યાસનિષ્ઠ પ્રતિભાવો આપ્યા છે જેમાં, શ્રી દલપત પઢિયાર, ડૉ. ભરત મહેતા, ડૉ. ગુણવંત વ્યાસ, શ્રી અશોકપુરી ગોસ્વામી, ડૉ. ફકીરભાઈ પટેલ, શ્રી જશવંતભાઈ રાવલ, ડૉ. નયન પટેલ, શ્રી મનુભાઈ પરમાર, દેવરાજસિંહ વાઘેલા અને શ્રી સુનિલભાઈ અદેસરાનો સમાવેશ થાય છે. તો વળી, ‘વોરાદાદા ઉવાચ’ ગ્રંથના માહિતીદાતા અને કથક એવા ડૉ. નઝીર એ. વ્હોરા અને આલેખક શ્રી હરેન્દ્ર ભટ્ટની કેફિયતની નોંધ ગ્રંથ માટે પ્રેરક-પોષક બની છે.

ગ્રંથના અંતઃતત્ત્વની વાત કરીએ તો તેના કેન્દ્રમાં પચાસ વર્ષ પૂર્વેના ઉમેટા ગામની વાતોની સાથે નઝીર વ્હોરાનાં સંસ્મરણોને ગણાવી શકાય. આ બંને તત્ત્વો પરસ્પર એકબીજાની સાથે તાણાવાણાની જેમ વણાઈને સમાન રીતે પ્રગટ્યાં છે. ક્યાંક ગામની વૈવિધ્યપૂર્ણ સૃષ્ટિનું આલેખન છે, તો ક્યાંક ડૉ. નઝીર વ્હોરાની ભૂતકાળ સાથે જોડાયેલ ભવ્ય યાદો પણ છે, જે આપણને વિસ્મયલોક અને આનંદલોકની યાત્રા કરાવે છે. અહીં આલેખાયેલી ભાત-ભાતની વાતો, કહેવાયેલા અવનવા પ્રેરક પ્રસંગો આપણા માનસપટ પર અવિસ્મરણીય છાપ અંકિત કરી દે છે. ગ્રંથની મહત્તા તેમાં સમાયેલાં અનેક રસસ્થાનો અને અનોખી છટાદાર કથનશૈલીમાં છે. અહીં રસતરબોળ કરી દે તેવી અનેક ઘટનાઓની પરંપરા એક પછી એક સહજ વહેતી આવે છે. આ ગ્રંથનો પટ પ્રથમ પ્રકરણ ‘અમે વોરા (કે વ્હોરા)થી લઈને ‘અમારા સહુનું શ્રદ્ધાનું સ્થાન મહીસાગર માં’ પ્રકરણ ત્રીસ સુધી વિસ્તરેલો છે. તેમાં 23 જેટલાં વ્યક્તિચિત્રો અહીં નોખી મુદ્રા ઉપસાવે છે. સમગ્ર ઉમેટા ગામનો અસલ અસબાબ આહ્વાદક અને ખૂબ જ રોચક બની ચિત્રાત્મક શૈલીએ તાદૃશ્ય થયો છે જેમાં ઉમેટા ગામનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક ખ્યાલ પ્રમુખ છે. અહીં ગામથી લઈને ફળિયું, ભાત-ભાતના લોકો, વણિકો, માછી, વાલ્મીકિ, રાવળ, પીંજારા, રબારી સમાજનું લોકજીવન, તેમની નિરાળી સંસ્કૃતિ, રાજપરંપરાઓ, જૂની રૂઢિઓ, પરંપરાઓ, નયનરમ્ય, પ્રાકૃતિક પરિવેશ, મહીસાગર નદી, તેનાં કોતરો, ભાતીગળ વ્યવસાયો, વિવિધ કલાઓ, તહેવારો-ઉત્સવો અનેક પરંપરાગત માન્યતાઓની સાથે અનેરાં વ્યક્તિચિત્રો પણ આપણને ભાવવિભોર કરી મૂકે તેવાં જીવંત બન્યાં છે જેમાં સામાન્યથી માંડી સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓ પણ સ્થાન પામ્યાં છે જેમ કે, નાબીજી શાસ્ત્રી, જમાલ સુરમાવાળા, શાંતિલાલ વ્યાસ, પાથેશ્વર મહારાજનો સેવક હુસેન, નાનિયો માછી, રામા રબારી, કેવલાનંદ, ડાહ્યો લવાર, કારિયો કુંભાર વગેરે. આમ વિષયવસ્તુ સંદર્ભે ગ્રંથનું સ્વરૂપ એક શબ્દમાં કહેવું હોય તો કેલિડોસ્કોપનું ગણાય, તેમાંથી નિત-નિરાળી અનેક રંગબેરંગી ભાત ઊપસી આવે છે. અને અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે કહેવું હોય તો તેમાં પ્રથમ કથકની તળપદી સાદી-સરળ અને હૃદયસ્પર્શી, અનોખી ટીખળશૈલીને ધ્યાને લેવી ઘટે. આ ઉપરાંત તેમાં વણાયેલી ચરોતરી લોકબોલીના લયલહેકા, તેના તળપદા શબ્દપ્રયોગો, ઘણીબધી લોકીકિતઓ, લોકજીવનમાં પ્રચલિત કહેવતો ને રૂઢિપ્રયોગો વગેરેથી બંધાયેલું ભાષાનું પોત બળવાન પુરવાર થયું છે. અહીં માહિતીદાતા નઝીર વ્હોરા અને આલેખક હરેન્દ્ર ભટ્ટ બંને વચ્ચે બંધાયેલ આત્મીય નાતો ગ્રંથની રચનામાં નિમિત્ત બન્યો છે તેને લઈને ઉમેટા ગામની જીવનકથા અને કથકની જીવનકથા અંગેની તેની 50 વર્ષ પૂર્વેની જે પણ વિગતો અહીં

આલેખાઈ છે તે શ્રદ્ધેય અને પ્રમાણભૂત તેમજ તેના અસલ મિજાજમાં માહિતીદાતાના કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વગર પ્રસ્તુતિ પામી છે. માહિતીદાતાની સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક અનુભવદષ્ટિ અને કોઠાસૂઝની પ્રતિભાશક્તિને કારણે સમગ્ર વિષયવસ્તુ લોકવિદ્યાના એક અમૂલ્ય દસ્તાવેજની ગરજ સારે છે. બધું જ કમબદ્ધ, તાર્કિક રીતે, શિસ્તબદ્ધ અને સરળ-સહજ પદ્ધતિએ અસ્ખલિત પ્રવાહની જેમ વહી આવ્યું છે તેમજ અહીં તેમણે માહિતીદાતાનો આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે, જે સરાહનીય અને નોંધપાત્ર ગણાય. તો માહિતીદાતાની જેમ જ ખૂબ કાળજી અને જહેમત માંગી લે તેવી અતિ મહત્ત્વની જવાબદારી અને ભૂમિકા ગ્રંથના આલેખક હરેન્દ્ર ભટ્ટે પણ અદા કરી છે તેમના કાર્યની પણ નોંધ લેવી ઘટે. સૌપ્રથમ તો તેમણે ડૉ. નઝીર વ્હોરાને આ કામ માટે ખુશી, રાજી કર્યાં તે બાબત વખાણવી જ રહી. બીજું એ કે આ મોઘી લોકજણસ 'વોરાદાદા ઉવાચ'ને પ્રથમ મૌખિક ને રસપ્રદ ધારાવાહિક સ્વરૂપે અને ત્યારબાદ શબ્દ રૂપે અવતારવાનું ભગીરથ અને ઉમદા કાર્ય તેમના અથાક પરિશ્રમની ફલશ્રુતિ ગણાય. તેમણે પણ એક ઉત્તમ આલેખકનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે, જેમાં આલેખક તરીકે સાચી કર્તવ્યનિષ્ઠા, પ્રમાણિકતા, માહિતીદાતા તરફથી પ્રાપ્ત વિગતો પ્રત્યેની સંપૂર્ણ વફાદારી, આત્મસંયમ, ધીરજ અને ખંત તથા સંગ્રહિત માહિતીનું વ્યવસ્થિત ને સુઘડ આકલન કરી તેને આકર્ષક ઘાટ આપવાનું આ બધું તેમણે એક કુશળ અનુભવી શિલ્પીની જેમ કંડાર્યું છે. આ માટે હરેન્દ્ર ભટ્ટ અભિનંદનના અધિકારી ગણાય જ. હવે અંતે આ ગ્રંથ તેના બાહ્ય સ્વરૂપને લઈને પણ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે તેની થોડી વાતો પણ જાણવા જેવી છે જેમાં મુખ્યત્વે વર્તમાન ઉમેટાના સુનિલભાઈ અદેસરાએ પાડેલા 700 જેટલાં ફોટોગ્રાફ્સ અને ભુજના ચિત્રકાર નવીનભાઈ સોનીનાં ચિત્રોથી આ ગ્રંથ સજાવાયો છે. ઉપરાંત ટેકનોલોજીનો પણ વિનિયોગ કરી ...QR SCAN... મૂકેલ છે જેને સ્કેન કરીએ તો આખું ઉમેટા લાઇવ દેખાય એવો નવીન ઉપક્રમ ધ્યાનપાત્ર ગણાય. તથા લોકજીવનમાં પ્રચલિત લોકોક્તિઓ/કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો, વિસ્તૃત અર્થ-સમજ સાથેની યાદી, તેમજ ...'Facebook Comments'...ની યાદી પણ વિશેષ ધ્યાન આકર્ષે છે. ગ્રંથનાં આવાં અનેક પાસાંઓ તેને વૈશિષ્ટ્ય અર્પે છે. આવાં લોકજીવન, લોકસંસ્કૃતિ, લોકમાનસ તેમજ 50 વર્ષ પૂર્વનાં યાદગાર સંસ્મરણોને આલેખતા અમૂલ્ય અને અનુપમ દસ્તાવેજી ગ્રંથના પ્રકાશન માટે આખી ટીમને અભિનંદન.

અંતમાં આ ગ્રંથના અભ્યાસ દરમિયાન લોકવિદ્યા સંદર્ભે મારા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તે અંગે કેટલીક ચર્ચા કરવી પણ મને યોગ્ય લાગે છે. સૌપ્રથમ તો આ ગ્રંથ લોકવિદ્યા માટે પડકાર સમાન છે. કારણ કે, આજદિન સુધીના લોકવિદ્યાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં તે સંપૂર્ણપણે બંધબેસતો નથી. એટલે આ ગ્રંથને લોકવિદ્યાના કયા સ્વરૂપમાં સમાવવો તે એક યક્ષપ્રશ્ન ગણાય.

આ ઉપરાંત ગ્રંથના આલેખક શ્રી હરેન્દ્ર ભટ્ટ સાથે જાણીતા લોકવિદ્યાવિદ ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે ચર્ચા દરમિયાન એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે મેં લોકવિદ્યાની થિયરી આપી, પણ થિયરીનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી. પરંતુ આ ગ્રંથમાં મેં લોકવિદ્યાની જે થિયરી આપી છે તેનાં બધાં જ ઉદાહરણો જોવા મળે છે. આ અંગે ગ્રંથના અંતમાં આપેલ ...Facebook Comments'...માં તેની નોંધ પણ છે. તેમના આ વિચારો ઘણુંબધું સૂચવે છે. તો વળી લોકવિદ્યાના મર્મજ્ઞ એવા ડૉ. બળવંત જાનીએ 'વોરાદાદા ઉવાચ'ને, લોકશાસ્ત્રના મૂળભૂત ઘટકોને સમાવિષ્ટ

કરતા સર્વાંગીણા પુસ્તક તરીકે પોતાનો પ્રતિભાવ આપ્યો છે. પુસ્તકના સ્વરૂપ અંગે તેમણે કે બીજા કોઈએ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો નથી. એટલે આવી સામગ્રીવાળા પુસ્તકને શેમાં સમાવવું? બીજો પ્રશ્ન છે કે, લોકસાહિત્યનાં પુસ્તકોનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું? કયાં ધારા-ધોરણોએ કરવું, તે વિચારવું રહ્યું. અત્યાર સુધીમાં લોકવિદ્યાનાં પુસ્તકોનું મૂલ્યાંકન સાહિત્યના માપદંડોને આધારે જ થતું આવ્યું છે. તો શું સાહિત્યનાં જ ધારા-ધોરણોએ લોકવિદ્યાનાં પુસ્તકોનું મૂલ્યાંકન કરવું કેટલું યોગ્ય? તે પણ એક વિચાર માંગી લે તેવો પ્રશ્ન છે અને આ ‘વોરાદાદા ઉવાચ’ ગ્રંથનું ડૉ. ભરત મહેતાએ સમાજવિદ્યા અને લોકસંસ્કૃતિના આધારે મૂલ્યાંકન કર્યું છે તે અને શ્રી દલપત પઢિયારે પણ ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન કરી આ પદ્ધતિએ લોકવિદ્યાનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે તેના તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. આમ લોકવિદ્યાના ગ્રંથોના મૂલ્યાંકન સંદર્ભે કોઈ ચોક્કસ, સૈદ્ધાંતિક થિયરી ન હોવાથી અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, તે અંગે ગંભીરતાથી વિચારવું જ રહ્યું.

ટૂકનું દર્શન થાય છે?! | ઉદયન ઠક્કર

[‘સર્જનની ક્ષણ’: લે. મેહુલ દેવકલા, પ્રકાશક: લેખક પોતે, 2019, પૃ. 18 + 44, મૂલ્ય રૂ. 100/-]

આ પુસ્તકમાં કાવ્યોનાં 31 પૃષ્ઠ છે; તેમાંથી આપણે સાથે પસાર થઈએ. કાવ્યોનું કદ મધ્યમ અને સ્વરૂપ અણંદસ છે.

‘તમરાંનું સંગીત’ કાવ્યમાં બાળપણથી છેક આજની ક્ષણ સુધી સાંભળેલા તમરાંના સ્વર-તાંતણે સમયને પરોવાયો છે. અતીતના પ્રસંગોની યાદી છે. જોકે યાદગાર ખાસ કશું નથી – ‘પહેલવહેલો શાળાએ ગયો હતો’, ‘દાદા જતા રહ્યા હતા હંમેશ માટે’, ‘દસમા ધોરણની પરીક્ષા ટાણેય’, ‘પહેલવહેલી કૂણી લાગણીઓ ફૂટી હતી’, ‘ઘર છોડીને કોલેજ કરવા ગયો હતો’, વગેરે. (અન્યથા, અતીતની જાદુઈ છડીથી શું શું ન કરી શકાય?) પ્રસંગો બદલાતા રહેવા છતાં ન બદલાતું તમરાંનું સંગીત એટલે જીવન – એવી અટકળનો આનંદ લેવા જઈએ, ત્યાં ફોડ પાડી દેવાય છે, ‘જીવનના કોઈ અકળ રહસ્યની જેમ’, અને વ્યંજનાની અવેજીમાં અભિધાથી સંતોષ માની લેવાય છે. આગળ જતાં આવો ખંડ મળે છે, ‘મારી કવિતાના વિલંબિત અસંબદ્ધ/ને હજી નહીં ઉકેલાયેલા લયમાં/પોતાના/સંગીતને સ્વરબદ્ધ કરતું હશે - / કદાચ, / તમરાંનું આ સામ્રાજ્ય. પોતાને, / એની સત્તા જોઈ ગયેલા કોઈ કવિની પ્રશસ્તિ રૂપે...’ તમરાંનું સંગીત હોઈ શકે. તમરાંનું સામ્રાજ્ય પણ હોઈ શકે. પણ સંગીત અને સામ્રાજ્યનું પ્રતિરૂપ-યુગ્મ પ્રતીતિકર લાગતું નથી. ખંડના આરંભે ‘મારી કવિતા’ કહ્યા પછી ખંડના અંતે ‘કોઈ કવિની’ કહેવામાં સંવાદિતા સચવાતી નથી. જોકે આટલી ચર્ચા ખમી શકે એટલું કાઠું તો છે જ, આ કાવ્યનું.

‘પાવાગઢ’માં ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સામગ્રીનો વિનિયોગ કરાયો છે. ‘કેસરવર્ણા આકાશમાં/ધ્યાનની મુદ્રામાં બેઠેલા જોગી જેવી/શ્યામવર્ણા કાયા ઊપસી આવે છે’. વૈરાગ્યસૂચક

જોગિયો રંગ અને ભભૂતિ ચોળી હોય તેવો પહાડઃ ઉપમામાં ઔચિત્ય છે. લાખો વરસો પહેલાં એ પૃથ્વીનું પેટાળ ઉલેચતો જ્વાળામુખી હતો. ગુફામાનવ – ચાંપાનેર નગરની સ્થાપના – મહંમદ બેગડો – એમ પ્રતીકને ઉત્તરોત્તર મૂર્તિ બનાવાતું જાય છે. આજે ત્યાં હજારો મોટરગાડી બનાવતી કંપનીઓ છે. પૃથ્વીના પેટાળ ઉલેચીને (ખનિજો) હજારો ગાડીઓનાં પેટમાં ઉલેચાય છે, એમ કથીને પૃથ્વીના પેટાળની લાખો વર્ષની વર્તુળાકાર ગતિ પૂરી કરાઈ છે. તત્પશ્ચાત્ મોહુંજોદડોની ફિલ્મના ઉલ્લેખથી કાવ્ય લોલકગતિએ ભૂતકાળ ભણી સરે છે. ‘બીજા દિવસની સવારે-/બાલ્કનીમાંથી/પાવાગઢ/દેખાય તો દેખાય/ને ના પણ દેખાય/દેખાય – જો આકાશ સ્વચ્છ હોય તો’ – આ પંક્તિઓથી વિરમતું કાવ્ય પાવાગઢને જવલ્લે દષ્ટિગોચર થતા રહસ્ય તરીકે સ્થાપે છે. કાવ્ય સંતોષપ્રદ છે. સત્યજિત રાયની ‘કાંચનજંઘા’ ફિલ્મમાં રાયબહાદુરનો પરિવાર હવાફેર માટે દાર્જિલિંગ આવ્યો છે. કુટુંબીજનો સાથે રાયસાહેબ આપબુદની જેમ વર્તે છે. અંતિમ-સત્તરમો દિવસ-થયા છતાં કાંચનજંઘા ન દેખાયોનો વસવસો છે સૌના મનમાં. સૌની વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ એક પછી એક ઉકેલાતી જાય છે. આખરે ધુમ્મસ વિખેરાતાં કાંચનજંઘાનું દર્શન થાય છે. ‘પાવાગઢ’ વાંચતાં ‘કાંચનજંઘા’નું સ્મરણ સહેજે થઈ આવે.

હવે ‘આદિમ પથ્થરો’ કાવ્ય જોઈએ. ‘વિસ્સા દૂધિયા/ગોળાકાર/આદિમ પથ્થરો/વાતાનુકૂલિત રેસ્ટોરન્ટની/આ વિસ્સી બારસાખ પર/ખાસ્સી લાંબી સફરના/અંતે આવ્યા હશે’ કહ્યા પછી કાવ્યનાયક સ્મરે છે કે પપ્પા મહીના પટમાં આવા જ પથ્થરોથી રમતા, પોતે શૈશવમાં આવા પથ્થરોથી તણખા પ્રકટાવેલા, મોનેસ્ટ્રીના ઉદ્યાનમાં પણ આવા પથ્થરો ભાળ્યા હતા. આપણને થાય કે ઠીક, પાંચ-સાત દાયકા એ જ ‘ખાસ્સી લાંબી સફર’, ત્યાં તો ઉલ્લેખ થાય છે પથ્થરો પર કોતરાયેલી અજાણી લિપિનો, ગુફામાનવે પથ્થરમાંથી પ્રકટાવેલા અગ્નિનો. સફર કેટલી લાંબી છે એ હવે સમજાય છે. આ કાવ્ય પણ સારું રચાયું છે. સર્બિયાના કવિ વાસ્કો પોપાના કાવ્ય ‘સ્ફટિકનો પથરો’ની પ્રારંભની પંક્તિઓ ટાંકવાનું મન થાય છે: ‘ન મસ્તક ન હાથપગ/તે દેખા દે છે/ઉશકેરી મૂકતા યોગાનુયોગથી/સમયની નિર્લજ્જ કૂચ સાથે/તે ગતિ કરે છે/...વિસ્સું દૂધિયું નિર્દોષ ધડ’.

‘વર્ષારાત્રિ’માં દિવસ આખો વરસીને માંડ જપેલા વરસાદનાં ટીપાં ડબાડબ ટીચાય છે પછીતના પતરા પર. એક ટીપું કપાળ પર ખાબકતાં કાવ્યનાયકને ભાસે છે કે બાળપણના જૂના ઘરની છતમાં અટક્યું હતં તે આ જ ટીપું. સ્ફુલ્લિંગની સાંકળ વડે અતીત અને વર્તમાન જોડાય છે. એક બાજુ ખેતરમાં ઠરીને બત્તીઓનાં પ્રતિબિંબ ઝીલતું જળ, તો બીજી બાજુ ટિટોડીનું કકલાણ – દેડકાનું સમૂહગાન – તમરાંનું સંગીત – ટ્રેનનો ધ્વનિ એમ વાતાવરણની દશ્ય-શ્રાવ્ય રજૂઆત કરાય છે. કાવ્ય પાછા પગે અતીત ભણી જાય છે, જ્યારે નદી નગરમાં આવી પહોંચી હતી. ‘રસ્તાઓ મકાનો ને શોપિંગ મોલ્સ વચ્ચે/નદીઓ ખોળી લે છે પોતાના જૂના માગો.’ ‘લોડ ઓફ ધ ફ્લાઈસ’માં વિલિયમ ગોલ્ડિંગ સૂચવે છે તેમ સંસ્કૃતિનો પટલ છેદીને પ્રકૃતિ મસ્તક ઊંચકે છે.

‘આ ચોમાસે પણ’ કાવ્યગુચ્છમાં ગંધારું શહેર નાળાંઓ વાટે પોતાને ઓકી કાઢે છે આરબ સમુદ્રમાં – એટલું કહ્યા પછી પંક્તિ આવે છે, ‘...ઘૂઘવતો ફીણિયો રાજા / થોડુંઘણું પાછું ઠાલવી દે’. જાગ્રત કવિની શબ્દપસંદગી સપ્રયોજન હોય. જેમાં ‘ઓકાયું’ તે આરબ સમુદ્રને ‘રાજા’ શું કામ કહ્યો? જેના પરથી પુસ્તકનું નામાભિધાન થયું તે ‘સર્જનની ક્ષણે’

રચનામાં ‘યુગો જેવી ક્ષણો’, ‘અસ્તાચળનો સૂરજ’, ‘કિનારા પરની રેતી’, ‘પ્રેમથી તરબતર’, ‘સંઘ્યાટાણેનાં દરિયાનાં મોજાંઓ’ જેવાં ચર્વિતચૂર્ણ કલ્પનો આવે છે. ‘મારી અમરત્વ પામવા રચાયેલી હૃદયસ્થ કવિતાઓ’ – આ પંક્તિમાં આત્મમુગ્ધતા વરતાય છે. ‘મધદરિયે’માં આવાં પદ વાંચવા મળે છે, ‘નવી દિશામાં નવી ભૂમિના પંથે’, ‘નવી સવારે, આંખમાં આંખ, શ્વાસમાં શ્વાસ’, ‘નવા સૂરજના અફર ઇરાદે’ – જે કિશોરો માટેના પ્રેરણાદાયી સાહિત્યના પુસ્તકમાં અવશ્ય દીપી ઊઠે. કાવ્ય આગળ વધે છે: ‘પગ ડૂબ્યા, ઘૂંટણ પણ, ને હવે એક હલેસાવાળો – / હાત પણ’ – સરખાવો રમેશ પારેખના ‘વહાણવટું’ કાવ્યની પંક્તિઓ: ‘...સમુદ્રે પૂછ્યું, થાક્યો ને? / ... જવાબમાં, હલેસાં વામી દીધાં / ...સમુદ્ર ખડખડ હસ્યો / પગ તોડીને વામી દીધા / સમુદ્ર હસ્યો ખડખડ / કોણી સુધીના હાથ વામ્યા...’

‘પ્રેયસી’ કાવ્ય રંગદર્શિતાનો આભાસ ઊભો કરે છે: ‘ગમે ત્યારે / ગમે તે રીતે / પહોંચું એની પાસે, / બે હાથ ફેલાવીને એ મને સ્વીકારે જ’. ટાઢ હોય કે તડકો, બપોર કે ભયાવહ રાત્રિ, તે સ્વીકારે છે, રાત્રિનો સહવાસ માણ્યા પછી છાતી પર પડી રહે છે, પ્રવાસે સાથેની સાથે, એમ પ્રણયોર્મિરસિત વાતાવરણ બંધાતું જાય છે. છેવટના બે શબ્દોમાં રહસ્યસ્ફોટ થાય છે કે એ પ્રેયસી છે ‘મારી કિતાબ’. આ કાવ્ય પણ અસરકારક છે. (1969માં આનંદ બક્ષીએ ચલચિત્રના ગીત માટે આવી ટેકનિકનો વિનિયોગ કર્યો હતો. ‘આને સે ઉસકે આયે બહાર, જાને સે ઉસકે જાયે બહાર, મેરી જિંદગાની હૈ, મેરી મહબૂબા!’ આમ સમગ્ર ગીતમાં પ્રેયસીનો આભાસ ઉત્પન્ન કર્યા પછી ગીતકાર છેવટની પંક્તિમાં ખુલાસો કરે છે કે વસંત ઋતુ એ જ છે પ્રેયસી. ‘પૂછો તો, કૌન હૈ વો, રુત યે સુહાની હૈય, મેરી મહબૂબા!’)

એક કાવ્યનું શીર્ષક છે, ‘બીજી ફેબ્રુઆરી’. લખાયું ત્યારે આ તારીખની બોલબાલા હશે પણ આજે કોને યાદ હોય એનું મહત્ત્વ? ટાઇમ્સ, બી.બી.સી.; ટ્યુનિશિયા જેવા શબ્દો પરથી અટકળ કરવી પડે કે ‘આરબ સ્પ્રિંગ’ને લગતી તારીખ હશે. સમસામયિક બનાવોને કાવ્યનો વિષય બનાવવાનાં ભયસ્થાનો ઓછાં નથી. ત્યાર પછીની રચના ક્રિકેટના રૂપક તરીકે લખાઈ છે, અને ધરાર નોંધ મૂકવી પડી છે કે ‘આ અછાંદસ કાવ્યમાં દર્શકો એટલે ઈજિપ્તના નાગરિકો, ખેલવીર એટલે ઈજિપ્તના સરમુખત્યાર અને અન્યાયી શાસક.’ મોટાં મોટાં યુદ્ધો અને ક્રાંતિઓ કાળની ચાળણીમાંથી ચળાઈને હેઠાં પડે છે. પોલેંડના મિરોસ્લાવ હોલુબનું કાવ્ય છે, ‘માખી’. ‘કેસીની લડાઈના દેકારા-ભલકારા સાંભળતી એક માખી બેઠી હતી છોડ પર. ફેંચ અશ્વદળના ચૌદમા હુમલા વખતે તેણે બદામી આંખોવાળી નર-માખી સાથે સમાગમ કર્યો. કપાઈ મૂએલા ઘોડા ઉપર બેસીને પગ ઘસતાં તેણે માખીઓની અમરતા વિશે વિચાર્યું. ક્લર્વોના ડચૂકની ભૂરી જીભ પર તે હરખાઈને હેઠે ઊતરી. સરદાર જોહાનની એકમાત્ર આંખમાં ઈંડાં મૂકતી હતી, તેટલામાં અબાબિલ તેને ખાઈ ગયું.’ હોલુબના મતે યુદ્ધનું મહત્ત્વ માખીના જીવનથી વધુ નથી.

કર્તાની યુવાનવયે પ્રકટ થયેલા ‘સર્જનની ક્ષણે’ પુસ્તકનાં નિર્દિષ્ટ કાવ્યોમાં કાવ્યબાની જળવાય છે. ટૂંકનું દર્શન થાય છે? ‘પાવાગઢ’ની પંક્તિઓ પ્રયોજીને કહી શકીએ:

‘દેખાય તો દેખાય / ને ના પણ દેખાય / દેખાય – જો આકાશ સ્વચ્છ હોય તો.’

✱

‘નીરવ’ હશે કદાચિત?! | દિનેશ ડોંગરે

[‘ખડિયાની આરપાર’ : નીરવ વ્યાસ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, 228/એ, સૌરભ પાર્ક, સુભાનપુરા, વડોદરા, 2021, મૂલ્ય : રૂ. 150/-]

‘ગઝલ હવે તો શ્વાસ બની ચૂકી છે’ આવું વિધાન જ્યારે કોઈ ગઝલકાર કરે ત્યારે એવું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે, એના માટે ગઝલનો કોઈ વિકલ્પ નથી; કારણ, શ્વાસનો ક્યાં કોઈ વિકલ્પ છે, અલબત્ત મૃત્યુ સિવાય! મને હજીય યાદ છે, આજથી વીસેક વર્ષ પૂર્વે એક માસૂમ યુવાન સાઈકલ પર એક કપડાની થેલીમાં ડાયરી ભેરવીને ગઝલને જાણવાની – પામવાની ઝંખના સાથે જ્યાં ગઝલ વિશે જાણવા મળે છે ત્યાં પહોંચી જતો હતો. એના ચહેરા પરની માસૂમિયત, ગઝલને પામવાની ઉત્કંઠા, ગઝલ વિશે જાણવાની ગંભીરતા અને નિષ્ઠા નિહાળી મને એ જ વખતે લાગેલું કે આ છોકરામાં ઉત્તમ ગઝલકાર થવાનાં તમામ લક્ષણો મોજૂદ છે. અને આજે હું ગર્વપૂર્વક કહી શકું કે મારી ધારણા સાચી પડી છે. મને લખતાં આનંદ થાય છે કે ગઝલકાર બીજો કોઈ નહીં પણ ‘ખડિયાની આરપાર’નો સર્જક નીરવ વ્યાસ છે. ડૉ. ચિનુ મોદીએ શરૂ કરેલી અને ડૉ રશીદ મીરની નિશ્ચામાં ધબકતી રહેલી વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા ખાતે ચાલતી ‘બુધસભા’એ જે કેટલાક ઉત્તમ ગઝલકારો આપ્યા, એમાં નીરવનું નામ મૂકવું જ પડે.

‘ખડિયાની આરપાર’ નીરવનો બીજો ગઝલસંગ્રહ છે. આ પહેલાં સને 2012માં એણે ‘સંદર્ભો વચ્ચે’ નામનો પહેલો ગઝલસંગ્રહ પ્રકાશિત કરેલો. નીરવને મેં ધીમે ધીમે મોટો થતો, પ્રગતિ કરતો જોયો છે. સાહિત્ય અને વકીલાત બંનેમાં અમે સાથે રહ્યા છીએ. એની દરેક ગઝલને મેં સૌથી પહેલાં માણી છે. ગઝલમાં આવતી ચોટ એની અનુભૂતિની ગવાહી પૂરે છે. પ્રારંભે પ્રેમ અને લાગણીથી શરૂ થયેલી એની ગઝલમાં આવેલા ઠહેરાવની હું નોંધ લીધા વગર રહી શકું તેમ નથી. આજે ‘નીરવ’ વ્યવસાયમાં અને સાહિત્યમાં જે સ્થાન ધરાવે છે, તે એની મહેનત, નિષ્ઠા અને ઈશ્વરમાં રહેલી અતૂટ શ્રદ્ધાનું જ પરિણામ છે.

આટલી લાંબી પૂર્વભૂમિકા બાંધવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ મારે આજે થોડીક વાત ‘ખડિયાની આરપાર’ વિશે કરવાનો છે. પ્રસ્તુત ગઝલસંગ્રહને હાથમાં લેતાં અલગ જ અનુભૂતિ થાય છે. સુંદર મુખપૃષ્ઠ, સ્વચ્છ-સુઘડ અને ક્ષતિ રહિત પ્રિન્ટિંગ આ સંગ્રહનું જમા પાસું તો છે જ, પણ એથીય મોટું જમા પાસું એની ગઝલો છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહની બહુધા ગઝલો ‘નીરવ’ની શ્રેષ્ઠતા આપવાની અને શ્રેષ્ઠતા પામવાની મથામણ વ્યક્ત કરે છે.

નીરવની ગઝલો અને ઈયત્તા વિશે મુરબ્બી શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, ડૉ. રશીદ મીર, સંજુ વાળા જેવા સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારોએ પોતાનો આગવો અભિપ્રાય આપેલો જ છે અને હું પણ એમાં સૂર પુરાવું છું. પરંતુ મારો ઉપક્રમ પ્રસ્તુત સંગ્રહને મારી રીતે જોવાનો છે. નીરવની ગઝલોના ઇંદ બિલકુલ સાફ છે. ગઝલનો બહિરંગ સાથે ગઝલનો અંતરંગ પણ એને હસ્તગત છે એવું આ સંગ્રહની ગઝલો જોતાં ચોક્કસપણે કહી શકાય. આપણે એની ગઝલોથી જ એને માણીએ, એ વધુ બહેતર રહેશે. જુઓ કેટલાંક ઉદાહરણ...

અતિશય છે જરૂરી જે એ પહેલાં શીખવી દે છે,

જનમતાંવેંત આંખો સૌને રડતાં શીખવી દે છે. (પૃ. 93)

ઉપરોક્ત મત્વામાં ગઝલકારે વૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક સત્ય બંનેને ભાવકો સમક્ષ ઉઘાડી આપ્યાં છે. નવું બાળક જન્મે ત્યારે ગર્ભમાંથી બહાર આવતાં એની મા સાથે જોડાયેલી નાળ કાપવી પડે છે. એટલે એની સૌથી પહેલી જરૂરિયાત શ્વાસ જાતે લેવાની છે અને તે માટે ફેફસાં કાર્યરત થવા જોઈએ અને તેથી જ ફેફસાં કાર્યરત થાય તે માટે બાળક સૌપ્રથમ રડવાનું શરૂ કરી દે છે અને બાળકને દુનિયામાં જીવવા માટેની કળા પણ કુદરત જ સૌથી પહેલાં શીખવી દે છે; પ્રસ્તુત મત્વામાં અતિશય શબ્દ ખૂબ જ અગત્યનો છે. ગઝલકાર એ સમજે છે તેથી મત્વાની શરૂઆત જ અતિશય શબ્દ સાથે થાય છે.

દીવાનખાનું માનીએ ના બેસવા દે પણ;

ધુત્કારી દે ઘરના ખૂણા, તો ક્યાં જવું બોલો ?!

ઉપરોક્ત શૅઅર મારો ખૂબ જ ગમતો શૅઅર છે. મારા માનવા મુજબ આ શૅઅર નીરવની ઓળખ બનવા સક્ષમ છે. માણસ આખી દુનિયા સામે બાથ ભીડી શકે, લડી શકે, પણ પોતીકાં સામે તો ભગવાન કૃષ્ણ પણ હારી ગયેલા; યાદવાસ્થળી ન જોવાતાં આખરે દ્વારકા આવી વસેલા. માણસ બહારથી થાકીહારીને ઘરમાં પોતીકાં લોકો પાસે હળવો થવા આવે અને એ ઘરના ખૂણા પણ એને ડંખવા માંડે ત્યારે શું વલે થાય! એ વેદના કેટલી સચોટ રીતે વ્યક્ત થઈ છે!

મેં પણ હજારો વાર વાંચી છે નજર એની;

લાગ્યા કરે તો પણ, હજી કંઈ નથી વાંચ્યું.

કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે આપણે ગમે તેટલું મથીએ તોયે કળી શકાતા નથી. આપણે ધારીએ કંઈ ને એ હોય કંઈ! પ્રસ્તુત શૅઅરમાં કવિએ ખૂબ જ સટીકપણે એ દ્વિધા દર્શાવી છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં એકથી એક ચઢિયાતા શૅઅર સમાવિષ્ટ છે, એમાંથી મને ગમતા કેટલાક શૅઅર અહીં મૂકું છું:

હું ભલે આવી ગયો ઘૂંટણ ઉપર;

આ અવસ્થા પ્રાર્થના માટે જ છે. (પૃ. 48)

જે થવાનું હોય તે થઈ જાય, પણ જાણી લઉં;

દોસ્ત, તારો હાથ કઈ રીતે છરો થઈ જાય છે! ? (પૃ. 61)

જે શસ્ત્ર લઈને નીકળ્યાં'તાં, એ બધાં જીત્યાં;

હારી ગયાં, જે નીકળ્યાં'તાં લાગણી લઈને. (પૃ. 70)

જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં આ જાત જેવી જાતને;

ગૂંચળું વાળીને ગજવામાં મુકાવી જોઈએ. (પૃ. 79)

તમે આવ્યાં અમારે ઘર, અમારી ખુશનસીબી છે;

જુઓ, આ ઓરડો આજે પરીનો મ્હેલ લાગે છે. (પૃ. 86)

સફળ એ થાય છે, જે પારખી લે છે નવી મોસમ;

સમયસર જે પ્રવાહો જોઈ ભળવાનું નથી ભૂલ્યો. (પૃ. 95)

આ સિવાય એવા ઘણા શૅઅર છે, જેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારમર્યાદાને કારણે કરી શકતો નથી, પરંતુ ગઝલકારની ગઝલનિસ્બત વિશેના કેટલાક શૅઅર અહીં ટાંકવા જરૂરી સમજું છું:

જ્યાં સુધી આ લોહીનો સંચાર રહેવાનો;
 આ ગઝલ સાથે અમારો પ્યાર રહેવાનો. (પૃ. 77)
 બધા ભાષાના ભપકા અહીં જરા પણ કામ નહિ લાગે;
 ગઝલ છે નામ જેનું, જે સરળતા શીખવી દે છે. (પૃ. 95)
 હું ગઝલિયત છું, ગઝલ મારા વગર તો છે જ ક્યાં ?
 હું તને આ ગાલગાગા – ગાલગામાં નહિ મળું. (પૃ. 113)

આ ગલકારના મત્લા કેટલા સહજ રીતે આવે છે, જુઓ:

કહી હા તો હા, ના તો ના પણ કબૂલી;
 પ્રણયની અમે એ પ્રથા પણ કબૂલી. (પૃ. 31)
 પહોંચી ગયો હું છેક ને અટકીને રહી ગયો;
 હું નામ તારું ઉઘમાં બબડીને રહી ગયો. (પૃ. 51)
 બંધ છે કમાડ, ભીતરથી;
 સંત, એને ઉઘાડ, ભીતરથી.

વછૂટે છે ને સામે પાર વળવાનું નથી ભૂલ્યો;
 હજુ ઉમ્મીદનો દરિયો ઊછળવાનું નથી ભૂલ્યો. (પૃ. 93)

એવા જ કેટલાક મક્તા, જે હૃદય સોંસરવા ઊતરી જાય છે, એ પણ જોઈએ:

જ્યારે તમારી સાથે ઊભું મળે ન કોઈ;
 ત્યારે વલીને જોજો, 'નીરવ હશે કદાચિત!' (પૃ. 29)
 તું નથી તો કશું નથી 'નીરવ';
 યા કહું તો ફક્ત શ્વાસ ચાલે છે. (પૃ. 62)
 મળવા છતાં લાગ્યા કરે છે કે અજુગતું;
 'નીરવ' નથી મળતા હવે પહેલાંની રીતથી. (પૃ. 94)
 અફસોસ એનો ના કરો, તમને ભૂલી ગયા;
 યાદીમાં એની ક્યાંય 'નીરવ વ્યાસ' પણ નથી. (પૃ. 126)

નીરવે આ સંગ્રહમાં કેટલીક નખશિખ ગઝલો આપી છે, જેની નોંધ લીધા વગર ચાલે એમ નથી. હું એ ગઝલોથી અભિભૂત છું. એમાં પૃ. 35, 39, 45, 51, 53, 59, 65, 67, 78, 83, 96, 113, 122 અને 133 પરની ગઝલો વિશેષ લાગી છે.

આમ, સમગ્ર રીતે પ્રસ્તુત ગઝલસંગ્રહ એના શીર્ષક પ્રમાણે 'ખડિયાની આરપાર'નું ઘણું બધું કહી જાય છે, હું સંગ્રહને હૃદયપૂર્વક આવકારું છું, અભિનંદન પાઠવું છું અને 'નીરવ' ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે, એની ગઝલ વધુ ને વધુ બળકટ બને એવી અંતરની શુભેચ્છાઓ પ્રગટ કરી અંતે એના જ એક શૅઅર સાથે મારી કલમને વિરામ આપું છું.

હાથમાં આવી અને છટકી ગઈ;
 આ ગઝલ ડોલ્ફન થાતી જાય છે. (પૃ. 68)

ઓટલાદાવ : સંસ્કારી કુટુંબે કરેલી વ્યક્તિત્વ- ઘડતરગાથાનો સંસ્મરણાલેખ

કીર્તિદા શાહ

‘ઓટલાદાવ’ દર્શના ધોળકિયાના જીવનનાં સંસ્મરણોનો રસાળ રસથાળ છે. અહીં માણસમાત્રને ઉમદા જીવન જીવવા માટેની અનેકાનેક ચાવીઓ મળે છે. એ પણ કળામય રીતે. જાણે આપણો વહાલો દીર્ઘદષ્ટિવાળો ભેરુ વાંસામાં હાથ પસવારતાં પસવારતાં કોઈ ઉન્નત ચેતનામય જીવન તરફ દોરતો હોય એવી અનુભૂતિ આ સ્મરણકથા કરાવે છે. કુટુંબમાં થયેલું સંસ્કારઘડતર સ્મરણલેખિકાને ‘ભગવદ્ગીતા’એ રજૂ કરેલા સાક્ષીભાવ તરફ દોરી ગયું છે. આ સાક્ષીભાવની કેળવણીએ લેખિકાના ચિત્તને ચકચકિત બનાવ્યું છે. જુઓ સંસ્મરણોમાંનું (પૃ.૧૭૧) એક અવતરણ—

“નીંદર ઉડાડી દે તેવી કટોકટી ક્ષણોની ભીંસ વેળાએ કુદરતે ધૃતરાષ્ટ્રના લોખંડી પંજાથી કૃષ્ણે ખસાવી નાંખેલા ભીમની જેમ મને પણ સાચવી લીધાની અનેક ક્ષણો મારી સમક્ષ તરવરે છે. કુદરતની કલ્યાણરક્ષાનું કવચ મને કાયમ રક્ષતું રહ્યું છે —

અસત્યથી, ભયથી, લાલચથી, અભિમાનથી ને તમામ નકારાત્મક અભિગમોથી. કોઈના પ્રભાવમાં આવી જવાથી તો રામમંત્રે મને નાનપણથી જ બચાવેલી, પણ કોઈ ક્ષણે કોઈના વ્યક્તિત્વના ઘેરાવામાં આવવાનું બન્યું હશે ત્યારે પણ કાળના વહેતા પ્રવાહમાં એ વ્યક્તિઓનાં થયેલાં યથાર્થ દર્શને મને એમના રાગમાંથી મુક્ત કરીને મને બચાવ્યાનું બન્યું છે. સમય જતાં આવા રાગ ઘસાતા ગયા ને દ્વેષનો તો સવાલ જ ઊઠ્યો નહીં. આ અર્થમાં મૃત્યુનો પણ અહેસાસ જુદી રીતે થયો હોવાનું મેં અનુભવ્યું છે.”

પ્રસ્તુત અવતરણમાં છલકાતો સ્મરણલેખિકાનો આત્મવિશ્વાસ ‘ઓટલા દાવ’માં શબ્દબદ્ધ થયેલાં વિવિધ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો અને એમના અસ્તિત્વથી રચાતા હકારાત્મક પરિવેશને આભારી છે. અહીં લેખિકાનાં કુટુંબીજનો, પડોશીઓ, શિક્ષકો, મિત્રો, સહકર્મચારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, સાહિત્યકારોનું વિશાળ વર્તુળ રચાયું છે. આ વર્તુળના પરિઘનો વિસ્તાર કર્યો છે લેખિકાની ઊંડી વાચનપ્રીતિએ. અહીં ‘ભગવદ્ગીતા’ છે તો વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાયની ‘આદર્શ હિન્દુ હોટલ’ પણ છે. અહીં નાનાભાઈ ભટ્ટની ગ્રંથમાળા ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ પણ છે. અહીં યુધિષ્ઠિર છે અને લેખિકાએ પોતાના ગુરુપદે સ્થાપેલો લક્ષ્મણ પણ છે. સંતત્વનું એક એક લક્ષણ ચરિતાર્થ કરતાં લેખિકાનાં કુટુંબીજનોની સાથે અહીં સંતકવિ મકરંદભાઈ પણ છે અને પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી, ગુલાબદાસ બ્રોકર વગેરે સાહિત્યકારોનાં સ્મરણ અને સુગંધ પણ છે. આ બધાંનાં પ્રકાશવર્તુળને ઝગમગાવતી લેખિકાની રામનામની શ્રદ્ધા પણ છે. એ જ ‘ઓટલા દાવ’નો પ્રાણ છે.

લેખિકાએ એમનાં સગાં-સ્નેહીઓનાં શબ્દચિત્રો આલેખતાં આલેખતાં એ બધાંએ એમના જીવનમાં ઘટેલા કાળઝાળ બનાવોને અણનમ રહીને ઝીલ્યા ને હોહા કર્યા વગર “આ પણ પસાર થઈ જશે” એવો ભાવ ધરીને જીવનને હકારાત્મક જોયું એ વ્યક્તિઓનાં કેટલાંક

વિધાનો જુઓ-

રેવાકુંવરે કહેલું, “આપણી સાથે ગમે તેવું બને તોય કોઈનું અકલ્યાણ ન ઈચ્છવું.”
પ્રવીણાબાએ શીખવ્યું “જીવનના ઝંઝાવાતોને ટટાર રહીને ખાળવાનું.”

લેખિકા નોંધે છે આ બધાંએ મારામાં સંજીવની રેડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. માતા રસિકબાળાએ લેખિકાને પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ દરમિયાન આપેલી શીખ તો કમાલની છે જેમાંથી માતાનું આધુનિક અને વિશાળ માનસ અનુભવાય છે. જુઓ-

“તારે હવે પુરુષ જેવું જીવવાનું આવ્યું છે. આ તો દુનિયા છે ભાઈ ! ન કરે નારાયણ ને ક્યાંય ફસાવાનું આવે તો મૂંઝાવું નહીં. આખરે આપણે સ્ત્રી ઠર્યાં. ક્યાંક માતૃત્વ અભિશાપ રૂપે આવી ચડે તો વટથી બાળકને જન્મ દેવો પણ આપઘાતનો વિચાર સુધ્ધાં ન કરવા જીવન ઘણું કીમતી છે. અલબત્ત, આ તો છે એક છેવાડાની શક્યતાનો મને આવેલો વિચાર. બાકી આપણાં જેવાં માટે લાગવગ છે એકમાત્ર કુદરતની. આધાર લેવો હોય તો એનો જ... બાકી બધાં આપણાં જેવાં માટીપગાં લોક. તેની ખુશામદ કદી ન કરવી.” (પૃ.૭૪.)

આ બધાંના પ્રભાવથી જીવન જીવવાની ખુમારી લેખિકામાં પાંગરતી રહે છે. એટલે જ નોંધે છે કે “પ્રણામ પ્રભુને, કાં આપણે માનેલા હોય તે જ ગુરુ કે ગુરુજનને કરાય, બાકી કોઈને જ નહીં. હા, આચરણની નમ્રતામાં કચાશ ન રહેવી જોઈએ, પણ જ્યાં-ત્યાં ઝૂકવાની વાત ખોટી.” (પૃ.૪૪.)

લેખિકાએ આપેલા વ્યક્તિચિત્રો એમની માતામહી, એમના શિક્ષકો, સગાંસંબંધીઓ, મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ એક-એક પે અધિકાં મોતી જેવા છે.

સમગ્ર સંસ્મરણોમાંથી પસાર થતાં બે-ત્રણ બાબતો મને સ્પર્શી ગઈ છે.

(૧) લેખિકાએ એમના માબાપનું મૃત્યુ નાની ઉંમરમાં જોયું. વડીલ ભાઈનું પણ મૃત્યુ જોયું. પોતાના અંગત સ્નેહી બહેનોને વૈધવ્યની વેદના અનુભવતાં જોયાં. આ અલ્પ સુખની જિંદગીનો અનુભવ છતાં લેખિકાનું ઘડતર એવું થયું છે એ એ વેદના એમના વ્યક્તિત્વને હલબલાવી ગઈ, પણ ‘ભગવદ્ગીતા’ના અભ્યાસે એ જીવન પ્રત્યે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની રહ્યાં.

(૨) લેખિકાની વ્યાવસાયિક કારકિર્દી તેજસ્વી બની રહી. ઇનામ-અકરામ પણ મળ્યાં પરંતુ એનો સ્વીકાર એમણે સહજક્રમમાં કર્યો.

(૩) મૃત્યુ જેવી સનાતન ઘટનાનો સ્વીકાર અને તૈયારી લેખિકાએ બહુ વહેલાં શરૂ કરી દીધાં એટલો સાક્ષીભાવ એ દઢ કરતાં રહ્યાં.

આ સંસ્મરણોમાં તત્કાલીન સમયના સમાજ-કુટુંબનું એક ચિત્ર પણ વાચકને મળે છે. એમ કહી શકાય કે કુટુંબ-સમાજનો પરિવેશ જ વ્યક્તિત્વઘડતરનું આરંભબિંદુ છે. આ સ્મરણકથાનું શીર્ષક પણ અર્થસભર છે. સામાન્ય રમતનો અભિધાનો અર્થ સ્મરણકથાને અંતે વ્યંજના સુધી વિસ્તરે છે. એ રીતે અર્થનો વિસ્તાર લેખિકાની કલમની સિદ્ધિ છે. લેખિકા નોંધે છે, “એ પછીના પસાર કરેલા છ દાયકાના જીવતરને પાછું વળીને જોઉં છું તો થાય છે કે કેટલા બધા દાવ લેવાના, કહો કે રમવાના આવ્યા? સંબંધોમાં, વ્યવસાયમાં, આસપાસ-ચોપાસ જિવાતા રહેલા જીવનમાં વિભિન્ન ભૂમિકાઓ ભજવાતી રહી ને એનો આનંદ સાંપડતો રહ્યો”. એમ કહીએ કે ઓટલાદાવ વિસ્તરતો રહ્યો.

૧૭૨ જેટલાં પૃષ્ઠમાં સમાયેલી ૩૭ પ્રકરણમાં વિભક્ત થયેલી આ સ્મરણકથા એટલી રસાળ છે કે વાચક એકી બેઠકે આખી વાંચી-માણી શકે એમ છે. એનાં બે કારણ છે. એક, સ્મરણકથાની સચ્ચાઈ અને લેખિકાનો સ્વાનુભવ. બીજું, લેખિકાનું પ્રાસાદિક ગદ્ય.

આ ગદ્યનાં નિદર્શન જુઓ :

આછાપાતળાં ભણતર ને સમૃદ્ધ ગણતરને સાચવીને બેઠેલી બામાં રમૂજ પ્રેરેલી. (પૃ.૪)

બે મામાઓના વિશાળ કુટુંબને પિતાએ માત્ર ચાહ્યું જ નહીં બલ્કે આરાધ્યું. (પૃ.૮)

માસીના ગુરુકૃત્યે જાગેલી બાએ ભાના મૃત્યુની સોળમી સવારે માત્ર બે કોળિયાં ભરીને બાકીનાં એકવીસ વર્ષ મારા માટે જ જીવતરની સપાટી પર રહીને તર્પા કર્વું-અંદરથી મૃત્યુ પામીને. (પૃ.૧૫)

પાંચમે વર્ષે મને થયેલા મૃત્યુના પ્રથમ સાક્ષાત્કારે મને શીખવી ભરી મહેફિલમાંથી ઊઠી જવાની મજા. (પૃ.૧૬)

મે માસની કાળઝાળ બપોરે ઋષિકેશના એ પ્રભાતનો ભેદ ઉકેલીને મકરંદે મારા હાથમાં વરસતો અષાઢ મૂકી દીધો. (પૃ.૨૫)

ચારધામના દરવાજાને તો ઋતુનું બંધન નડે પણ આ મામાઓના દરવાજા બારે માસ ખુલ્લા! (પૃ.૨૮)

‘ઓટલાદાવ’, દર્શના ધોળકિયા, પ્રકા. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૨૧

‘રાઈજાઈ’ની રાઈજાઈ

મહેન્દ્ર જોશી

[‘રાઈજાઈ’ (ગઝલસંગ્રહ): મિલિન્દ ગઢવી, પ્ર. અકિલા ઈન્ડિયા પબ્લિકેશન્સ, રાજકોટ]

કવિ મિલિન્દ ગઢવીના પ્રથમ ગઝલસંગ્રહનું નામ ‘રાઈજાઈ’ છે. તેમાં 51 ગઝલો અને 51 સ્વતંત્ર શે’ર છે. સુંદર મુદ્રણ, આકર્ષક મુખપૃષ્ઠ અને રેખાંકનોથી સુશોભિત નવનરમ્ય સંગ્રહ છે. સંગ્રહને મુરારિબાપુના આશીર્વાચન, શ્રી યશવંત લાંબાનો ‘રાઈજાઈ’નો અર્થમહિમા, કવિ ઉર્વીશ વસાવડાનો આવકાર, કવિ સંજુ વાળાની પ્રસ્તાવના, કવિ શોભિત દેસાઈના હર્ષોદ્ગાર અને રાજેન કાપડિયાનાં રેખાંકનો સાંપડ્યાં છે. જે સંગ્રહને વિશેષ ગુણવાચક બનાવે છે.

બ્રિટિશ વિવેચક સી. એમ. બાવરા કહે છે: ‘જે કવિ સમકાલીન પેઢીની ઉપેક્ષા કરે તે કદી પણ આવનારી પેઢી પર મદાર બાંધી ન શકે.’ આ વિધાન સમીક્ષક માટે પણ યથાર્થ છે. અહીં તો આપણે ‘રાઈજાઈ’માં જે કવિકર્મ નજરે ચઢ્યું તે કર્મ અપેક્ષિત છે. સાંપ્રત સમયમાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી યુવાકવિઓ પોતાની મથામણથી ગઝલસર્જન કરી રહ્યા છે. મિલિન્દ ગઢવી એ પ્રવાહમાંના એક સર્જનાત્મક ઊર્જા ધરાવતા કવિ છે. ગઝલ એ કાવ્યના અન્ય કાવ્ય

જેવું જ આગવાં લક્ષણો ધરાવતું સ્વરૂપ હોઈ તેની સમીક્ષા પણ કાવ્યનાં નિયત સૌંદર્યમૂલક ઉપકરણો દ્વારા કરવાનો સમીક્ષકનો આશય છે.

ગઝલના સ્વરૂપલક્ષી બાહ્ય ઘટકોનું કવિએ ઉચિત રીતે જતન કર્યું છે. ગઝલના આંતરઘટકો દ્વારા પ્રગટતાં લક્ષણો આ ગઝલોમાંથી જોઈએ. સૌપ્રથમ ટૂંકી બહરની એક ગઝલનો એક શે'ર જોઈએ:

પહેલાં જેવું રિસાયો છું
કોઠી પાછળ ભીંસાયો છું. (પૃ. 17)

કાવ્યનાયકે કોઈને સંબોધીને કરેલાં કથનમાં રહેલી સરળતા અને ભાવની સાંદ્રતા સ્પર્શી જાય તેવી છે. બાળસહજ રમતમાં ગવાતાં જોડકણાંનો સંદર્ભ સાંપ્રત સાથે પ્રયોજે છે. 'પહેલાં જેવું' અને 'કોઠી પાછળ' કહી કવિએ સમય અને સ્થળનાં પરિમાણો ભાષા દ્વારા બદલી કાવ્યત્વ સર્જ્યું છે. આ 'રિસાયો છું' અને 'ભીંસાયો છું' ક્રિયારૂપો માત્ર પ્રાસ (કાર્ફિયા) ન રહેતાં સમયની વક્તા છતી કરે છે. કોઠી શબ્દ સહજ રીતે જ વર્તમાન ભીંસનું સબળ પ્રતીક બની જાય છે. ગઝલસંગ્રહના શીર્ષકને યથાર્થ ઠેરવતા અન્ય શે'ર પૃષ્ઠ 7(3), 27(2), 35(6), 71(1), 73(1,3), અને 18, 56, 86માં સદૃઢ્ય ભાવકને મળી આવશે... જોકે આ બધા શે'રમાં ભાષા, ભાવ અને અભિવ્યક્તિની તરાહો બદલાતાં રહે છે. કશાકથી વિખૂટા પડી ગયાનો ખાલીપો, ઘૂંટાતી ઘેરી ઉદાસી, મનના ખૂણે ધુમાતો ઝુરાપો જેવા ભાવોનું નિરૂપણ કરતા શે'ર વધુ માત્રામાં જોવા મળે છે. જેમાં કવિને સવેદન અને સર્જકતાનો હૂંફાળો સ્પર્શ મળ્યો છે તેવા શે'ર ભાષા અને ભાવને લીધે વધુ સંવેદ્ય બન્યા છે. જેમ કે :

લખ્યું છે બ્રેઇલમાં મારું મરણ, એની ઉદાસી છે,
ઉપરથી હાથ આપ્યા છે અભણ, એની ઉદાસી છે. (પૃ.13)

મત્લાના આ શે'રમાં વિશિષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિ પામેલી ઉદાસી સ્પર્શી જાય છે. શે'ર અજ્ઞાત એવા મરણને તાકે છે. ઉદાસી બ્રેઇલ લિપિમાં અને હાથ અભણ હોવાથી બેવડાય છે. 'મારું' સર્વનામ કાવ્યનાયકનું બિનઅંગત બની રહે છે.. માનવનિયતિના અનિવાર્ય ઘટનાક્રમને કવિએ 'બ્રેઇલ' અને 'અભણ હાથ' દ્વારા પ્રતીકાત્મક સુંદર અભિવ્યક્તિ આપી છે. કવિએ ભાષા દ્વારા અર્થનો ચાલુ પરિપથ બદલી નાખ્યો છે. જોકે આ પ્રકારના ભાવો કવિની અન્ય ગઝલોમાં પણ પુનરાવર્તન પામતા રહ્યા છે. જેમ કે પૃ.(19), 33(3), (41)...માં એમ પણ લાગે કે ઉદાસી આ કવિની ગઝલોમાં અભિવ્યક્તિ પામતો સ્થાયી ભાવ છે.

કવિ એકસાથે પરંપરા, આધુનિક અને પ્રયોગલક્ષી હોવાનું વલણ પણ દાખવે છે. વ્યવહારની ભાષાનું કવિ કાવ્યની ભાષામાં નવસંસ્કરણ કરે છે ત્યારે તે સમગ્ર સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો સંવાહક બને છે. શે'રમાં કવિએ પ્રાપ્ત કરેલા વારસાનું પ્રતિનિધિત્વ 'હું'માં પડઘાય છે. શે'રના રચનાવિધાનમાં 'વંશ' અને 'અંશ'માં કવિકૌશલ્ય, ભાષાસજ્જતા અને ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની સભાનતા વિના પ્રગટ થાય છે.

નરસિંહનો હું વંશ છું, ખુસરોનો અંશ છું,
ગુજરાતીમાં 'મરીઝ', ઉર્દૂમાં ફિરાક છું. (પૃ. 4)

કેટલીક ગઝલોમાં શે'રની રજૂઆતમાં અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. સંગ્રહની દશ પરબ ❖ એપ્રિલ, 2022

શે'રની એક ગઝલમાં 'oh goodness!' અનુપ્રાસ (રદીફ) પ્રયોજેલ છે. કવિનામ 'મિલિન્દ' ને પ્રત્યેક શે'રમાં સાંકળી કરેલ પ્રયોગ અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ નવતા ધરાવે છે:

સતત બદલતી રહે છે સંબંધની ફિલ્મો,
મિલિન્દ થઈ ગયો છું શુક્રવાર, 'oh goodness!' (પૃ. 53)

માનવીય સંબંધોને શુક્રવારે બદલાતી ફિલ્મની વ્યંગાત્મક ઉપમા આપી કવિએ લક્ષ્ય સાધ્યું છે. જાણીતા વપરાયેલા કાર્ફિયા દ્વારા અંગ્રેજી રદીફ સાથે કરેલા સંયોજનમાં વિનોદસભર વાચાળતા પણ અનુભવાય છે. આજની મિશ્ર ભાષાનું ચલણ ખપમાં લઈ કવિએ પુનરાવર્તન પામતા રદીફ 'oh goodness!' પાસે એક ચલણી આભારી લહેકાના રૂપમાં ઉમેરી પ્રયોગ કરેલ છે. કવિની અન્ય ગઝલો વાંચતાં સમજાય એવું છે કે કવિ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પણ સર્જન કરી શકે છે! કવિએ અઠવાડિયાના ત્રણ દિવસો ઉદાસીનો બુધવાર, ફિલ્મનો શુક્રવાર અને રજાનો શનિવાર વાપરી નાખ્યાની અકળામણ સર્જકતામાં ઢાળી છે!

કેટલીક ગઝલોના કેટલાક શે'રમાં આંખોમાં ઘૂંટાતું કારુણ્ય, ભાવની આર્દ્રતા, અને સૂક્ષ્મ અવલોકનના બુદ્ધિ જોવા મળે છે. જેમ કે 'મૌનની આંખ', તૂટતી 'જીવનની ઢીંગલી', જીવિતને નિર્જીવ 'પ્લેટફોર્મ સમજીને'. કવિએ પ્લેટફોર્મ અને ટ્રેનનો સંદર્ભ પ્રયોજી અવહેલના, ઉપેક્ષાના ભાવને વાસ્તવિક ભૂમિ પર નવ્ય રીતિથી અભિવ્યક્ત કર્યો છે. આ શે'રમાં બંને મિસરામાં 'મને'નું કરેલું પુનરાવર્તન અને 'આજ પણ' ઉપેક્ષાના ભાવમાં અર્થસંગત લાગે છે.

આજ પણ પ્લેટફોર્મ સમજીને મને,
ટ્રેન ચાલતી ગઈ મને લીધા વગર. (પૃ. 40)

પુરાકલ્પનો, પ્રાચીન સ્થળસંદર્ભો અને ખ્યાત વાર્તાના સારત્વને ખપમાં લઈ પણ કેટલાક શે'રની રચના કરી છે. સંગ્રહમાં આવા 13 જેટલા શે'ર છે. તેમાંથી એક શે'ર જુઓ :

છેવટે મળી બે ગજ ધરા સૌ ઝંખના દફનાવવા,
રે લોલ આથમવા સુધીની દોડમાં ઢાંફી ગયા. (પૃ. 41)

ઉલા મિસરામાં આ બે ઘટનાઓનું માત્ર કવિકથન છે. કેવળ કથન એ કવિતા નથી. કથનની રીતિ એ કવિતા છે. ઉપરના શે'રમાં રશિયન વાર્તાકાર લિઓ ટોલ્સ્ટોયની પ્રખ્યાત વાર્તા 'How much land does a man need?'ના સંદર્ભ દ્વારા મનુષ્યની મૂળભૂત વૃત્તિનો નિર્દેશ કરીને કવિ અટકી ગયા નથી. શે'ર સિદ્ધ કરવા અલગ અભિવ્યક્તિ આપી રચનાવિધાન કરે છે. એ કથાતત્ત્વને 'રે' જેવા લોક(શોક) ગીતમાં આવતા પણ દુઃખદાયક કેવળપ્રયોગી અવ્યય શે'રને નવો આયામ ચીંધે છે. કવિએ જુદી જુદી ગઝલમાં પ્રયોજેલાં પુરાકલ્પનોની પ્રયુક્તિ શે'ર 23(5), 35(7), 45(4), 99(8)... વ.માં જોવા મળે છે.

સંગ્રહમાં દીર્ઘ રદીફ ધરાવતી 11 ગઝલોમાંથી એક ગઝલના મત્લાના એક શે'રનું ઉદાહરણ જોઈએ :

ક્ષણોને કાશીએ લાવી બહુ થાકી જવાયું છે છતાં પણ હું હજી મરતો નથી,
વિધિવત લાશ પધરાવી બહુ થાકી જવાયું છે છતાં પણ હું હજી મરતો નથી. (પૃ.21)

પ્રથમ બે આવર્તન પછી શરૂ થતો રદીફ દીર્ઘ છે. બહુ જ ટૂંકા પગલે આવતા કાફિયાનું ક્રિયાપદ રદીફ સાથે સંકળાઈને નૈરાશ્યના શબને ઊંચકે છે. આખી ગઝલમાં રદીફ કાફિયા નિભાવ્યા છે. વસ્તુ પરંપરિત અને વિધિવત્ છે. મરી ચૂકેલી ક્ષણોની લાશ પધરાવી છતાં પણ મુમૂર્ષા છે, મુમુક્ષા છે પણ મુક્તિ નથી-નો બહુ થાક છે! ભાવસંકમણ ગતિ તીવ્ર હોવા છતાં શે'ર વિધાન જેવા થઈ જાય છે. તેનું કારણ ગઝલની આયાસપૂર્વકની ઇબારત અને પ્રલંબ લય. પ્રલંબિતતા વધારવા 'છે' 'છતાં' અને ઉભયાન્વયી અલ્પવ 'પણ'ના ટેકાઓ! રદીફમાં વાચાળતા અનુભવાય છે. આ ગઝલના અન્ય શે'રમાં કવિએ કરેલ 'ષષ્ટી'નો પણ અતિરેક છે. કવિ જિગ્નેશ વાળાની ગઝલનો આ પ્રેરિત રદીફ છે. લય અનિવાર્ય, લથડ્યા વિના ભાવની સઘન, સુરેખ, ભાષાભિવ્યક્તિ પણ અનિવાર્ય છે.

કેટલીક ગઝલના કેટલાક શે'રમાં કાવ્યનાયક શૈશવસૃષ્ટિમાં પહોંચી જાય છે. તેમાં કાવ્યનાયકના મનોવૈજ્ઞાનિક સંકેતો સ્પષ્ટ થાય છે. શૈશવના ઝાંખા-પાંખા અનુભવો ગઝલની ભાષાને ઘાટ આપે છે. પૃ. 15(5), 63(3) વગેરે... જુઓ.

ગઝલોના કેટલાંક શે'રનું સંવેદન સૌંદર્યબોધ જગવી જાય છે. નજાકતભર્યું રચના-વિધાન, ઇન્દ્રિયાનુભવ, ભાષાની પ્રવાહિતા અને પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ રમણીય છે.

**નદી! તારા તરંગો જોઈને લાગ્યા કરે છે કે,
પવનને જળની વચ્ચેથી જવામાં ઠેસ લાગી છે. (પૃ. 39)**

કેટલાક શે'રમાં પ્રયોજાયેલું તળપદીપણું શે'રને અનોખો મિજાજ આપે છે. જેમ કે, 'હુલાણ્ય', 'નીરણ', 'ગમાણ', 'બેર-બંખર', 'હરાયાં', 'હડી', 'ઠેબા' વગેરે... પૃ. 7(3,4), 15(2,5), તેવા શે'રનું ઉદ્ધરણ અહીં શક્ય નથી.

જે ગઝલ ભાષાસંરચનાને કારણે વિશિષ્ટ બની છે તેમાંનો એક શે'ર,

**એક કહાણી હું કહેવાનો, એક કહાણી એ કહેશે,
વાદળ વાદળ હું કહેવાનો, પાણી પાણી એ કહેશે. (પૃ. 59)**

આ ગઝલમાં બે ભાષાખંડ છે. 'હું કહેવાનો' અને 'એ કહેશે'ની 16-16 માત્રાની પેટર્ન રચી છે. ભાષાક્રીડા દ્વારા રમણીય રીતિથી ગઝલ કહેવાયી છે. કેટલીક ગઝલમાં અલગ પ્રકારના રદીફ પ્રયોજાવે છે. જેમ કે, 'કે કાગળ સફેદ છે' (31), 'મીંડું' (79), 'યાર' (93), 'હાંફી ગયા' (41). કવિ કોઈ કોઈ શે'રમાં સફળ થયા છે. પૂર્વે ઉલ્લેખ ન પામી હોય તેવી કેટલીક ગઝલો ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આસ્વાદ્ય છે. પૃ. 9, 15, 25, 43, 45, 51, 55, 71, 91, 103, વ... ઉલ્લેખનીય છે.

કવિતા બધા જ સાહિત્યપ્રકારનો માતૃગ્રહ છે. કવિની કૃતિ સભાન કવિકર્મને કારણે અપૂર્વ આકૃતિ રચે છે. તે ઇતિહાસ, ભાષા, સંસ્કૃતિ અને મનોવિજ્ઞાનનાં સંચલનોથી મુક્ત નથી. કવિચિત્ત આ બધા જ પ્રભાવો ઝીલે છે... સાથે સમર્થ પૂર્વ કવિઓના પણ પ્રભાવો જ્ઞાત-અજ્ઞાત રીતે ઝીલે છે. આ કવિના ચિત્તમાં એ મહદ્ અંશે ઝિલાયું છે.

કવિના સંગ્રહમાંથી નજરે પડતી કેટલીક મર્યાદાઓ તરફ અંગુલિનિર્દેશ...

(1) દીર્ઘ રદીફવાળી કેટલીક ગઝલોમાં ભરતીના શબ્દોથી શે'રની ભાષા શિથિલ અને ભાવદ્રવ્ય ઘટ્ટ હોવા છતાં પાંખું થઈ જાય છે.

(2) ગઝલોમાં રદીફના અંતે ‘છું’ અને ‘છે’ જેવાં ક્રિયાપૂરક પદો વારંવાર આવે તો તે શે’રની ભાષાને ગદ્યાત્મક બનાવે છે. વિભક્તિઓ અને ક્રિયારૂપોની બહુલતા ઘણી વાર છંદ જાળવવા કવિક્ષોટી બની જાય છે. ભાષાનો અપવ્યય ધ્યાને લેવો રહે છે.

(3) સપ્રહની ગઝલોમાં 13 જેટલી ગઝલોના કાફિયા ક્રિયારૂપોથી રદીફ સાથે સાંકળી શે’રનું રચનાવિધાન કર્યું છે. દરેક વખતે આ પ્રયુક્તિ શે’રને ચોટદાર બનાવતી નથી.

(4) ગઝલોના રદીફમાં જેટલું વૈવિધ્ય છે તેટલું કાફિયામાં નથી.

(5) કવિએ કવિપ્રિય મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોનો પ્રભાવ વિવેકપૂર્વક સ્વીકાર્યો છે આ કવિની મર્યાદા ના બની જાય તેનાથી રચનાકર્મમાં સભાન થવું જરૂરી લાગે છે.

(6) સહજ લાગતા સ્થાયી ભાવો ખાસ કરીને ઉદાસી, ખાલીપો વગેરે વિષયવસ્તુ જો નવ્ય અભિવ્યક્તિ સાથે તાજગીમાં – મુદ્દિતામાં રૂપાંતર ના પામે તો? આખરે કવિએ કાવ્યમાં પ્રયોજેલી ભાષામાં જ કવિનો ચહેરો દેખાતો હોય છે.

જામનગરના વિખ્યાત ગજલકાર, ઇતિહાસકાર, નિબંધકાર અને સાધક શ્રી હરકિશન ગિરજાશંકર જોષીનું જામનગરમાં તેમના નિવાસસ્થાને વંડા ફળી ખાતે 10 ઓક્ટોબર 2021ના રોજ અવસાન થયું.

ઈ.સ. 1985-86ના અરસામાં રાજકોટથી બહાર પડતી ‘જનસત્તા’ની ‘ઝરખો’ નામની મારી કટારમાં ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક શાયરોના જીવન-કવનનો પરિચય આપવાનું થયું તે માટે મેં જોષીસાહેબ પાસેથી કેટલીક વિગતો મેળવવા માટે પત્ર લખ્યો ત્યારે તેમણે ઉત્તર પાઠવતાં જણાવ્યું હતું: ‘હરકિશન જોષીપણું તો ક્ષણભંગુર છે પરપોટા જેવું, એની કથા કયા શબ્દમાં કરવી? મેં તો ભાઈ ચારેકોરથી પાંખો સાવ સંકેલી લીધી છે. કોર્ટ ભલી ને ઘર ભલું અને ભલો એક ભગવાન! એવી બાદશાહી હાલે છે.’

તેમનો જન્મ 31 ઓગસ્ટ 1940ના રોજ ગોંડલમાં થયો હતો. તેમના પિતા જૂના ગોંડલ રાજ્યમાં નોકરી કરતા હતા. હરકિશનભાઈ ગોંડલની સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાંથી ઈ.સ. 1957માં એસ.એસ.સી. થયા. પણ આર્થિક પ્રશ્નોએ તેમને કોલેજમાં જતાં અટકાવ્યા હતા. 17 વર્ષની વયથી તેમણે જુદી જુદી નોકરીઓ કરી હતી. સાથે ઘેર બેઠા ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. મુખ્ય વિષય ગુજરાતી લઈને સ્નાતક થયા બાદ 10 વર્ષ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક રહ્યા હતા. એલ.એલ. બી.ની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી 1966ના જૂન માસથી તેમણે જામનગરમાં વકીલાત શરૂ કરી હતી. તેમણે 35 વર્ષ સુધી વકીલાત કરી 1998માં તેમણે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્તિ સ્વીકારી હતી.

તેમને ભાષાઓ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી. સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ હતો. તેમણે નવમા ધોરણથી કવિતા લખવાનું આરંભ્યું હતું. ગોંડલમાં શ્રી દેશળજી પરમાર અને શ્રી મકરન્દ દવેના ગાઢ સહવાસને લીધે તેઓ ચિત્રકળામાંથી કવિતાકળા તરફ વળ્યા હતા. તે વખતમાં સાંઈ કવિ મકરન્દભાઈની મઢૂલીમાં અમૃત ઘાયલ, ગની દહીંવાળા, કિસ્મત કુરેશી જેવા અનેક પ્રતિભાશાળી શાયરોનો આવરો-જાવરો રહેતો હતો. આ માહોલનો લાભ હરકિશનભાઈને મળ્યો. મકરન્દભાઈના સત્સંગે ઉર્ફે શાયરીનું અધ્યયન કરવાનો મોકોય તેમને મળ્યો. આમ, તેમની ગઝલોમાં અદ્વૈતવાદ અને ઘેરો સૂફી રંગ અનાયાસે ઘૂંટાતો રહ્યો. જામનગરના કવિ-અધ્યાપક શ્રી શ્રીકાન્ત શાહના સંપર્કને લીધે તેમને પશ્ચિમી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની તક પણ સાંપડી; તો વળી 1978ની આસપાસ તેમણે જામનગરમાં ‘રંગપથ’ નામની સાહિત્યસંસ્થા શરૂ કરી હતી. તેની અઠવાડિક સાંજુકી બેઠક લાખોટા તળાવ પાસે આવેલા કવિ શ્રી ગિરીન જોશીના સ્ટુડ્યોમાં મળતી.

હરકિશનભાઈએ ગઝલો, મુક્તકો, અછાંદસ કાવ્યો અને હાઈકુને સમાવતો પ્રથમ-પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ધુમ્મસથી આકાશ ભરી બેઠો છું’ શીર્ષક રાખી પ્રગટ કર્યો હતો. આ પછી તેઓ પૂરેપૂરા ગઝલવશ થઈ ગયા હતા. પરિણામસ્વરૂપ તેમની પાસેથી ઈશ્વરીય પ્રેમભક્તિ

[ઈરકે હકીકી]ના રંગથી લથબથ ગઝલસંગ્રહો મળ્યા હતા. ‘મીણના સહવાસમાં [1976], ‘તારા નગરમાં’ [1980], ‘એની કૃપા ગઝલ છે’ [1989] અને ‘દરવેશ તારા દ્વારે’ [2012]માં તેમની ગઝલો ગ્રંથસ્થ થયેલ છે.

તેમનાં અન્ય પુસ્તકોમાં કિશન દોહાવલિની બે પુસ્તિકા, ગુજરાતી દોહરાનો સંચય ‘વણજારાની પોઠ’, દીર્ઘ અછાંદસનો સંગ્રહ ‘જામનગર એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર’, લલિત નિબંધોનો સંગ્રહ ‘કોર્ટ ફી ટિકિટના પેટ પરની સુકાઈ ગયેલી ચીકાશ’નો સમાવેશ થાય છે. તેમના આ પુસ્તકને ગુજરાત સરકારનું રૂ. 1000નું પારિતોષિક મળેલું. તેમણે કર્મભૂમિ જામનગર વિશે ઇતિહાસનું અધિકૃત દળદાર પુસ્તક પણ લખ્યું હતું.

હરકિશનભાઈની અધિકાંશ ગઝલો ગુજરાતી ગઝલની પરંપરાની નજીક છે તો આધુનિકતાથી ઘણે છેટેય નથી. પરંપરિત અને અદ્યતન – ઉભય પ્રકારનાં ભાવસંવેદનો તેમની રચનાઓમાં રજૂઆત પામતાં હતાં. કલ્પનાનું સામર્થ્ય, ધારદાર અભિવ્યક્તિ, પ્રતીકો, પુરાકલ્પનો, ઐતિહાસિકોનો સમજપૂર્વકનો પ્રયોગ, સાહિત્યિક અને વ્યવહારભાષાનો સમન્વયકારી ઉપયોગ તેમજ નવીન સંદર્ભો રચી આપવાની ક્ષમતા જેવાં લક્ષણોથી તેમની ગઝલો નોખી તરી આવે છે.

શ્રી અમૃત ઘાયલ અને મકરન્દ દવેએ સાથે મળીને ‘ઉત્તરા’ (મુંબઈ) વાર્ષિકનો ગઝલ-વિશેષાંક 1985માં સંપાદિત-પ્રકાશિત કર્યો હતો તેમાં તેની પ્રસ્તાવનાની નીચે હરકિશનભાઈનું નીચે ટાંકેલું મુક્તક લીધું હતું:

હલેસાં મેં હોડીમાં ખોડી દીધાં છે,
 અને હાથ માલિક મેં જોડી દીધા છે.
 કહું શું નશાથીય આગળ ગયો છું,
 સુરાલય મેં રસ્તામાં છોડી દીધા છે.

ત્યારબાદ તેમણે લખેલી ગઝલોમાં માઉફ્ટ એટલે કે આધ્યાત્મિકતા તરફની ગતિ પામી શકાય છે.

તેમના કેટલાક પ્રતિનિધિ શેઅર દ્વારા આ સાધક કવિને આદર સાથે અંજલિ આપીએ:

મોરનું પીછું જ દોરાયું નહીં,
 સાધનો પુષ્કળ હતાં કંપાસમાં.

*

ટાંકણું શિલ્પીથી લેવાયું નહીં,
 પથ્થરો પણ કેટલા કોમળ હતા!

*

ગામ ઝાંપે સૂર્ય રાતો થઈ ગયો,
 પાળિયાનાં લોહીથી ખરડાઈને!

*

થાળીએ બેસીને વાલમ વાંચતો,
હાથની રેખા જે ઊપસી ભાખરીમાં.

*

એક દરિયો ભીંજવી ચાલ્યો ગયો,
ને ધરા વર્ષો સુધી ખારી રહી.

*

એમને પૂછો નશો શું ચીજ છે ?
જેમની ખ્યાલીમાં ગંગા હોય છે.

*

ખુદનું ખાલીપણું ખુદાઈ છે,
તું જો સમજે તો ક્યાં જુદાઈ છે !

*

નથી રાતવાસો કર્યો ક્યાંય લગભગ,
મકાનો તો અમનેય મોહક મળ્યાં છે.

*

શ્રદ્ધાભરી નજરમાં હતું કેવું બળ કિશન,
આ પર્વતો ઊઠીને અપંગો સુધી ગયા.

*

ગ્રંથાલયોનાં થોકબંધ પુસ્તકોમાં પણ,
તારા વિશેના કોઈ નિબંધો જ ક્યાં હતા !

*

દફનાવવા કે બાળવા બોલો કબીરને,
કોની ફળીમાં ફેંકશું દાતણની ચીરને.

....અને છેલ્લે

જનસંહારને આલેખતું સર્જન કેવું હોય ?

ભારત મહેતા

વીસમી સદીની મનુષ્યજાતિની અવળચંડી સિદ્ધિ બે વિશ્વયુદ્ધો. એમાંય બીજું વિશ્વયુદ્ધ તો ધર્મ અને રાજનીતિની ઉગ્ર સેળભેળનું પરિણામ હતું. વ્યાપક જનસંહાર થયો હતો. અમેરિકાએ જાપાન પર બૉમ ઝીંક્યો. એ બૉમ બેબી બૉમ હતો. હવે તો સાઠ હાજર હાઇડ્રોજન બૉમ છે જે દુનિયાનો દોઢસો વાર ઓછામાં ઓછો નાશ કરી શકે છે. દાગ હેમરશિલ્ડે એટલે જ યુનોને માનવજાતિની અંતિમ આશા ગણાવેલું. આ વિશ્વયુદ્ધના સંદર્ભે પિયાનિસ્ટ, શિંડલર્સ લિસ્ટ, ઓલ ક્વાયેટ ઇન ધ વેસ્ટર્ન ફ્રંટ, જેવી કૃતિઓ લખાઈ અને તેના પર ફિલ્મો પણ બની. ચાર્લી ચેપ્લીનની ‘ધ ગ્રેટ ડિક્ટેટર’ પણ યાદ કરી શકાય. આ કૃતિઓ, ફિલ્મો અતીતધર્મી નથી, ભવિષ્યધર્મી છે. વાચકોને વિનંતી કે ‘ધ ગ્રેટ ડિક્ટેટર’નું અંતિમ ભાષણ યુ-ટ્યૂબ પરથી સાંભળી લેજો. પરન્તુ કેટલાંક સર્જકો કાપાલિકો જેવાં હોય છે. કાપાલિકોમાં શવપૂજન (Worshipping Dead Body)નો મહિમા હોય છે. ઇતિહાસમાં સદીઓનું ગાંડપણ અને સદીઓનું ડહાપણ રહેલું હોય છે. એમાંથી સર્જક-ભાવકોને શું લેવું એ વિવેક પર આધારિત છે. બાકી ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદમાં હિટલરને પૂરો સાથ આપનારાં બૌદ્ધિકોએ હિટલરને જ્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલો જોયો ત્યારે આપઘાત કરવાનો વખત આવ્યો હતો!

ભારતવિભાજન વેળાએ વ્યાપક જનસંહાર થયો હતો પરન્તુ આશ્ચર્ય થાય કે ઈ.૧૯૪૭થી ૧૯૯૦ સુધી ૯૦% મુસ્લિમ વસ્તી ધરાવતા કાશ્મીરમાં કોમવાદી તોફાનો નથી થયાં! તેથી ભારતવિભાજનની પીડા પશ્ચિમ પંજાબ, પૂર્વ બંગાળ, ઉત્તરપ્રદેશમાં વિશેષ ઝિલાઈ હતી. જેમાંથી તમસ (ભીષ્મ સહાની), પિંજર (અમૃતા પ્રીતમ), જૂઠા સય (યશપાલ), ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન (ખુશવંતસિંહ).

તમસનું રાહતછાવણીનું એક દૃશ્ય જુઓ. જેમાં સરકારી કારકુન અસરગ્રસ્તોની વિગતો માંગી રહ્યો છે.

“હમે આંકડે ચાહિએ, કેવલ આંકડે! આપ સમજતે ક્યોં નહીં? આપ લંબી હાંકતે લગતે હૈ, સારી રામકહાની લગતે હૈ; મુજે રામકહાની નહીં ચાહિએ, મુઝે કેવલ આંકડે ચાહિએ. કિતને મરે, કિતને ઘાયલ હુએ, કિતના માલી નુકશાન હુઆ...”

આંકડોવાલા બાબુ મેજ પરસે આંખે ઉઠાયે બિના સવાલ પૂછે જા રહા થા ઔર જવાબ લિખે જા રહા થા:

‘નામ ?’

‘હરનામસિંહ.’

‘વલ્દિદયત ?’

‘સરદાર ગુરુ દયાલસિંહ.’

‘મૌઝા?’

‘ઢેક ઈલાહીબક્ષ.’

‘તહસીલ?’

‘નૂરપુર.’

‘કિતને ઘર હિન્દુઓ-શીખોં કે થે?’

‘કેવલ એક ઘર, મેરા ઘર જી!’

બાબુને સિર ઉપર ઉઠાયા. બડી ઉમ્મ કા સરદાર સવાલોં કે જવાબ દિયે જા રહા થા.

‘તુમ બચકર કેસે આ ગયે?’

‘કરીમખાન કે સાથ હમારે બડે અરછે તાલુકાત થે. શામ કો જબ...’

બાબુને ઉંગલી કા ઇશારા કરકે ઉસે બંદ કર દિયા.

‘જાની નુકસાં?’

‘નહીં જી. મેં ઔર મેરી ઘરવાલી બચકર આ ગયે હૈં. બેટા ઇકબાલસિંહ નૂરપુરમેં જી, ઉસકા કુછ માલૂમ નહીં. બેટી જસબીરકૌર સૈયદપુરમેં થી, વહ કુએં મેં ડૂબ મરી હૈ...’

બાબુને ફિર ઉંગલીકા ઇશારા કર કે ચૂપ કર દિયા, સીધા કહો જાની નુકસાન?

‘એક બેટી ડૂબ મરી!’

‘મગર વહ તુમ્હારે ગાંવ મેં તો નહીં મરી?’

‘જી, નહીં.’

‘યે આંકડે અન્ય ગાંવ કે હૈં, આપ અપને ગાંવ કી સુનાઈએ.’

‘માલી નુકસાન?’

‘દુકાન જલ ગઈ હૈ. સારા સામાન લૂટ ગયા. એક ટ્રંક થા વહ ભી ચોરી હો ગયા થા, પર ઉસમેં સે દો સોને કે કડે...પર વહ ટ્રંક મૈંને ખુદ હી અહેસાનઅલી કો દે દિયા થા જી. રાજો ઉસકી ઘરવાલી બડી નેકબખ્ત ઔરત હૈ જી. ઉસને...’

બાબુ કી ઉંગલી ફિરસે ખડી હો ગઈ થી ઔર હરમાનસિંહ ચૂપ હો ગયા થા.

‘દુકાન કિતની લાગત કી હોગી?’

‘કયોં બંતો? દુકાન કિતની લાગત કી રહી હોગી?’

‘કુલ લાગત બતાઈએ, સામાન સમેત,...જલ્દી કીજિયે, મુઝે ઔર ભી બહુત કામ હૈં.’

‘પહીં સાત-આઠ હજાર, પીછે જમીન થી, કુછ....’

‘દસ હજાર લિખ દૂં?’

‘જી, લિખ દીજિયે.’

...હરમાનસિંહ અપની દાસ્તાન સુનાના ચાહતા થા. અપને બેટે કે બારે મેં પૂછતાછ કરવાના ચાહતા થા, મગર બાબુને એક નહીં સૂની. સારા વક્ત હોંઝોં પર ઉંગલી રખે રહા ઔર ફિર ઉસે ચલતા કર દિયા.

‘અબ આપ તશરીફ લે જાઈએ’ (પૃ. ૨૩૬)

‘તમસ’ના આ દશ્યમાનું કારકુનનું હોઠ પર આંગળી મૂકીને ચૂપ રહેવાનું gesture –

સરકારી ઇતિહાસ માણસના કેટકેટલાંક પરિમાણોને ચૂપ કરી દે છે એ જ સૂચવે છે. સરકારી બાબુએ ચૂપ કરી દીધેલો ઇતિહાસ ભીષ્મ સહાની જેવા સર્જકોએ જીવતો કર્યો છે. "આંકડોવાલે બાબુને અપની જરૂરત કી ચીજ લિખ લી થી. અનાજ કે દાને નિકાલ લિયે થે. બાકી સબ ભૂસી થી, ભૂસી હી ભૂસી."

જે વિગતોને સરકારી બાબુ નગણ્ય ગણે છે તે ઇતિહાસની વિરલ વસ હતી. એ જોવાની આંખ સરકારી બાબુ પાસે નથી. એ વિગતોને સર્જક જોતો, સાંભળતો હોય છે.

શિંડલર્સ વિસ્ટમાં જ્યાં હિટલરપ્રેરિત નાઝીવાદીઓ યહૂદીઓની કત્લેઆમ કરતા હતા ત્યારે એક જર્મને અનેક યહૂદીઓનાં જીવન સિફતથી બચાવેલાં એ દર્શાવ્યું હતું. આજે કાશ્મીરમાં કેવળ આઠસો પંડિત પરિવાર છે. ૧૯૮૦માં ત્યાંથી આતંકવાદીઓએ એમનું લોહિયાળ વિસ્થાપન કરાવેલું. જે ભારતના ઇતિહાસનું કલંકિત પ્રકરણ છે. છતાં કાળાડિબાંગ અંધારામાં આશાનાં કિરણની માફક અનેક મુસ્લિમોએ પંડિતોની જિંદગી બચાવેલી. કાશ્મીરપંડિત અને પ્રખ્યાત લેખક રાહુલ પંડિતની જાણીતી કૃતિ Our Moon Has Blood Clots પરથી કાશ્મીરના વતની વિધુ વિનોદ ચોપરાએ 'શિકારા' ફિલ્મ બનાવેલી જેમાં આ બધું છે. આ ફિલ્મ સામાજિક સોહાર્દ પ્રેરે છે. બીભત્સ અને નિર્મમ હત્યાઓ, રઝળપાટને આલેખ્યાં છતાં ફિલ્મ પ્રેક્ષકને એક પ્રેરણાદાયી સામાજિક સોહાર્દ પ્રેરે છે. યુદ્ધ અને કત્લેઆમથી કશું જિતાતું નથી. ચાર્લી કહે છે તેમ-Love will Conquer the world -

હિંદી કવિ રઘુવીર સહાયની એક કવિતા 'ફિલ્મ કે બાદ ચીખ' આ સંદર્ભે યાદ આવે:

એક બાર

જાન બૂઝકર ચીખના હોગા

જિંદા રહેને કે લિયે

દર્શક દીર્ઘા મેં સે

રંગીન ફિલ્મ કી ઘટિયા કહાની કી સસ્તી શાયરી કે શેર

સંસદ સદસ્યોં સે સુન

ચૂકને કે બાદ

જનસંહારને આલેખતા સર્જનમાંથી પસાર થતાં, એવી ફિલ્મ જોઈને સિનેમાહોલમાંથી બહાર નીકળતાં મનમાં કરુણા જન્મે, નિર્વેદ જન્મે પણ જો ઘૃણા જન્મે તો? તો સમજી લો કે અહીં ઇતિહાસનો વિનિયોગ કાપાલિકોની જેમ શવપૂજા જેવો થયો છે!

નમસ્તે મિત્રો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં ઘણાં મૂલ્યવાન પુસ્તકોની આપ સૌને જાણકારી હોય જ એ સ્વાભાવિક છે. અહીં આજે એમાંના થોડાં મૂલ્યવાન પ્રકાશનો વિશે આપ સૌની સમક્ષ વાત વહેંચવી છે. આ એવાં પ્રકાશનો છે જે ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને તો અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે જ, પણ સાથે સાથે સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓ અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા આપનારા મિત્રોને કામમાં આવે તેવા છે. જેમ કે, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્યકોશ આ બંને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રમાણભૂત સંદર્ભગ્રંથ છે. એ જ રીતે ‘આપણું વિવેચનસાહિત્ય’, ‘માતૃભાષા : લેખનકૌશલ અને શિક્ષણ’, ‘શબ્દકથા’, ‘ધ્વન્યાલોક’, ‘વિવેચક ઉમાશંકર’, ‘પરબસૂચિ’, ગુજરાતી નવલિકાચયનનો અને કવિતાચયનનો આખો સંપુટ – આ તમામ પુસ્તકો સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ મહત્વના છે.

આમાંના કેટલાંક પુસ્તકો આપણે સાહિત્ય પરિષદની વેબસાઇટ પર ઓનલાઇન કર્યા છે. જેમ કે, ગુજરાતી સાહિત્યના કોશનો પહેલો અને ત્રીજો ભાગ, પરિષદપ્રમુખનાં ભાષણો, ભોગીલાલ સાંડેસરાનું મૂલ્યવાન સંપાદન ‘પંચતંત્ર’, ‘મધ્યકાલીન કૃતિસૂચિ’, ‘ઉમાશંકરનો વાગવૈભવ’ — પ્રસ્તુત પુસ્તકોને પરિષદની સાઇટ પર ઓનલાઇન કરવા માટે તમામ રીતે સહાયક બનનારા એકત્ર ફાઉન્ડેશનના શ્રી અતુલભાઈ રાવલ પ્રત્યે પરિષદ પરિવાર આભાર અને આનંદનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

પરિષદની વેબસાઇટનું એડ્રેસ — (1) www.gujaratisahityaparishad.org
(2) www.gujaratisahityaparishad.com

મિત્રો દરેક મહિનાની પંદર તારીખ પહેલાં આપણું ‘પરબ’ પણ ઓનલાઇન મુકાય છે જેનો લાભ લેવા સૌને નિમંત્રણ છે. □

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ત્રીજું સુરેશ જોષી વ્યાખ્યાન

વક્તા : અશોક વાજપેયી

વિષય : લેખક ઔર સ્વતંત્રતા

મંગળવાર તા. 19 એપ્રિલ, સાંજના 5.30

આઈ. જી. પટેલ હોલ, ફેકલ્ટી ઓફ સોશિયલ વર્ક,

એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, ફતેગંજ, વડોદરા

● ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં ‘બાળવાર્તા અને બાળવાર્તાકથન’ વિશે યાજ્ઞા સપાટવાળાએ વર્તમાન યુગનાં બાળકોને અનુલક્ષીને કઈ રીતે વાર્તાકથન કરવું જોઈએ તેની છણાવટ કરી હતી. આ પ્રસંગે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ વક્તાનું સ્વાગત કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમ 8-1-2022ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશના હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજાયો હતો.

● ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં ‘સમાજ ને સાહિત્યમાં નારીની બદલાતી છબી’ વિષય પર પ્રો.શરીફા વીજળીવાળાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં મહાનવલ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’થી લઈને એકવીસમી સદીના બીજા દાયકામાં લખતા અભિમન્યુ આચાર્ય, રામ મોરી સુધીની વાર્તા, નવલકથા, આત્મકથાઓના ઉદાહરણો આપીને બદલાતા સમાજ સાથે સાહિત્યમાં નારીની છબી કેવી રીતે બદલાતી ગઈ, એની સદષ્ટાંત વિશદ ચર્ચા કરી હતી. આ કાર્યક્રમ 12-1-2022ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશના હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજાયો હતો.

● ગુજરાત વિશ્વકોશના ટ્રસ્ટ ઉપક્રમે ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રણેતા અને શિલ્પી પદ્મભૂષણ ડૉ.ધીરુભાઈ ઠાકરની પુણ્ય સ્મૃતિમાં અરુણાબહેન જાડેજાનું ‘નરસિંહ અને તુકારામનો ભક્તિયોગ’ એ વિશે એક અધ્યાત્મનિષ્ઠ અને ચિંતનપ્રેરક વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું. આ વ્યાખ્યાન પૂર્વે શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરનાં જીવનકાર્યને અંજલિ આપવામાં આવી હતી. આ વ્યાખ્યાન 24-1-2022નારોજ ગુજરાત વિશ્વકોશના હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજાયો હતો.

● શિક્ષણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર અને એન સી આર ટી પ્રેરિત ક્ષેત્રિય શિક્ષા સસ્થાન, ભોપાલ ખાતે રાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠીનું આયોજન વચ્ચુંઅલ મોડમાં જાન્યુઆરી 27-29, 2022 દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને ઉર્દૂ ભાષાઓમાં વિવિધ સત્રો યોજવામાં આવ્યાં. આ સંગોષ્ઠીનું ઉદ્ઘાટન મહામહિમ રાજ્યપાલ,મધ્યપ્રદેશ શ્રી મંગુભાઈ પટેલે કર્યું હતું. બીજવક્તવ્ય પ્રો.બળવંત જાનીએ આપ્યું હતું. પ્રસિદ્ધ લખેરી પદ્મશ્રી ભુરીભાઈ અને પદ્મશ્રી કપિલ તિવારીજીનું સન્માનપત્ર આપી બહુમાન કર્યું હતું. આ સંગોષ્ઠીમાં સમગ્ર દેશનાં ચોવીસ રાજ્યો અને ત્રણ કેન્દ્રશાસિત રાજ્યોમાંથી બસો પચીસ શોધપત્રો રજૂ થયાં હતાં.

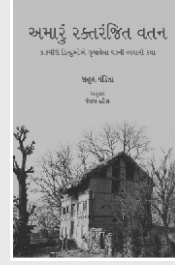
આ અંકના લેખકો

અનિલ ચાવડા	: સી/303, અર્જુનવિલા, આનંદ પાર્ટી પ્લોટ પાસે, સંસ્કાર હોલ પાછળ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-382480
ઇતુભાઈ કુરકુટિયા	: ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
ઉદયન ઠક્કર	: લક્ષ્મી નિવાસ, ત્રીજે માળ, 22, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-400007
ઋષિકેશ રાવલ એસ. એસ. રાહી	: અ/37, ધરતી ટાઉનશીપ, આડેસણ રોડ, હાઈવે, પાલનપુર. : Al-Aqeeq, Flat No. 201, Beside Sahil, Anand. Opp. Nirman Square, Kamthe Patil Nagar Road, Yewlewadi, Kondhwa (Budruk), Pune-411048 (Maharashtra)
કીર્તિદા શાહ	: 1, 'સ્વાશ્રય', એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380015
ડૉ. ચીમનલાલ બી. પટેલ	: ગુજરાતી વિભાગ, ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-380009
ચિંતન પટેલ 'ગિરિ'	: મુ. દાણાવાડા, તા. મુળી, જિ. સુરેન્દ્રનગર-363510
જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	: મુ.પો. બગદાણા, વાયા-ઈળિયા, જિ. ભાવનગર.
દીવાન ઠાકોર	: એ 34, અવકાશ પાર્ક સોસાયટી, સુરભી રેસીડેન્સી સામે, નિકોલ-કઠવાડા રોડ, પોસ્ટ-નિકોલ, અમદાવાદ-380049.
દિનેશ ડોંગરે	: 36/સી, રામવાટિકા સોસાયટી, વૃન્દાવન પાર્ક પાસે, પાણીગેટ બહાર, વાઘોડિયા રોડ, વડોદરા-390019
નીલેશ મકવાણા	: અધ્યક્ષ અને આસિ. પ્રોફેસર, એન. એસ. પટેલ (ઓટોનોમસ) આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ-388001
પારુલ ખખર પ્રકાશ ન. શાહ	: તીર્થ, 153, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-365601 : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા પો.ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ભરત મહેતા	: 'મન્દાર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
મહેન્દ્ર જોશી	: K/404, સફલ પરિસર-2, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-380005
વંદના શાંતાઈન્દુ વિનોદ જોશી	: 1, કલ્યાણનગર, જે. પી. રોડ, વડોદરા-390007 : 'પ્રયાગ', 32, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-364001
વિક્રમ ચૌધરી	: ગુજરાતી વિભાગ, પી. આર. બી. આર્ટ્સ અને પી. જી. આર. કોમર્સ કોલેજ, બારડોલી, જિ. સુરત.
હર્ષદેવ માધવ	: 8, રાજતિલક બંગલો, આબાદનગર પાસે, બોપલ, અમદાવાદ-380058
હસમુખ રાવલ	: બી/408, બંધન, જીએચબી કોમ્પલેક્સ, અંકુર બસ સ્ટેન્ડ પાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-380013
હાર્દિક વ્યાસ	: બ્લોક નં. 4, ધરતી પાર્ક-1, પાઠક સ્કૂલ સામે, હનુમાનપરા મેઈન રોડ, અમરેલી-365601
હસિત મહેતા	: 'મસ્ત', 8, ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, નડિયાદ-387001

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય દ્વારા
કાશ્મીરી પંડિતોની પીઠા વ્યક્ત કરતું પુસ્તક

'અમારું રક્તરંજિત વતન'

'ઘ કાશ્મીર ફાઈલ' ફિલ્મ રજૂ થઈ એના
થોડાક સમય પહેલાં પ્રગટ થયું હતું.

વિવિધ યુદ્ધો, ભારત-વિભાજન અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભોની રોમાંચક માહિતી આપતાં વિવિધ સ્વરૂપનાં પુસ્તકો

ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન (પુરસ્કૃત નવલકથા)	બુશવંતસિંહ, અનુ. જય મકવાણા	350
વિભાજનની વ્યથા (પુરસ્કૃત લેખસંગ્રહ)	શરીફા વીજળીવાળા	300
વિભાજનની ગુજરાતી વાર્તાઓ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	175
વિભાજનની વાર્તાઓ (વિવિધ ભાષાઓમાંથી)	અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	270
સઆદત હસન મન્ડો : કેટલીક વાર્તાઓ (ઉર્દૂ)	અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	250
મોગલોનો આંતરિક હિંસા-કલહ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	230
વીરતા પરમો ધર્મ:	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	150
તનોટમાતા અને લોંગોવાલનું યુદ્ધ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	60
ભારતીય યુદ્ધોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	200
ભારતમાં અંગ્રેજોનાં યુદ્ધો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	170
રાષ્ટ્રના સળગતા પ્રશ્નો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	150
યુદ્ધ અને યુદ્ધનેતા	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	150
ઈઝરાયલનાં ચમત્કરિક પરાક્રમો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	50
સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના	ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ	60
આતંકવાદ : પડકાર અને સંઘર્ષ	મનોહર બાથમ, શિવચરણ વિશ્વકર્મા	160
અમારું રક્તરંજિત વતન (કાશ્મીરી પંડિતો)	રાહુલ પંડિતા, અનુ. જેલમ વહોરા	250

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001,
ફોન : 079-22149660, 09227055777
ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759
email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ઈમેઇલ rangdwar.prakashan@gmail.com વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

ગિરનાર	સંજય ચૌધરી	પ્રવાસ	200
કિલીમાન્જારો	જયંત પાઠક	નિબંધ	120
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	300
લાવણ્ય	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	360
શુક્લપક્ષ	જયદેવ શુક્લ	વિવેચન	300
ઑસ્ટ્રેલિયાનો પ્રવાસ	કાલિન્દી પરીખ	પ્રવાસ	130
કુદરતની હથેલી	રઘુવીર ચૌધરી	કાવ્ય	120
મહાજન	રઘુવીર ચૌધરી	નાટક	120
દર્શકના દેશમાં	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	300
વિસામા વિનાની વાટ (રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ) સં. રમેશ ર. દવે			200
માનસથી લોકમાનસ	રઘુવીર ચૌધરી	ચરિત્ર	300
બીજી બાજુ	જગદીપ ઉપાધ્યાય	વાર્તાસંગ્રહ	150
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	120
ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	700
સરવંગા	નરોત્તમ પલાણ	વિવેચન	150
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાવ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ	વાર્તાસંગ્રહ	160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ સં. પારુલ-કંદર્પ દેસાઈ વાર્તાસંગ્રહ			200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	100
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	520
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabin) અનુ. રેમંડ પરમાર		નવલકથા	360
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
ઈચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નામી કવિઓના કેટલાંક કાવ્યસંગ્રહ

પ્રવીણ દરજી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અથ ચ (કાવ્યસંગ્રહ)	૧૪૦.૦૦
ચીસ (કાવ્યસંગ્રહ)	૬૫.૦૦
પૂર્વાભાસ (કાવ્યસંગ્રહ)	૧૨૫.૦૦
ઈઓ (કાવ્યસંગ્રહ)	૬૫.૦૦

લાભશંકર ઠાકર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રવાહણ (સર્ગકાવ્ય)	૩૦.૦૦
કાલગ્રન્થિ	૪૫.૦૦
કેમેરા ઓન છે	૮૦.૦૦
કથકનો ક	૧૦૦.૦૦
આવ	૭૦.૦૦
મેં કમિટ કર્યું છે શું?	૭૫.૦૦
રમત	૪૦.૦૦
આઈ ડોન્ટ નો, સર	૪૫.૦૦
છે પ્રતીક્ષા	૫૫.૦૦
હથિયાર વગરનો ઘા	૭૦.૦૦
ટેવ	૫૫.૦૦
છે	૬૦.૦૦
કિયુડ કિયુડ	૪૦.૦૦
કલ્પાયન	૨૫.૦૦
ભૂમ કાગળમાં કોરા	૨૫.૦૦
મારા નામને દરવાજે	૬૩.૦૦
માણસની વાત	૭.૫૦

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગગન ધરા પર તડકા નીચે (પ્રવાસ કાવ્યો)	૪૫.૦૦

<u>મનહર મોદી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કાવ્ય પરિચય (ગુજરાતી કવિતાઓનો આસ્વાદ)	૫૦.૦૦
શ્રીમુખ તડકો (સળંગ લાંબુ કાવ્ય)	૨૦.૦૦
એક વધારાની ક્ષણ	૫૦.૦૦
હસુમતી અને બીજાં	૧૩.૦૦
ૐ તત્ સત્	૧૯.૦૦
<u>રાધેશ્યામ શર્મા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રાસની રાસલીલા	૮૦.૦૦
એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ત્રો (કાવ્યસંગ્રહ)	૧૨૦.૦૦
આકાશની ઉડ્યનવિપિ	૮૫.૦૦
<u>પ્રવીણ ગઢવી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
શિપ્રા	૮૫.૦૦
આસવદ્વીપ	૭૦.૦૦
તુણીર	૩૦.૦૦
<u>ચિનુ મોદી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હથેળી	૪૦.૦૦
કાલાખ્યાન (આખ્યાન)	૩૦.૦૦
સૈયર	૧૫.૦૦
<u>દીપક બારડોલીકર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હવાનાં પગલાં	૭૫.૦૦
ચંપો અને ચમેલી (મહિયાસંગ્રહ)	૪૫.૦૦
રેલો અષાઢનો	૫૫.૦૦
<u>રમેશ પારેખ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સ્વગતપર્વ	૧૧૦.૦૦
શબ્દની જાતરા સત્ય સુધી...! (કાવ્ય આસ્વાદ)	૧૫૦.૦૦

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશ પાર્કની બાજુમાં, બંધુ સમાજ સોસા.ની સામે, વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

ગુર્જરી વિશ્વરૂપને વરે

વિશ્વકોશોલું પ્રકાશન

- (૧) ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ ૧થી ૨૫
- (૨) ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ ખંડ ૧થી ૧૦
- (૩) પરિભાષાકોશ

ઓનલાઇન ગુજરાતી

- (૧) ગુજરાતી ભાષાના સર્વપ્રથમ વિશ્વકોશના ૨૬ ગ્રંથોના ૨૬,૦૦૦ પૃષ્ઠોમાં લખાયેલા ૧૭૦ વિષયોના ૨૪,૦૮૩ લખાણ (અધિકરણો) ઓનલાઇન ઉપલબ્ધ
<https://gujaratvishwakosh.org>
- (૨) પચીસ વર્ષના પ્રયત્નો બાદ તૈયાર થયેલો ૪૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ શબ્દો ધરાવતો ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ ઓનલાઇન શબ્દકોશ
www.gujaratilexicon.com

વ્યાખ્યાનશ્રેણી

- (૧) શ્રી ભદ્રકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી
- (૨) જીવન-ઉત્કર્ષ વ્યાખ્યાનશ્રેણી
- (૩) ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશ્રેણી
- (૪) કેળવણીકાર શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લ વ્યાખ્યાનશ્રેણી
- (૫) શિક્ષણવિદ શ્રી કંચનલાલ પરીખ વ્યાખ્યાનશ્રેણી
- (૬) સ્વાસ્થ્ય-યોગશ્રેણી
- (૭) પ્રિ. આર. એલ. સંઘવી વ્યાખ્યાનમાળા
- (૮) શ્રી કુમાર જયકીર્તિ પ્રેરિત અનેકાંત વ્યાખ્યાનમાળા

‘વિશ્વ’ ના ઉપક્રમે બહેનોની પ્રવૃત્તિ

એવોર્ડ

- (૧) શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ
- (૨) સમાજ ઉત્કર્ષ એવોર્ડ
- (૩) શ્રી ચીનુભાઈ આર. શાહ જીવનશિલ્પી એવોર્ડ
- (૪) શ્રી દાઉદભાઈ ઘાંચી શિક્ષણવિષયક એવોર્ડ

કેલ્બ્રો

- (૧) શ્રી ધીરુભાઈ પટેલ બાળ-કિશોર સાહિત્યકેન્દ્ર
- (૨) શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ વિદ્યાકેન્દ્ર
- (૩) વિશ્વકોશ લલિતકલાકેન્દ્ર અને કલાવીધિકા

સામસિક પ્રકાશન

- (૧) ‘વિશ્વવિહાર’ વિશ્વકોશનું માસિક મુખપત્ર
- (૨) શ્રાવ્ય સ્વરૂપે ‘વિશ્વવિહાર’
- (૩) ‘ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ’ ત્રૈમાસિક

પુસ્તક પ્રકાશન

- દસ ગ્રંથશ્રેણીના ઉપક્રમે વિવિધ વિષયનાં ૧૦૮થી વધારે પુસ્તકોનું પ્રકાશન

અભ્ય સંસ્થાઓને સહયોગ

- (૧) પ્રા. અનંતરાય રાવળ સ્મારક સમિતિ
- (૨) શ્રી યત્નવદન મહેતા સ્મારક સમિતિ
- (૩) શ્રી જયભિખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ
- (૪) ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી
- (૫) કવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટ
- (૬) આસ્વાદ (કલા-સંસ્કૃતિના ભાવકોની સંસ્થા)

સ્પર્ધા

- (૧) સ્વ. હરિકેત પાઠક ચિત્રસ્પર્ધા
- (૨) વિદુષી દક્ષાબહેન પટ્ટણી નિબંધસ્પર્ધા

અત્યારે ચાલતાં આયોજનો

નારીકોશ ♦ નાટ્યકોશ ♦ વિજ્ઞાનકોશ ♦ સંતકોશ

જૈન આગમ ‘નાયાધમ્મકહાઓ’ના અધ્યયનમાં વ્યાપાર, નૌકા પરિવહન, વહાણનિર્માણ, વિદેશયાત્રા માટે કાર્યપત્ર (પાસપોર્ટ), ટેક્સની વ્યવસ્થા વગેરેનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. દરિયાઈ હવામાન, સમુદ્રમાર્ગ-દિશાસૂચક અને વાયુસૂચક યંત્રનો ઉપયોગ વગેરે વર્ણન પણ મળે છે.

– ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

મહાભારતમાં કથા છે કે જ્યારે કુચેલા (દક્ષિણના રાજ્યમાં જેને કુચેલા કહે છે તે આપણે ત્યાં સુદામા તરીકે ઓળખાય છે.) ભગવાન કૃષ્ણને મળવા જાય છે ત્યારે તે રસ્તામાં ચકોરાને જુએ છે. તે ઘેર પાછા ફરે છે ત્યારે તે પૈસાદાર થઈ ગયા હોય છે. ચકોરા નસીબ બદલી નાખે છે.

– મેનકા ગાંધી

‘કિતાબુલ-હિંદ’ પુસ્તક અરબી ભાષામાં એક હજાર વર્ષ પહેલાં લખાયું છે. ઈ.સ. 973માં જન્મેલા અલ-બેરુની ઈરાની હતો. તેની માતૃભાષા ‘વારિઝમી’ હતી. આ ઉપરાંત હિબ્રુ, સિરીયાક અને સંસ્કૃતભાષા તેને આવડતી હતી. હિન્દુઓએ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કરેલી પ્રગતિ વિશે અરબી ભાષામાં થોડી માહિતી હતી. અલ-બેરુની સુલતાન મહમદના આશ્રિત તરીકે હતો ત્યારે ગઝનીકાળ હતો એ દ્વારા એમણે થોડી માહિતી મેળવી હતી. તે ભારત આવવા બહુ ઉત્સુક હતો. સુલતાનના ભારત પરના આક્રમણ સમયે બેરુની ભારત આવ્યો હતો. તે તેર વર્ષ ભારતમાં રહ્યો હતો. એ દરમિયાન ‘હિન્દુ’ વિશે માહિતી મેળવવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડી. દરેક હિન્દુ વિદ્વાન સંસ્કૃત ભાષામાં જ બોલતા હતા એટલે અલ-બેરુનીએ સંસ્કૃત ભાષાને આત્મસાત્ કરી લીધી. એને સમજાયું કે આ ભાષા શબ્દસમૃદ્ધ છે. એમાં એક શબ્દના અનેક પર્યાયી શબ્દો છે.

– અનિલ રમાનાથ

ભગવાન સ્વામિનારાયણની ‘શિક્ષાપત્રી’ ગ્રંથમાંના નિયમો પામરને પણ પરમ પદ સુધી પહોંચાડે છે. ગુજરાતના સાક્ષર ત્રિભુવન વ્યાસ કહે છે કે “શિક્ષાપત્રી સર્વશાસ્ત્રોના દોહનરૂપ કલ્યાણની સીડી છે. તેનો ઉપલો છેડો આધ્યાત્મિક શ્રેયની સર્વોચ્ચ ભૂમિકાને લાગેલો છે ત્યારે નીચલો છેડો છેક સામાન્ય લોકજીવનની ભૂમિકા પર ફેલાયેલો છે. તે બન્ને છેડા વચ્ચે ઉચ્ચ આદર્શને લક્ષમાં રાખીને વ્યવહારુ રીતે ચડી શકાય તેવા સહેલા પણ દૃઢ પગથિયાં ગોઠવેલ છે.”

– દિનેશ ટાંક

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
1.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 1	225/-
2.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/1	300/-
3.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/2	250/-
4.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 3	525/-
5.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 4	550/-
6.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 5	425/-
7.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 6	450/-
8.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 7	450/-
9.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/1	560/-
10.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/2	620/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ,
નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭, Email: gspamd@gmail.com